Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ

[ડૉ. એ. ઈ. મૉર્ગનકૃત 'હાયર એજ્યુકેશન ઇન રિલેશન ટૂ રૂરલ ઇંડિયા']

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ-૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ — મૉર્ગન

Foundation
Gurukul Ka

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ओ३म्

पुस्तक संख्या ...... 66 ग / 25

पञ्जिका संख्या 22559

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

२६५२ ५१.
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
66 ग
२५
२६५२ ५१
गुरुकुल ... कांगड़ी.
स्टाक प्रमाणीकरण ११-८४-११-८५
CHECKED 1973
Initial
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તારાગૌરી સ્મારક ગ્રંથમાળા-૫

ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ

ડૉ૦ એ. ઇ. મૉર્ગનના અંગ્રેજી નિબંધ 'હાયર એજ્યુકેશન ઇન રિલેશન ટુ રૂરલ ઇંડિયા' પરથી ગુજરાતીમાં ઉતારનાર

ગોપાલદાસ પટેલ
મુકુલભાઈ કલાર્થી

પ્રકાશક તરફથી ભેટ

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ-૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકાશક
મગનભાઈ પ્રભુદાસ દેસાઈ
મહામાત્ર, ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ-૯
મુદ્રક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ-૯

આવૃત્તિ પહેલી પ્રત ૧,૦૦૦

સર્વ હક્ક ગૂજરાત વિદ્યાપીઠને સ્વાધીન

પ્રાપ્તિસ્થાન
નવજીવન કાર્યાલય
અમદાવાદ-૯

પોણા બે રૂપિયા — મે, ૧૯૫૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકાશકનું નિવેદન

હિંદની સાચી યુનિવર્સિટી હવે કેવી બનવી જોઈએ, એનો એક ક્રાંતદર્શી ચિતાર આપતી આ ડૉ. મૉર્ગનની ચોપડી ગુજરાતીમાં ઉતરાવવાનું શ્રેય શ્રી. નાનાભાઈ ભટ્ટને છે. તેમણે મને લખ્યું કે, રાધાકૃષ્ણન યુનિવર્સિટી કમિશનના એક સભ્ય ડૉ. મૉર્ગને 'હિંદને માટે ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ' એ વિષે તે કમિશન માટે પોતાની સ્વતંત્ર નોંધ લખી છે, તે હું ગુજરાતીમાં તૈયાર કરાવું છું; તે જોઈ લઈને યા જોઈએ તો નવેસર અનુવાદ કરીને એ નોંધ આપણે પ્રસિદ્ધ કરવા જેવી છે. તે પરથી ડૉ. મૉર્ગનની એ નોંધ મેં જોઈ અને તેને ગુજરાતીમાં ઉતારવાનું કામ મારા સાથી કાર્યકર્તાઓ શ્રી. ગોપાલદાસ પટેલ તથા શ્રી. મુકુલભાઈ કલાર્થીને સોંપ્યું. તેમણે બનતી ત્વરાએ આ કામ પાર પાડ્યું, તેથી આટલી જલદી આ ચોપડી વાચકોને મળી શકે છે. શ્રી. નાનાભાઈએ તેટલી જ ત્વરાથી તેની પ્રસ્તાવના લખી આપી, એ માટે એમનો આભારી છું.

મૂળ અંગ્રેજી નોંધ હિંદુસ્તાની તાલીમી સંઘ, સેવાગ્રામ, તરફથી બહાર પડી છે. તેણે તેની ટૂંકી પ્રસ્તાવના લખી છે તેનો અનુવાદ પણ આ નિવેદન પછી આપવામાં આવ્યો છે. આ નોંધને ગુજરાતીમાં ઉતારવા દેવા માટે શ્રી. નાનાભાઈનો તથા તાલીમી સંઘનો આભાર માનું છું.

આ ચોપડીમાં ચર્ચેલા વિષયો બાબત મારે લખવાનું હોય નહીં. સવાલ એ છે કે, હિંદની યુનિવર્સિટીઓને સાચા અર્થમાં રાષ્ટ્રીય બનાવવા માટે આપણે શું કરવું? સાચું હિંદુસ્તાન ગામડાંમાં વસે છે, એનો મર્મ હવે યુનિવર્સિટીએ શો સમજીને ચાલવું જોઈએ? કે પછી એને માટે એ કોઈ વસ્તુ જ નથી, એમ માનવું? આજે તો જાણે કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમ જ મનાય છે; પણ એ ખરેખર છે? છાતી પર હાથ મૂકી, એ ખરેખર છે, એમ કહેનાર ભાગ્યે કોઈ મળે. તો પછી આપણે કરવું શું?

આજ સુધી આપણી કેળવણી મોટે ભાગે વિલાયતની પ્રથાને અનુસરતી રહી છે. મૌલિક એવો કોઈ વિચાર એણે ઓછો કર્યો છે; એ કરવાનું તેને ભાગે આવ્યું નથી. આથી કરીને એમ જ વર્તવું એ લગભગ તેનો સ્વભાવ થઈ ગયો છે. પરદેશી રાજ્ય હતું ત્યાં સુધી એ નભ્યું. હવે તે નભી ન શકે. હિંદે પોતાની કેળવણીનું મૌલિક નવસર્જન કરવું જોઈએ. આની દિશા કઈ? એનું પહેલું પગલું કયું? તે ક્યાંથી માંડવું? એનું આછું છતાં કલ્પી શકાય એટલું સમગ્ર ચિત્ર કેવું હોય? આ વિચાર કરવામાં આ ચોપડી ખૂબ મદદરૂપ થશે, એમ માનું છું. ગાંધીજીએ સ્વતંત્ર હિંદને માટે ૧૯૩૭માં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો જે નવો મંત્ર આપ્યો, તેમાં શું શું ભરેલું હતું, તે પણ આમાંથી કલ્પી શકાય છે. એવી કલ્પના કરનાર એક અમેરિકન છે, તેથી તેની સંસ્કૃતિની કેટલીક છાપ નછૂટકે એમાં ઊતરી છે ખરી. જેમ કે, યંત્રો ઉપર અમર્યાદ શ્રદ્ધા; જથાબંધ માલ ઉત્પન્ન કરવા પર આંધળો ઝોક. વળી, કેળવણીની જે ચર્ચા તે કરે છે, તેમાં જગતની શાંતિ, યુદ્ધનિષેધ, વર્ગવિગ્રહ ઇત્યાદિ સવાલો ઓછા આવે છે. યંત્રવાદ અને યંત્રોદ્યોગ-સંસ્કૃતિમાંથી નીપજતો કરપીણ વેપાર-વાદ અને પરરાષ્ટ્રના વેપારના કબજાને માટેની પડાપડી વગેરે અર્વાચીન પશ્ચિમ જગતનાં અનેક દૂષણો આ પુસ્તકમાં ચર્ચાયાં નથી. અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર ટોઇન્બી કહે છે તેમ, આજે માનવ જગતે યુદ્ધ અને વર્ગાવર્ગીની ઊંચનીચતા નાબૂદ કરવી જોઈએ, નહિ તો તે બે થઈને માનવતા અને સંસ્કૃતિને આખી જ ખાઇ જશે. ગાંધીજીની શિક્ષણદૃષ્ટિમાં આ માનવ આપત્તિનો ખ્યાલ મૂળ રૂપે રહેલો છે. તે આપત્તિ ટાળવા માટે આર્થિક ને સામાજિક ક્રાંતિ સાધવી જોઈએ; અને તે કામ કેળવણીનું છે. ડૉ. મૉર્ગને પોતાની સૂચનાની ભૂમિકા આ દૃષ્ટિએ નથી માંડી, અને કેવળ આર્થિક સંપન્નતા જ મુખ્ય નજરમાં લીધી છે. તેમ જ, આપણી કેળવણી ગામડાં અને આમ લોકથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિખૂટી પડીને એક સંકુચિત વર્ગીય પ્રવૃત્તિ બની ગઈ, તેમાં પરભાષાના માધ્યમનું જે મોટું કારણ બન્યું, તે વસ્તુ પણ આ ચોપડીમાં ચર્ચાઈ નથી. તથા શરીરશ્રમ એક મોટી મૂડી છે, જેના ઉપર જ હિંદમાં તો આપણે મદાર બાંધવી જોઈએ, નહીં તો ગામડાંની પ્રજા માટે આરો નથી, એ એક વાસ્તવિક સમાજ-સ્થિતિ પણ જોઈએ તેટલી આગળ નથી આવી. આ બધું એક પરદેશી નિરીક્ષકને કદાચ તરત ખ્યાલમાં ન આવે. છતાં ડૉ. મૉર્ગન એનો સાર તો પામી ગયા છે, તે એમણે કરેલી ચર્ચામાંથી જણાઈ આવે છે. જેમ કે, પા. ૧૧૪ પર તે કઠોર પરિશ્રમ અને કરકસરની કિંમત આંકે છે તે જુઓ. આ બે વસ્તુઓ આપણી યુનિવર્સિટીની કેળવણીમાં છે કે? મોટાં મકાનો ને ભપકા પાછળના ખોટા ખર્ચની તે ટીકા કરે છે. એને કોઈ ગંભીરપણે વિચારે પણ નહીં, એવી લાગશે. પરીક્ષાની બલા અને પદવી જોડે સરકારી નોકરીની સગાઈ— આ બે વસ્તુએ આપણા શિક્ષણતંત્રના કેવા હાલ કર્યા છે તેની નોંધ પણ મૉર્ગન લે છે. અને ગ્રામ-વિદ્યાપીઠના કામને આગળ લેવું હોય તો સરકારે અને વિદ્યાપીઠોએ કઈ ઢબે ચાલવું જોઈએ તેની સૂચના પણ (પા. ૧૦૪–૫) તે કરે છે. તે કહે છે કે, ગ્રામવિદ્યાપીઠની તાલીમ પામેલાને કોઈ પણ જગા મળવામાં બાધ આવવો ન જોઈએ; તથા ગ્રામ-વિદ્યાપીઠોએ પોતાના કાર્યને સ્વતંત્રપણે કરવા દેવા માટે આગ્રહ રાખવો જોઈએ.

આવી વિદ્યાપીઠ કેવી રીતે સ્થાપવી, એ સવાલ પણ મૉર્ગને ચર્ચ્યો છે. પરંતુ એનો વહેવારુ રસ્તો તો આપણે જાતે પ્રયોગથી ખોળવાનો રહે છે. અને એ સવાલ આજે સ્વરાજ-સરકાર વિચારતી નથી એ ખરેખર અફસોસની વાત છે; અને જે વિચારે છે તેમાં જૂના ચકરાવામાં જ ફરવાનું ને ગૂંચાઈ મરવાનું થઈ રહે છે. તોપણ આગળ તો વધવું જ જોઈએ. તેનો રસ્તો શો? ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ એટલે ગામડામાં કાઢેલી પણ જૂની ઢબની યુનિવર્સિટી, એવો અર્થ હરગિજ નથી. ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ એ કેવળ ભૌગોલિક વિસ્તાર પર અવલંબતો ખ્યાલ નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ એક સાંસ્કૃતિક ધ્યેયનિષ્ઠ વસ્તુ છે. લોકજીવનમાં તેનો પાયો હોય; તેની વિદ્યાપૂત જીવનદૃષ્ટિથી લોકજીવન ઉદાત્ત અને સંસ્કારી જ નહિ સમૃદ્ધ અને સર્વોદયકારી બને. એમ વિદ્યા દ્વારા સાચા હિંદની સેવા કરવાને વરેલી સંસ્થા એ હશે.

ચાલુ યુનિવર્સિટીઓ એવી ન બને? શું ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ નવી જ કાઢવી જોઈએ? નવી કાઢવી અશક્ય નહિ તોય અવ્યવહારુ તો લાગે છે. તે નવી કાઢીએ તોપણ ચાલુ યુનિવર્સિટીએ ફરવું જોઈએ, એ તો દીવા જેવું છે. તેની દિશા ડૉ. મોર્ગન બતાવે છે તે છે. આજે યુનિવર્સિટી કેવળ શહેરોના અમુક વર્ગની ધંધાદારી જરૂર જ પૂરી પાડે છે; તેની પાછળ કોઈ રાષ્ટ્રીય કે સાંસ્કૃતિક આદર્શ છે નહીં. એમાં સુધારો કરવો જોઈએ. બાકી સાચું કામ તો પાયાથી કરતા કરતા આગળ જવાનું છે. તે સિવાય રસ્તો દેખાતો નથી. આ બાબતમાં વાચકને ગાંધીજીએ પાયાની કેળવણી અને નવી વિદ્યાપીઠો વિષે દર્શાવેલો વિચાર યાદ કરાવવા જેવો છે.* ડૉ. મોર્ગનની કલ્પનાને તે રસ્તે જ આગળ લઈ શકાય એમ લાગે છે. દેશે ને સરકારોએ પાયાની કેળવણીને સૌથી પ્રથમ ગણી તેને આગળ કરી તેની પાછળ ખંત- અને ચીવટ- ભેર લાગવું જોઈએ. આના વિના આગળનાં પગલાં ભાગ્યે જ સૂઝી શકે, અને સૂઝે તોપણ તે ભરી ન શકાય એવાં અવહેવારુ લાગશે. ગાંધીજીએ ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ વિષે લખ્યું છે, "હું માનું છે કે ગામડાંની નવી વિદ્યાપીઠો કાઢવાને બદલે શહેરોની વિદ્યાપીઠોને પલટાવી શકાય." ("પાયાની કેળવણી" પા. ૧૩૫.) તે પલટવી હોય તો પાયાથી કામ શરૂ કરવું જોઈએ. અને તેમણે આ કામના પાયા નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યા છે. —

> "(૧) બધી કેળવણી સ્વાશ્રયી હોવી જોઈએ, એટલે કે સરવાળે મૂડી બાદ કરતાં બધું ખર્ચ પોતે ઉપાડે.

---

* જુઓ "પાયાની કેળવણી" (–ગાંધીજી) પ્રકરણ ૩૭, ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ; પ્ર૦ ૩૮, નવી વિદ્યાપીઠો – પા. ૧૩૪ થી આગળ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

"(૨) એ કેળવણીમાં છેવટ લગી હાથનો પૂરો ઉપયોગ થતો હોય, એટલે કે હાથ વડે કંઈક ઉદ્યમ છેવટ લગી થતો હોય.

"(૩) કેળવણીમાત્ર પોતાના પ્રાંતની ભાષામાં અપાવી જોઈએ.

"(૪) આમાં સાંપ્રદાયિક ધર્મને સ્થાન નથી, સાર્વજનિક નીતિને પૂરું સ્થાન હોય.

"(૫) આ કેળવણી એવી છે કે જેને બાળક કે બીજા શીખે એટલે તે વિદ્યાર્થીના ઘરમાં ને ગામમાં પ્રવેશ કરે.

"(૬) વળી, આ કેળવણી લેતા કરોડો વિદ્યાર્થીઓ પોતાને હિંદુસ્તાનનું અવિભાજ્ય અંગ ગણશે, તેથી બધા પ્રાંતના વિદ્યાર્થી સમજી શકે એવી એક ભાષા હોવી જોઈએ. આ ભાષા બંને લિપિ — નાગરી અને ઉર્દૂમાં લખાતી હિંદુસ્તાની જ હોઈ શકે.

"આ પાયાનો વિચાર કર્યા વિના કે તેની અવગણના કરીને નવી વિદ્યાપીઠો થાય એ દેશને લાભ પહોંચાડે એમ હું માનતો નથી, નુકસાન જ કરે. તેથી બધું વિચારતાં સહુને લાગવું જોઈએ કે, નવી વિદ્યાપીઠ કાઢતાં અચકાવું ઘટે છે."

('નવી વિદ્યાપીઠો' તા. ૨૬-૧૦-'૪૭)

આજે પણ આ વાસ્તવિક સ્થિતિ લાગે છે. સ્વરાજ સરકારો ચાલુ ચકરાવામાંથી નીકળી નથી શકતી, એ આ પ્રગતિમાં મોટું વિઘ્ન છે. છતાં સુધારકોએ પોતાની વસ્તુ પ્રયોગ દ્વારા તેમની આગળ રાખ્યા જ કરવી જોઈએ. તેને માટે વિચારની સ્પષ્ટતા જોઈએ. તેમાં આ પુસ્તક મદદરૂપ થશે, એ આશાએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. આ અંગે વધુ રસ લેનારાઓને રાધાકૃષ્ણન રિપોર્ટનું ગ્રામ-વિદ્યાપીઠો પરનું પ્રકરણ પણ જોવા વિનંતી છે.

૧૫-૫-'૫૧

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હિંદુસ્તાની તાલીમી સંઘના અંગ્રેજી પુસ્તકની
પ્રસ્તાવના

સામાન્યપણે ગ્રામ-વિકાસ અને વિશેષે કરીને ગ્રામ-કેળવણીનું ભવિષ્ય એ એવો વિષય છે કે, હિંદનું હિત જેમને હૈયે છે તેવા તમામ વિચારવંત માણસોએ તેના પર ગંભીરપણે વિચાર કરવો આવશ્યક છે. અને વસ્તુતાએ પણ તે વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં કરાતો જાય છે.

હિંદુસ્તાની તાલીમી સંઘે ડૉ. મૉર્ગનની નોંધનું આ પુસ્તક રૂપે પુનર્મુદ્રણ કર્યું છે; કારણ કે આ વિષયની વિચારણામાં તે એક કીમતી ફાળો આપે છે. ભારત સરકારના યુનિવર્સિટી કમિશનના તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલા અહેવાલમાં ગ્રામ-વિદ્યાપીઠો અંગેના પ્રકરણમાં બરાબર આને મળતા જ નિર્ણયો લેવામાં આવ્યા છે. એથી કરીને આ આખો વિષય તાત્કાલિક ધ્યાનને પાત્ર બની ગયો છે.

આ નોંધ પ્રસિદ્ધ કરવાથી હિંદુસ્તાની તાલીમી સંઘ ડૉ. મૉર્ગને રજૂ કરેલા વિવિધ અભિપ્રાયો અને સૂચનો સાથે સર્વાંશે એકમત છે એવો અર્થ હરગિજ થતો નથી. ડૉ. મૉર્ગનનાં સૂચનોનો અભ્યાસ કરવામાં આવે, અને માનવ સેવાને અર્થે ખુલ્લા મનવાળી જિજ્ઞાસાવૃત્તિથી તે અંગે સંશોધન અને પ્રયોગ કરવામાં આવે, એવી ભલામણ સંઘ જરૂર કરે છે. ડૉ. મૉગર્નના પોતાના કાર્યની પાછળ એ જ ભાવના રહેલી છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રસ્તાવના

ડૉ. મૉર્ગનનું આ નાનકડું પુસ્તક એક રીતે આપણી આંખ ઉઘાડે એવું છે. લોકવિદ્યાપીઠનો વિચાર તો ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ જેટલો જૂનો છે. મહાત્મા ગાંધીજીએ આપણી કેળવણીને તદ્દન નવો ઘાટ આપવા માટે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના કરી, ત્યારે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના હાડમાં આ વસ્તુ પડી હતી. પરંતુ તે દિવસે એ વિચારે આકાર ન લીધો; એ આકાર લે એવી હવા તે દિવસે ન હતી. ત્યાર પછી તો વર્ષો વહ્યાં. દેશ આખાયને અગ્નિપરીક્ષાઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું અને પરિણામે મહાત્મા ગાંધીજીએ દેશની કેળવણીના પોતાના વિચારોને વધારે સ્પષ્ટ આકાર આપતાં 'નયી તાલીમ'ને દેશ પાસે ધરી. ડૉ. મૉર્ગનની લોકવિદ્યાપીઠ એ નયી તાલીમને સાચે કળશ છે એમ આપણે કહી શકીએ.

"પણ આપણી કેળવણીને નવો ઘાટ આપનાર ગાંધી કોણ? એ ક્ષેત્રમાં માથું મારવાનો એનો શો અધિકાર? એ તો પંડિતોનું ક્ષેત્ર, એ તો વિદ્વાનોનું ક્ષેત્ર, એ તો શિક્ષણશાસ્ત્રીઓનું ક્ષેત્ર, એ તો યુનિવર્સિટીના પદવીધરોનું ક્ષેત્ર." પંડિતોનો આ વિરોધ સમજાય તેવો છે; ગાંધી-છાપની 'નયી તાલીમ' પંડિતોનાં શાસ્ત્રોમાં શોધી ન જડે, એટલે એ ભાઈઓએ વિરોધ કરવો જ રહ્યો; એ લોકો વિરોધ ન કરે તો એમની શાસ્ત્રનિષ્ઠા લાજે.

પણ આ શાસ્ત્રીઓના ખ્યાલમાંથી એક વાત સરી ગઈ. આજે દુનિયા આખી ધીમે પગલે પણ મક્કમ પગલે પોતાનું પાસું બદલી રહી છે અને જ્યાં સુધી જગતનાં જીવનમૂલ્યોમાં ધરમૂળનો ફેરફાર ન થાય ત્યાં સુધી દુનિયા જંપવાની નથી એ વાત આ શાસ્ત્રીઓ સમજી ન શક્યા. આજે જ્યારે ખુદ આપણી આંખ આગળ દુનિયા કાયાપલટ માટે તલસી રહી છે ત્યારે પણ આપણે આપણાં જૂનાં શાસ્ત્રોને જ કેવી ચીવટથી વળગી રહ્યા છીએ અને વળગી રહેવા માગીએ છીએ એ જોવું હોય તો આજકાલ નવી સ્થપાતી યુનિવર્સિટીઓને જોઈ લો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લોકવિદ્યાપીઠની કલ્પના અત્યંત સાદી છે, માટે જ અત્યંત ભવ્ય છે, માટે જ ક્રાન્તિકારક છે અને તેથી જ આપણી કલ્પનાને જલદી સ્પર્શતી નથી. જેમ મોટા મોટા વરઘોડા, મોટાં મોટાં મિષ્ટાન્ન જમણો, મોટી મોટી જાનો, હસ્તમેળાપના મોટા મોટા વિધિઓ વગેરેથી ટેવાયેલા લોકોને શુદ્ધ પ્રેમભાવે પણ સાદાઈથી અને સાદા વિધિથી કરેલું લગ્ન આકર્ષી શકતું નથી, તે જ પ્રમાણે યુરોપ અમેરિકાની આલેશાન ઇમારતોવાળી, જંગી ફર્નિચરોવાળી યુનિવર્સિટીઓની ઢબે ઊભી થયેલી આપણી યુનિવર્સિટીથી ટેવાયેલા આપણને જ્ઞાનની ઉપાસનામાં તલભાર ઊતરતી નહીં પણ બાહ્ય ઠઠારામાં આપણા દેશની ગરીબી અને આપણા સાદાઈના આદર્શને અનુરૂપ એવી લોકવિદ્યાપીઠ આકર્ષી ન શકે એ સમજી શકાય તેવું છે. અને છતાં આપણને ગમે યા ન ગમે, આપણને આકર્ષે કે ન આકર્ષે, પણ જગત આખું કાયાપલટ માટે પોકારી રહ્યું છે અને કાયાપલટ થયા પછી જ જંપવાનું છે એ પણ ચોક્કસ છે. આપણા દેશ માટેની આવી કાયાપલટવાળી વિદ્યાપીઠ એ આપણી લોકવિદ્યાપીઠ.

ડૉ. મૉર્ગને આપણા દેશ માટેની આવી લોકવિદ્યાપીઠના વિચારને ઠીક ઠીક છણ્યો છે. આપણી આજની યુનિવર્સિટીઓ હવે એક રીતે જૂની થઈ ગઈ છે; દેશના અને જગતના પલટાયેલા સંયોગોને અનુકૂળ જો તેઓ થઈ નહિ શકે, તો તેઓ જૂનાં મંદિરોની માફક પ્રાણહીન થઈ જશે અને હજારો દર્શનાર્થીઓ ત્યાં આવતાં હશે તોપણ દેવ તો ત્યાંથી વિદાય લીધા વિના નહિ જ રહે.

આ ઉપરથી આપણે એમ સમજી લેવાનું નથી કે, ડૉ. મૉર્ગન જણાવે છે તે રીતે આપણે એક વિદ્યાપીઠ રાતોરાત ઊભી કરી દઈએ એટલે બસ છે. ડૉ. મૉર્ગને તો આવી લોકવિદ્યાપીઠની પોતાની કલ્પના આપી છે. પણ આપણે આપણી ઢબે લોકવિદ્યાપીઠને ઊભી કરવી જોઈએ. આવી લોકવિદ્યાપીઠ આપણી ધરતીમાંથી ઊગવી જોઈએ, એટલે તેનાં બી વાવવાં જોઈએ અને એક કુશળ માળીની કુશળતાથી ને ચીવટથી તેને જતન કરીને ઉગાડવી જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણા માટે આ લોકવિદ્યાપીઠનું કલેવર કેવું હશે, તેનો આકાર કેવો હશે, તેનાં અંગઉપાંગો કેવાં હશે, એ આજે નક્કી ન થઈ શકે. કલેવર, બાહ્ય આકાર, અંગઉપાંગો તો અંદરથી કેવાં આવે છે તે આપણે જોવું રહ્યું. આપણે એનો પ્રાણ જગાડવો. એટલે આ પ્રાણ જ પોતાને અનુકૂળ આકાર વગેરે શોધી લેશે.

આપણા દેશના જે વિદ્વાનો અને પંડિતો, પદવીધરો ને શાસ્ત્રીઓ વિશ્વની આ કાયાપલટ જોઈ શકતા હોય અને એનો વેગ રોકવાને બદલે એમાં પોતાનો યત્કિંચિત્ પણ ફાળો આપવા માગતા હોય, તેમણે આ દિશામાં પગલાં ભરવાં જોઈએ.

આજે આપણે આપણી યુનિવર્સિટીઓમાં ફેરફારો કરવા માગીએ છીએ, પણ આ ફેરફારો એક રીતે માત્ર થીંગડાં જેવા છે. આવતી કાલ આવાં થીંગડાંને ચલાવી લે તેમ નથી. એટલે આપણે આ દિશામાં પગલાં ભરવાં જ જોઈએ, નહિતર સંભવ છે કે જગતનો પ્રવાહ આપણને કાંઠા પર કાઢીને ફેંકી દેશે.

દેશમાં આજે 'લોકવિદ્યાપીઠ' વિષે વિચારો વહેતા થયા છે; મધ્યસ્થ સરકારે હજી હમણાં જ કવિવર ટાગોરના શાંતિનિકેતન ઉપર લોકવિદ્યાપીઠની છાપ મારી છે. હિન્દુસ્તાની તાલીમી સંઘે હજી હમણાં જ આ દિશામાં વેગ પકડ્યો છે; ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં પણ લોકવિદ્યાપીઠ માટે વિચારણા ચાલી રહી છે અને એ વિચારને કેળવીને મૂર્તરૂપ આપવું તે માટે થોડીએક ઉત્કટતા આવી છે.

સામાન્ય રીતે વિદ્યાપીઠની સાથે ઉચ્ચ શિક્ષણને જ સંબંધ છે અને જ્યાં સુધી આપણી યુનિવર્સિટીઓના ઉચ્ચ કક્ષાના પંડિતો આ દિશાઓ ન વિચારે ત્યાં સુધી આ ક્ષેત્રમાં બીજાઓ શી રીતે પગ માંડી શકે? આ દૃષ્ટિ અમુક રીતે યથાર્થ છે, પણ આપણી ઇમારત આપણે ઉપરથી ચણવાના તો નથી જ; આપણે ચણતર તો પાયાથી કરવાના છીએ. એટલે આપણા જેવા જે નાના માણસો પાયામાં કામ કરનારા છીએ તેઓ આવી પાયાની કેળવણીને બરાબર મૂર્ત રૂપ આપે તો ઉપરની ઇમારત માટે યોગ્ય વખતે યોગ્ય ભાઈઓ નીકળી આવવાના જ છે, એમાં શંકા નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને જગતમાં એવું ઘણી વાર બને છે કે, જ્યાં મોટા મોટા ધુરંધરો નથી મળતા ત્યાં નાના નાના વાનરો ભારત અને લંકા વચ્ચે સેતુ બાંધે છે અને રામચંદ્રનો વિજય થાય છે.

આપણાં ગામડાંઓનું, એમની સ્થિતિનું, ત્યાંનાં અજ્ઞાન, દરિદ્રતા, અનારોગ્ય વગેરેનું, શહેરવાસીઓની બેદરકારીનું, આજના કેળવાયેલા ભાઈઓ અને ગામડાંઓ વચ્ચેની અભેદ્ય ભીંતનું વગેરેનું વર્ણન ડૉ. મૉર્ગને આબેહૂબ આપ્યું છે. એટલે એના પર સુધારો કરવાપણું રહ્યું નથી. માત્ર એટલું દુઃખ તો થાય જ કે, ડૉ. મૉર્ગને યુનિવર્સિટી કમિશન પાસે પોતાનું અલગ નિવેદન રજૂ કર્યું તેવું અથવા તે દિશામાં આપણા પોતાના જ દેશના બીજા કોઈ ભાઈએ નિવેદન કર્યું નથી! આપણો આજ સુધીનો અનુભવ એવો છે કે, આપણી પોતાની જ સારી વાત આપણને પરદેશીને મોઢેથી સાંભળવા મળે ત્યારે જ તે આપણને પણ સારી લાગે છે. દુનિયાભરમાં ગુલામોનું માનસ આવું જ હશે?

૧૦-૫-'૫૧
ગ્રામ દક્ષિણામૂર્તિ
આંબલા

નાનાભાઈ ભટ્ટ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુક્રમણિકા

	પ્રકાશકનું નિવેદન	૩
	પ્રસ્તાવના [શ્રી. નાનાભાઈ ભટ્ટ]	૯
	પ્રાસ્તાવિક	૩
૧.	હિંદનાં ગામડાંનો હ્રાસ	૫
૨.	હિંદનાં ગામડાં અને આજની યુનિવર્સિટીઓ	૧૮
૩.	ગાંધીજીની 'વર્ધા યોજના'ની શક્યતાઓ	૨૨
૪.	પાયાની કેળવણીનો કાર્યક્રમ	૨૭
૫.	ગામડા માટેની માધ્યમિક શાળા	૨૮
૬.	પાયાની માધ્યમિક કેળવણીમાં સ્વાવલંબન	૩૩
૭.	પાયાની માધ્યમિક શાળાઓમાં શ્રમવિભાગ	૩૬
૮.	ગ્રામ-મહાવિદ્યાલયો	૩૮
૯.	ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ	૪૦
૧૦.	સ્ત્રીકેળવણી	૪૧
૧૧.	શારીરિક કેળવણી	૪૩
૧૨.	ગામડાંનું ઔદ્યોગીકરણ	૪૪
૧૩.	ગ્રામ-વિદ્યાપીઠનું કાર્ય	૫૦
૧૪.	ગામડા માટેના નવા ધંધાઓ	૫૩
૧૫.	ગ્રામ-વિદ્યાપીઠના ક્ષેત્રની બહાર	૮૪
૧૬.	ગામડાની કેળવણી અને એકવિધતા	૧૦૧
૧૭.	ગ્રામ-વિદ્યાપીઠનો અભ્યાસક્રમ	૧૦૬
૧૮.	ગ્રામ-કેળવણીની સ્થાપના	૧૧૧
૧૯.	આશા અને હિંમત	૧૧૭
૨૦.	હિંદનાં ગામડાંની પુનર્રચના	૧૨૧
૨૧.	ઉપસંહાર	૧૩૭

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રાસ્તાવિક

ભારત સરકારે દેશની ચાલુ ઉચ્ચ કેળવણી અંગે તપાસ કરીને ભલામણો કરવા એક યુનિવર્સિટી કમિશન નીમ્યું હતું. શ્રી. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન તેના પ્રમુખ હતા. તે કમિશનના એક સભ્ય તરીકે અમેરિકાની જાણીતી ટેનેસી નદીની ખીણ માટેના ટ્રસ્ટના પ્રમુખ શ્રી. આર્થર ઈ. મૉર્ગનને પણ નીમવામાં આવ્યા હતા.

યુનિવર્સિટી-કમિશન દેશની અત્યારની ચાલુ ઉચ્ચ કેળવણીના તંત્રનો અભ્યાસ જ કરે તોપણ તેની પદ્ધતિમાં ઘણા અગત્યના તથા કરવા જોગ સુધારા સૂચવી શકે. અને શ્રી. મૉર્ગન પોતાની નોંધની શરૂઆતમાં જ જણાવે છે કે, યુનિવર્સિટી-કમિશને પોતાને સોંપવામાં આવેલું તે કામ ભારે વફાદારી અને ખંતથી પાર પાડયું છે.

પરંતુ તરત જ તે ઉમેરે છે કે, હિંદની કેળવણી વિષયક મુખ્ય તથા સર્વાંગીણ જરૂરિયાતો શી છે, તેમ જ આજની યુનિવર્સિટીઓ એ જરૂરિયાતોને કેટલે અંશે પૂરી પાડી શકે તેવી છે, એ બાબતનો નિર્ણય કરવો એ તો જુદું જ કામ થાય. કારણ કે, તે માટે આજની ઉચ્ચ કેળવણીને સ્વતંત્રપણે તથા દેશના સમગ્ર જીવનના એક ભાગ તરીકે તપાસવી પડે. પરંતુ એ કામ યુનિવર્સિટી-કમિશનને સોંપવામાં આવેલા કામની મર્યાદા બહારનું કહેવાય; તથા કમિશનની પૂર્વતૈયારી રૂપે જે પ્રશ્નાવલી મોકલવામાં આવી હતી, તેમાંથી પણ એ સૂચિત થતું નહોતું.

પરંતુ ભારત સરકારના કેળવણી-પ્રધાને એની ઉપરવટ જઈને એવું સૂચવ્યું કે, કમિશને આજની યુનિવર્સિટીઓની ઉચ્ચ કેળવણીનો પાયો અને તેનું સમગ્ર મંડાણ પણ તપાસી જવાં. શ્રી. મૉર્ગન જણાવે છે કે, કેળવણી-પ્રધાનનું એ કાર્ય ખરેખર ડહાપણભર્યું હતું. કારણ કે, રાષ્ટ્રની કેળવણી વિષયક તમામ જરૂરિયાતો અને રાષ્ટ્રના સમગ્ર

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાવિનો વિચાર કર્યા વિના યુનિવર્સિટીઓની આજની ઉચ્ચ કેળવણી વિષે સાચા નિર્ણયો ઉપર પહોંચવું મુશ્કેલ છે.

શ્રી. મૉર્ગન પોતાનો અભિપ્રાય શરૂઆતમાં જ જણાવી દે છે કે, કેટલેક અંશે હિંદની આજની યુનિવર્સિટીઓ રાષ્ટ્રના જીવનના મુખ્ય પ્રવાહની અંતર્ગત નથી. દાખલા તરીકે તે કહે છે કે, પ્રજાનો ૮૫ ટકા ભાગ ગામડાંમાં રહે છે તે છતાં, જે અનેક યુનિવર્સિટીઓની તથા તેમની સાથે સંકળાયેલી કૂડીબંધ કૉલેજોની મુલાકાત લેવામાં આવી, અને યુનિવર્સિટીઓ સાથે સંબંધ ધરાવતા સેંકડો અગ્રગણ્ય હિંદીઓની જુબાનીઓ તથા સૂચનો સાંભળવામાં આવ્યાં, તે ઉપરથી તો દેશની બહારનો માણસ કદી જાણી જ ન શકે કે હિંદુસ્તાનમાં ગામડું ખરેખર અસ્તિત્વમાં છે! (અલબત્ત, મૈસૂર રાજ્યમાંથી મળેલાં સૂચનો અને બારેક જેટલા માણસોએ પ્રસંગોપાત્ત કરેલાં નિરૂપણો એમાં અપવાદરૂપે છે.) શ્રી. મૉર્ગન જણાવે છે કે, યુનિવર્સિટીઓને પોતાના વિદ્યાર્થીઓ આડકતરી રીતે ગામડાંમાંથી જ મળે છે; છતાં તે તેમને પાછા ગામડાંમાં મોકલતી નથી. દેશની સંપત્તિનું મુખ્ય સાધન પણ ખેતી હોઈ, યુનિ-વર્સિટીઓનો મુખ્ય આધાર પણ સીધી કે આડકતરી રીતે ગામડાંમાંથી મળતી આવક જ છે. પરંતુ નહેરોનાં બાંધકામ સિવાય બીજી કોઈ રીતે બહુ ઓછું વળતર ગામડાંને પાછું મળે છે. એમણે ઘણાય કેળવણીકારો તેમ જ બીજાઓને પણ પૂછ્યું હતું કે, હિંદનાં ગામડાંને હિંદની યુનિવર્સિટીઓનો શો ફાળો છે? તો ગણ્યાગાંઠ્યા અપવાદો સિવાય બધેથી એમને એવો જવાબ મળ્યો કે, 'નહિ જેવો', અથવા 'બિલકુલ નહિ!'

એટલે શ્રી. મૉર્ગન તરત જ ઉમેરે છે કે, હિંદની યુનિવર્સિટીઓનું સ્વરૂપ અને સંસ્કૃતિ પરદેશમાંથી આયાત કરેલાં છે અને તેમનાં મૂળ દેશની ધરતીમાં નથી. એ વસ્તુ સર્વથા ખરાબ છે એમ નથી; કારણ કે આખરે તો માનવ કુટુંબ એક જ છે અને જુદી જુદી સંસ્કૃતિઓનું સંમિશ્રણ એ તો સામાજિક પ્રગતિનું એક મુખ્ય સાધન કહેવાય. છતાં, શ્રી. મૉર્ગન કહે છે તેમ, કેળવણી પામેલો વર્ગ પ્રજાના પોણા ભાગ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરતાં વધારે ભાગથી વિમુખ બની રહે, એ તો એક મોટી રાષ્ટ્રીય હાનિ કહેવાય. એ હાનિ કેટલી મોટી છે તે આજે હવે સમજાવા લાગ્યું છે. અને તેથી હિંદની કેળવણીની શક્યતાઓ વિષેની વિચારણાઓની શરૂઆત, શ્રી. મૉર્ગન, હિંદના અને માનવજાતના જીવનમાં ગામડાંનું મૂલ્ય અને મહત્ત્વ પ્રથમ દર્શાવીને કરે છે.

૧

હિંદનાં ગામડાંનો હ્રાસ

માનવજાતનો ઇતિહાસ લગભગ નિયત ક્રમમાં થયા કરતી સંસ્કૃતિઓની ચડતી અને પડતીથી અંકિત છે. લાગે છે તો એવું કે, સત્ય સત્યને જ જન્મ આપે, વ્યવસ્થામાંથી વધારે ઉચ્ચ વ્યવસ્થા જ જન્મે, અને ન્યાયની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ જ થતી જાય. છતાં બને છે એવું કે, દરેક વખતે સંસ્કૃતિની ઉજ્જ્વળ પરાકાષ્ઠા પછી, વિકૃતિ અને ક્ષયનો જ વારો આવે છે. પાંચ હજાર વર્ષથી પણ વધુ સમય પહેલાં ગંગા નદીની ખીણમાં અતિ ઉત્કૃષ્ટ વિકાસને પામેલી સંસ્કૃતિના વિનાશ પછી હિંદની પ્રજાઓ કેટલી બધી વાર ચડતી અને પડતીના આ ચક્રમાંથી પસાર થઈ છે? એમાંની કેટલીક સંસ્કૃતિઓની ચડતી તથા પડતી ઝડપી હતી; બીજી કેટલીકનો વેગ વધુ ધીમો હતો.

સંસ્કૃતિઓના આવા વિનાશનું મુખ્ય અથવા તો એક કારણ એ હોય છે કે, શહેરો ગામડાંમાંથી જીવન મેળવે છે, પણ બદલામાં ગામડાંને કશું પાછું આપતાં નથી. પરિણામે ગામડાંના સંસ્કૃતિના તથા શક્તિના ચાલુ ઝરા ખૂટી જાય છે, અને આખા દેશની સંસ્કૃતિની અવનતિ થાય છે. પછી આખો પ્રદેશ બહારના લશ્કરી આક્રમણનો ભોગ બનવાને લાયક થઈ રહે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણે જેટલું જાણી શકીએ છીએ તે ઉપરથી એમ દેખાય છે કે, શહેરોમાં નવાં જન્મતાં બાળકોથી શહેરોની વસ્તી લગભગ કદી ભરપાઈ થઈ રહેતી નથી. યુરોપના દેશોના કરવામાં આવેલા અભ્યાસ ઉપરથી એમ જણાય છે કે, શહેરનાં કુટુંબો ચાર અથવા તેથી ઓછી પેઢીમાં મરી પરવારે છે. અમેરિકાનો અનુભવ પણ લગભગ સરખો જ છે. મહાન આરબ સંસ્કૃતિ હેઠળનાં શહેરો માટે ઈ. સ. ૧૪૦૦ના અરસામાં લખતાં ઈબ્ન ખાલ્દુન પણ એવું જ વિધાન કરે છે. મુંબઈના પારસીઓની તપાસ ઉપરથી નિશ્ચિત અંદાજની ભૂમિકા નથી મળતી; પણ એટલું તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે, મુંબઈની ઉત્તરનાં ગામડાં અને શહેરોમાંથી તથા ઈરાનમાંથી આવતા પારસીઓનો નવો ઉમેરો થતો ન રહ્યો હોત, તથા ગામડાંમાંથી તાજા આવેલા લોકોમાં શરૂઆતનું જન્મપ્રમાણ વધારે મોટું ન હોત, તો મુંબઈની પારસી વસ્તીમાં ઘણો મોટો ઘટાડો થઈ ગયો હોત. હવે એ ગામડાંમાંથી આવતા પ્રવાહનાં મૂળ મોટે ભાગે ખૂટી જવા આવ્યાં હોવાથી મુંબઈની પારસી વસ્તીનો ઘટાડો શરૂ થયેલો દેખાઈ આવે છે. આખી દુનિયા ઉપરથી મળતા પુરાવાઓ પણ મુખ્યત્વે એમ જ સૂચવે છે કે, ગામડાંઓ વસ્તીનું જન્મસ્થાન છે, ત્યારે શહેરો તો ત્યાં આવતાં કુટુંબોનું કબ્રસ્તાન છે. મદુરાની સૌરાષ્ટ્ર જાતિ આ નિયમનો અપવાદ હોય તેમ લાગે છે. પરાયા મુલકમાં યાત્રાળુઓના એક જૂથની પેઠે સૈકાંઓથી આવીને વસેલું આ સંસ્થાન શહેરની પરિસ્થિતિમાં પણ ગામડાનાં જરૂરી લક્ષણો જાળવી રહ્યું છે.

પોતાની વસ્તી ગામડાંમાંથી મેળવતા રહેવાની શહેરોની આ રીત નવી નથી. અરબ સંસ્કૃતિની ચર્ચા કરતાં ઈ. સ. ૧૪૦૦માં ઈબ્ન ખાલ્દુન પણ જણાવે છે કે, “ આપણે કોઈ શહેરની વસ્તી તપાસીશું તો તરત જ જણાશે કે, તેમાંનો મોટો ભાગ મૂળે પાસેનાં ગામડાંમાં રહેનાર હતો. તેઓ જેમ જેમ સમૃદ્ધ બનતા ગયા તથા આરામપ્રિય અને મોજશોખ ઇચ્છતા થયા, તેમ તેમ તેઓ શહેરમાં આવતા ગયા. કારણ કે, આરામ અને મોજશોખ શહેરોમાં જ મળે છે. આ ઉપરથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવું નક્કી થાય છે કે, શહેરી જીવનને અનુકૂળ પરિસ્થિતિનાં મૂળ ગ્રામજીવનમાં હોય છે અને તેના ઉપર જ એ આધાર પણ રાખે છે."

ઇબ્ન ખાલ્દુન એમ પણ જણાવે છે કે, ગામડાનો માણસ પૈસાદાર થઈને શહેરમાં વસવા જાય છે, ત્યારે તેનો વંશ ચાર પેઢીથી વધારે ભાગ્યે જ ટકે છે.

શહેરો જો ગામડાંમાંથી પોતાની વસ્તીમાં સંમિશ્રણ પૂરતો બધા વર્ગોમાંથી સરેરાશ અમુક ભાગ જ લેતાં હોય, તો તો કશું ચિંતા કરવા જેવું ન કહેવાય. પરંતુ હકીકતે એમ બનતું હોતું નથી. ગામડાંમાંથી શહેરમાં વસવા જતા લોકો અમુક ખાસ વર્ગના જ હોય છે. દરેક વર્ગમાંથી થોડા થોડા લોકો જતા હોય છે એ ખરું, પરંતુ ગામડાંના વધુ બુદ્ધિશાળી, શિક્ષિત અને સુસંપન્ન લોકોમાંથી જ વધારે ભાગ શહેરમાં જતો હોય છે. જેમ જેમ એ વર્ગ શહેર તરફ એકધારો ચાલ્યો જાય છે, તેમ તેમ ગામડાની બાકીની વસ્તી વધુ કંગાળ, નિર્માલ્ય અને મંદ બનતી જાય છે; તથા તેનાં સંસ્કૃતિનાં ઝરણાં સુકાતાં જાય છે. હિંદના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ પાસેથી આપણને જાણવા મળે છે કે, આજથી દોઢસો–બસો વર્ષ પૂર્વે જ હિંદનું સાંસ્કૃતિક જીવન ગામડાંમાં વ્યાપક રીતે પ્રસરેલું હતું. આજે એ સ્થિતિ નથી.

પણ ઉપર કહ્યું તેમ, શહેરમાં વસવા જતાં કુટુંબો તો ત્રણચાર પેઢીએ નાશ પામતાં જાય છે; એટલે પછીની પેઢીઓની ભરતી પણ પાછી ગામડાંમાંથી જ કરવી પડે છે. પણ ગામડાં પાસેથી તો ઓછાં ને ઓછાં સત્ત્વવાન થતાં જતાં માણસો જ મળે છે. પરિણામે, આ પ્રક્રિયા સમગ્ર સંસ્કૃતિ અને રાષ્ટ્રની અવનતિનો જ ચોક્કસ માર્ગ બની રહે છે. આપણે જાણીએ છીએ તેમ, હિંદના પ્રાચીન મહાન સાહિત્યનું સર્જન મોટે ભાગે ગામડાના લોકોએ જ કર્યું હતું. આજનાં ગામડાં એવું સર્જન કરી શકે? નૈસર્ગિક શક્તિ હજી પણ ગ્રામપ્રજામાં મોજૂદ હશે; પરંતુ ગામડાનાં સર્વોત્તમ તત્ત્વોનો એકતરફી સતત પ્રવાહ શહેર તરફ વહેતો રહેવાને લીધે, ગામડાંમાંથી ઉત્તમ સાંસ્કૃતિક પરંપરા અને કેળવણીનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરુણ હ્રાસ થઈ ગયો છે. ગામડાંમાંથી માણસો શહેરમાં નાસી છૂટવાનાં અને પરિણામે ગામડાંની પડતીનાં ચાર મુખ્ય કારણો છે:

૧. સત્તાવાળાઓ તરફથી થતી લૂંટ અને રંજાડ

એ ચારમાંથી પહેલું કારણ, સત્તાવાળાઓ મારફત હંમેશની ચાલતી લૂંટ અને રંજાડ છે. ગામડાનું આ પ્રકારનું શોષણ એટલા લાંબા વખતથી અને એટલું વ્યાપક રીતે ચાલતું આવ્યું છે કે, રાજતંત્ર તથા બાકીનો સમાજ ગામડાં ઉપર પરોપજીવી થઈ પડ્યાં છે. કર, સાંથ અને વ્યાજ રૂપે તેમણે તેનું હીર ચૂસી લીધું છે અને તેના બદલામાં ઘણું ઓછું પાછું વાળ્યું છે. દેશને અન્ન અને વસ્ત્ર પૂરાં પાડનાર ગ્રામજન પાસે માત્ર માટીની ઝૂંપડી, ફાટેલો ગાભો અને એકાદ પાથરવાનું ગૂણિયું અને પોતાનું કામ કરવા માટે સાદાં ઓજારો — એ સિવાય કશું બાકી રહેવા દેવામાં આવ્યું નથી. આ જાતના શોષણ ઉપર જ દેશની સંપત્તિ અને સંસ્કૃતિનો લગભગ પાયો મંડાયો છે. આ પ્રક્રિયા એટલી હદે પહોંચી છે કે, દેશની સંસ્કૃતિની ઇમારત તૂટી ન પડે તે રીતે તેને નાબૂદ કરવી, એ ભારે મુશ્કેલ અને નાજુક કામ બની રહે. જાણે કે, બીજાં પ્રાણીઓનાં શરીર ફાડી ખાઈને જીવવાને બદલે શાકભાજી ઉપર જીવવાનું વાઘને શીખવવા જઈએ એવું એ કામ છે.

અને છતાં, ગામડાં અને તેમની જમીન પ્રત્યેની રાજ્યની નીતિમાં મૂળગામી ફેરફાર કરવા અત્યંત જરૂરી છે. જમીનદારી નાબૂદ કરવી એ દુઃખદાયક છતાં કદાચ જરૂરી પગલું છે. રાજ્યોના કરવેરાના કાયદાઓમાં ફેરફાર કરવો એ પણ એટલું જ આવશ્યક છે. નહેરો વાટે પાણી પૂરું પાડવા જેવી સીધી સેવાઓના બદલા તરીકે લીધેલા વેરા સિવાયના બીજા જમીનવેરા લેવાનું રાજ્યે બંધ કરવું જોઈએ; અથવા તો એ બધી આવક ગામડાંને પાછી વાળવી જોઈએ અને તેમના જ હિતમાં સીધી ખર્ચવી જોઈએ. માનવજાતનો સમગ્ર ઇતિહાસ તપાસો તોપણ હિંદની સરકારોની આજ સુધીની જમીનવેરાની નીતિ જેવી ચૂસણિયા અને અન્યાયી નીતિ ક્યાંય જડવી મુશ્કેલ છે. તે નીતિ એટલે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગામડાંમાંથી લગભગ બધું લઈ લેવું, અને લગભગ કશું જ પાછું ન વાળવું. એ નીતિ ઘણા જૂના કાળથી ચાલતી આવી છે એ કાંઈ તેનો બચાવ ન હોઈ શકે. ગામડાં અને તેમાં વસતા હિંદની વસ્તીના ૮૫ ટકા જેટલા રહેવાસીઓના હિત બાબતમાં રસ હોવાની ગમે તેટલી વાતો મોંએ કરવામાં આવે, પણ જ્યાં સુધી સરકારી નીતિમાં તદનુરૂપ ફેરફાર કરવામાં ન આવે, ત્યાં સુધી તે વાતો કેવળ દંભ જ ગણી કાઢવી જોઈએ. કેટલીક પ્રાંતિક સરકારોએ ગામડાંના હિતમાં તાજેતરમાં જે પગલાં લીધાં છે, તે શુભ શરૂઆત છે.

૨. અપ્રમાણિકતા અને લાંચરુશવત

હિંદના ગ્રામજીવનના પુનરુદ્ધારના માર્ગમાં બીજી મુશ્કેલી એ છે કે, જે જે લોકો સાથે ગ્રામવાસીઓને પ્રસંગ પાડવો પડે છે, તેઓમાં સામાન્ય રીતે પ્રમાણિકતાનો અભાવ હોય છે. જ્યાં નજર કરો, ત્યાં પૈસા દબાવવા, ઉચાપત કરવું, ખોટું દબાણ કરવું, અને લાંચરુશવત લેવી વગેરેની પ્રવૃત્તિ ધમધોકાર ચાલી રહી છે. આ શબ્દો આકરા છે, પરંતુ પ્રિય લાગે તેટલું જ કહેવાથી કે આ અતિ અગત્યની બાબત ઉપર મૌન રાખવાથી કશો લાભ થાય તેમ નથી. હિંદુસ્તાનના પુનરુદ્ધારના કાર્યમાં આડે આવતી મુશ્કેલીઓમાં આ મુશ્કેલી સૌથી મોટી છે. સરકારી તંત્ર અને વહીવટમાં કાયદાકાનૂનોની જે મોટી જાળ ફેલાવવામાં આવી છે, તે સરકારી તંત્ર અને વહીવટને જ બોજારૂપ થઈ પડે છે તથા તેને ખર્ચાળ, ઉડાઉ અને બિનકાર્યક્ષમ કરી મૂકે છે; એટલું જ નહિ, પણ, જે અપ્રમાણિકતાને દબાવવા માટે તેને ઊભી કરવામાં આવી હોય છે, તે અપ્રમાણિકતાનું જ તે હથિયાર બની રહે છે. દરેક કાયદો અને નિયમ લાંચ માગવા માટેની એક વધારાની તક બની રહે છે; પછી તે લાંચને ગમે તે નામ આપો.

આ જાતની વ્યાપક અપ્રમાણિકતા કંઈ હિંદીઓની સ્વાભાવિક ખાસિયત છે એમ નથી. સાતમા સૈકામાં હિંદના લોકો વિષે લખતાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચીની મુસાફર હ્યુએન ત્સાંગ જણાવે છે કે: "સામાન્ય જનતા જોકે સ્વાભાવિક રીતે સરળ પ્રકૃતિની છે, છતાં તે પ્રમાણિક અને ટેકવાળી છે. પૈસાની બાબતમાં તેઓમાં લુચ્ચાઈ નથી અને ન્યાયની બાબતમાં તેઓ સમજુ છે." ચૌદમા સૈકામાં ગુજરાતના વેપારીઓ વિષે લખતાં માર્કો પોલો જણાવે છે: "આ લોકો બીજે ક્યાંય શોધ્યા ન જડે તેવા આબરૂદાર વેપારીઓ છે. જૂઠું બોલવાથી તેમની જિંદગી બચી જતી હોય તોય, કોઈ પણ કારણે, તેઓ જૂઠું બોલવા તૈયાર થાય તેમ નથી." માર્કો પોલોનો ઉતારો આપનાર શ્રી. આળતેકર જણાવે છે કે, ગ્રીક એલચી મેગેસ્થાનીસે પણ આવો જ અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે.

ભારતના દરેક વર્ગનાં સ્ત્રીપુરુષોમાં પ્રમાણિકતા અને આબરૂનું જે ઊંચું અને વિવેકી ધોરણ વારંવાર જોવા મળે છે, તે દર્શાવે છે કે, ઇજ્જતઆબરૂનું ઊંચું ધોરણ હિંદમાં સ્વાભાવિક હતું અને હજુ પણ ફરીથી તે તેવું થઈ શકે.

સ્વતંત્ર માણસ જ પ્રમાણિક માણસ બની શકે. જ્યાં લોકો પોતાનાં જાનમાલનું રક્ષણ ચાલાકી અને છળકપટથી જ કરી શકતા હોય, ત્યાં શોષણ કરનાર અને શોષાનાર બંનેમાં ચાલાકી અને છળકપટની જ વૃદ્ધિ થાય છે. ભારતનાં ગામડાંમાં તમને ઘણી વખત એવું જોવા મળશે કે, ઘણી સારી સ્થિતિના ગામલોકો પણ પોતાના ઓછા નસીબદાર પડોશીઓની માફક દેખીતી ગરીબાઈ અને હીન દશામાં જ રહેતા હશે; જેથી કરીને તેઓ ગામડાંના લોકો ઉપર જોરજુલમ અને લાંચરુશવત વડે જીવનારા લોકોના પંજામાંથી છટકી શકે. જ્યારે એક વખત આ રીતે અપ્રમાણિકતા કોઈ પણ દેશના લોકના જીવન અને સ્વભાવમાં ઘર કરી બેસે છે, ત્યારે તેમાં દિન પ્રતિદિન પોતાના જ જોસથી વધારો થતો જાય છે.

ભારતના જીવન પરનું આ સૌથી મોટું કલંક મહામુશ્કેલીએ જ દૂર કરી શકાશે. સમાજના શોષકો જે રીતે પોતે જીવતા આવ્યા છે તે રીત ચાલુ રાખવા પ્રયત્ન કરવાના જ; અને જે લોકો લાંબા સમયથી શોષાતા આવ્યા છે તે લોકોમાં પણ સામાવાળાઓની પ્રમાણિકતા અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સદ્‌ભાવમાં વિશ્વાસ ઊભો થતાં વાર થવાની. ભારતની વસ્તીના ૮૫ ટકા જેટલા ગ્રામવાસીઓનું શોષણ અટકાવવાથી જ આ અપ્રમાણિકતા તરફનું વલણ દૂર કરી શકાશે. ગામડાંઓમાં ઉદ્યોગધંધાનો વિસ્તાર કરવામાં આવે, તો શોષણ ઉપર જીવતા આવેલા લોકોને પણ પોતાના પ્રયત્નો માટે કમાણીના અન્ય માર્ગો ખુલ્લા થાય, અને એ રીતે નૈતિક ભાવનાને પણ પૂર્તિ મળે. સાથોસાથ ઉદ્યોગ, સમાજસેવા, અને સામાન્યપણે માનવસંબંધોને લગતાં આધુનિક જીવનને અનુરૂપ એવાં વ્યાવહારિક નૈતિક ધોરણોનું સ્પષ્ટ અને વિવેકી નિરૂપણ પણ આ પ્રક્રિયામાં મદદરૂપ થઈ પડે.

૩. જિજ્ઞાસુ વૃત્તિનો અભાવ

ગામડાંની પ્રગતિ અને સમૃદ્ધિનો ત્રીજો મોટો અવરોધ તે ખુલ્લા જિજ્ઞાસુ મનનો અને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિનો અભાવ છે. દુનિયાના બીજા દેશોની માફક જ ભારતનાં છોકરા–છોકરીઓ જિજ્ઞાસુ અને શોધક વૃત્તિનાં હોય છે; પણ જેમ જેમ તે મોટાં થતાં જાય છે, તેમ તેમ તેમનો જિજ્ઞાસુ સ્વભાવ રૂઢિ અને પરંપરાની મજબૂત જકડમાં પકડાઈ ને છેવટે નાશ પામે છે. એક વરસના બાળકની પૂર્વ-પ્રાથમિક કેળવણીથી માંડીને સ્નાતક થતા સુધીની કેળવણીની આખી પ્રક્રિયા સ્વતંત્ર અને વિવેચનાત્મક શોધખોળની વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિથી ભરપૂર હોવી જોઈએ. અને શરૂઆતનાં વર્ષો મોટે ભાગે માતાની ગોદમાં જ ગાળવાનાં હોય છે તેથી કરીને, સ્ત્રીઓને આ જાતની વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિની સામાન્ય કેળવણી આપવી એ પણ દેશની મોટી જરૂરિયાતોમાંની એક છે; અને કેળવણીનું એ એક મુખ્ય લક્ષ હોવું જોઈએ.

ભારતનાં ગામડાંઓમાં વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિનો બહોળો પ્રચાર એ એક ભારે પ્રાણદાયક બળ નીવડશે. વળી, લાંબે ગાળે એ એક પ્રગતિકારક બળ નીવડશે. એટલું જ નહિ પણ, સંરક્ષણ અને સ્થિરતા આપનારું બળ પણ નીવડશે. ભારતના યુવાનો અને કચડાયેલા વર્ગો આજે એક અસરકારક અને સંગઠિત પ્રચારની અસર હેઠળ આવી રહ્યા છે. એ પ્રચારમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમને બધી સારી વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થવાનાં વચનો આપવામાં આવે છે; અને બદલામાં માત્ર તેમની પાસે એક એવી વિચારસરણીનો અંધ સ્વીકાર માગવામાં આવે છે કે જે પોતે સ્વતંત્ર અને વિવેચનાત્મક તપાસમાં ટકી શકે તેવી નથી. લોકોને એથી જુદી માન્યતા અંધપણે સ્વીકારી લેવાનું કહેવું એ કંઈ એ પ્રચારમાંથી તેમને બચાવી લેવાનો માર્ગ નથી. તેઓમાં સ્વતંત્ર અને વિવેચનાત્મક તપાસ કરવાની વૃત્તિ ખીલવવાથી જ તે પ્રચાર સામે અમોઘ રક્ષણ ઊભું કરી શકાશે. તેઓ સત્યને સ્વીકારશે, તો એ સત્ય તેમને વિમુક્ત કરશે.

૪. ઉચ્ચ ગ્રામજીવનના આદર્શનો અભાવ

ભારતનાં ગામડાંનો ચોથો મોટો અવરોધ એ છે કે, ગ્રામવાસીઓ પાસે આદર્શ ગામ કેવું હોય તેનું સ્પષ્ટ સંપૂર્ણ ચિત્ર નથી. 'ભારતનાં ગામડાંના પુનરુદ્ધારની યોજના' એ શીર્ષક હેઠળ આ વિષયની ચર્ચા આગળ કરવામાં આવી છે.

અમેરિકામાં પણ ગ્રામજીવનની પડતીનાં ચિહ્નો દેખાય છે. ભૂતકાળમાં યુરોપથી આવતા વધારે શક્તિશાળી અને પુરુષાર્થી ગ્રામવાસીઓના પ્રવાહથી અમેરિકા દેશ સતત શક્તિશાળી બનતો રહેતો હતો. હવે તે પ્રવાહ મોટે ભાગે બંધ થયો છે. બીજી બાજુ, અમેરિકાની જાગીરો અને ગામડાંઓમાંથી શક્તિશાળી લોકોનો અખંડ પ્રવાહ શહેર તરફ વહેતો રહ્યો છે. કેળવણીના બહોળા પ્રચારથી તથા કોઈ પણ શક્તિશાળી માણસને પોતાની સ્થિતિ સુધારવા માટે મળતી બહોળી તકોથી, એ પ્રવાહ વધુ ઝડપી બન્યો છે.

યુનિવર્સિટીઓ મારફત અને બીજી રીતે પણ ગામડાંમાંથી શક્તિશાળી લોકોના શહેરો તરફ વહેતા થયેલા આ ઝડપી પ્રવાહને લીધે ધનસંપત્તિ, સામર્થ્ય અને સંસ્કૃતિમાં ઝડપભેર વૃદ્ધિ થઈ છે. પરંતુ તે વૃદ્ધિ અમેરિકાની ભવિષ્યની પેઢીઓ જે મૂળ ઝરણાંઓમાંથી આવતી રહેવી જોઈએ એ ઝરણાંઓને ભોગે જ થઈ છે. આ પ્રવાહને રોકવામાં નહિ આવે, તો અમેરિકા દેશની પડતી પણ એકાએક તેની ચડતીની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માફક ઝડપભેર થશે. અમેરિકાના કેટલાક વિચારવંત લોકો આ વિષે ભારે ચિંતા સેવતા થયા છે. નોર્થ-વેસ્ટર્ન યુનિવર્સિટીના ફિલસૂફીના અધ્યાપક શ્રી. બેકર બ્રાઉનેલ એ પરિસ્થિતિને આ શબ્દોમાં વર્ણવે છે :

"અમેરિકામાં ઉચ્ચ કેળવણીની અપૂર્ણતાઓ આજે લાખો લોકોને ચિંતાનો વિષય થઈ પડી છે. જોકે થોડા દસકા પહેલાં તેઓ એ બાબતમાં નિશ્ચિંત જ રહ્યા હોત. . . . કૉલેજો જો શહેરી સમાજના આક્રમણનું પ્રબળ સાધન થઈ પડે, અને પરિણામે આપણા નાના ગ્રામ-સમાજો કંગાળ બને, તો એ કાંઈ સારું ન કહેવાય. કૉલેજોએ તો નાના ગ્રામસમાજોને સમૃદ્ધ તથા દૃઢ કરવામાં મદદગાર નીવડવું જોઈએ; તેને બદલે તેઓ સામાન્ય રીતે યુવાનો અને ધનસંપત્તિને ગામડાંમાંથી ઘસડી જનારાં સાધન બની રહી છે. . . . શહેરોનું આ વર્ચસ્વ અને તેમની અધોગામી તથા શોષક વૃત્તિમાં આપણું ઉચ્ચ કેળવણીનું તંત્ર સાગરીત બન્યું છે. અમેરિકાના લોકો સામે આજે આવી ઊભેલો આ કદાચ સૌથી મોટો કોયડો છે. પરંતુ બહુ થોડાને તેનું ભાન છે.

"આજકાલ વિશ્વ-સમાજ, વિશ્વ-મૈત્રી અને એ જાતની બીજી ઘણી વાતો સાંભળવા મળે છે; પરંતુ જો પ્રાદેશિક અને સ્થાનિક એવા સંગઠિત સમાજોને ભોગે એ થવાનું હોય, તો તે નિરર્થક છે.

"સમાજનો અર્થ હું એવો કરું છું કે, જેમાં જુદી જુદી આવડતો અને શક્તિઓવાળા જુવાન, ઘરડા, સ્ત્રી અને પુરુષ એવા વિવિધ લોકોનો એક નાનો સમૂહ સગાંઓ કે પડોશીઓ તરીકે એકસાથે રહેતો હોય. એકબીજાની નજર હેઠળ જ રહેતો એ સમાજ એક એવા પ્રાથમિક સમૂહ રૂપ છે કે જેમાં જીવનનાં ઘણાંખરાં આવશ્યક કામકાજ અરસપરસ સહકારથી ચાલતાં હોય છે. તેમાં રહેનારા લોકો એકબીજાને સમગ્રપણે માણસ તરીકે ઓળખતા હોય છે, — કોઈ વિશિષ્ટ કામગીરી પૂરતા જ એક ભાગરૂપે નહિ; તેમ જ તે સમૂહના સૌ લોકોને એવું ભાન હોય છે કે તેઓ તે સમાજના અંગરૂપ જ છે. આવા સ્વાભાવિક સમાજની ભૂમિકામાં જ ચિરકાળથી માનવ પ્રવૃત્તિઓ ચાલતી આવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. મનુષ્ય એવા સમાજમાં જ રહેવાને ટેવાયેલો છે. વસ્તુતાએ તે એક સામાજિક પ્રાણી છે. આવો સમાજ જ્યારે છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે, ત્યારે માનવ જીવન પણ શારીરિક, નૈતિક અને બૌદ્ધિક રીતે ભાગી પડે છે, અને મનુષ્યની કેળવણી નિરર્થક બની જાય છે. આજની કોલેજ-કેળવણી આપણા નાના સમાજોને આપણા પગ નીચેથી જ ધોઈ કાઢનાર એક વિનાશક બળ બની રહી છે."

ભારતની યુનિવર્સિટીઓ ઓછી દોષપાત્ર નથી. અમારી તપાસ પરથી જણાય છે કે જે છોકરાઓ યુનિવર્સિટીઓમાં અભ્યાસ માટે ગામડાં છોડીને જાય છે, તેવાઓમાંથી વીસે એક પણ ગામડાંમાં રહેવા પાછો આવતો નથી. યુનિવર્સિટીઓની આખી પ્રક્રિયા તેને ગ્રામજીવન માટે નાલાયક જ બનાવી દે છે. જે જૂજ કિસ્સાએમાં સમાજવિદ્યા શીખનારા વિદ્યાર્થીઓ ગામડાંઓની મુલાકાત લે છે, તેઓ પણ, અમારા સાંભળવા પ્રમાણે, નિરીક્ષકો તરીકે જાય છે, ગ્રામજીવનમાં હિસ્સેદાર બનવા માટે નહિ. ગ્રામવાસીઓ તેમના આ વલણને બરાબર પામી જાય છે, અને તેથી આવી મુલાકાતોને તેઓ આવકારતા નથી.

ભારતે એ નક્કી કરવાનું છે કે એની નીતિ કેવી રહેશે. શું તે બહોળા વિસ્તારમાં પ્રસરેલી વસ્તીને નભાવશે અને ગામડાંને રહેવા લાયક એવાં સમૃદ્ધ, રસપ્રદ અને સુસંસ્કૃત ધામો બનાવશે કે જેથી યુવાન વર્ગને શહેરો કરતાં ગામડાંમાં વધુ ઉમંગ અને રસ મળે, વધુ સાંસ્કૃતિક લાભો પ્રાપ્ત થાય, તથા નવાં નવાં મંડાણ કરવાની વધુ તકો મળી રહે? કે પછી તે મોટા કેન્દ્રિત ઉદ્યોગો તરફ વળશે, કે જેમાં રાજ્ય તરફથી કે ખાનગી કંપનીઓ તરફથી મળતા હુકમોનું જ પાલન કરનારા મજૂરોના મોટા સમૂહો ભેગા થાય? ભારતમાં લગભગ દરેક જણ પહેલા માર્ગની તરફેણ કરે છે; પણ યુનિવર્સિટીઓ, સરકાર અને મોટા ઉદ્યોગપતિઓની નીતિ તો બીજા માર્ગને જ વેગ મળે એવી છે ઉચ્ચ કેળવણીની સંસ્થાઓ આ કોયડાનો લગભગ વિચાર જ કરતી નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેમ ચાલે છે તેમ ચાલતું રહેવા દેવાથી ચાલુ પ્રવાહમાં કશો ફેર પડશે નહિ. તેમ જ ઔદ્યોગિક સમાજવાદની તરફેણમાં કે વિરુદ્ધમાં કરેલા કોઈ ફેરફારથી પણ તેમ બનશે જ એમ કહી શકાય નહિ. જેમ ચાલે છે તેમ ચાલતું રહેવા દેવાથી તો વસ્તુતાએ પહેલા માર્ગની, એટલે કે સંસ્કૃતિ અને ઉદ્યોગને બહોળા વિસ્તારમાં પ્રસરેલાં રહેવા દેવાની વિરુદ્ધમાં જ નિર્ણય લીધો કહેવાશે. પરિણામે વસ્તીના મોટા સમૂહો કેન્દ્રિત થશે અને ગામડાં વધુ કંગાળ બનશે. સરકાર અને કેળવણીની નીતિમાં તથા લોકમાનસમાં જ ચોક્કસ ફેરફાર થવાની જરૂર છે. ભારતના કાયમી હિતની દૃષ્ટિએ જોતાં કેળવણીનું લક્ષ ગામડાંમાં રહેતા વસ્તીના ૮૫ ટકા તરફ જ કેન્દ્રિત થવું જરૂરી છે. ભારતની અત્યારની ઉચ્ચ કેળવણી પૂરતું તો કહી શકાય કે ભારતના જીવનના ૮૫ ટકામાંથી ભાગ્યે એક ટકા જેટલા ભાગને જ તે સ્પર્શે છે.

ગામડાંની અત્યારની સ્થિતિનો ખ્યાલ કરો. જોકે સુઘડ અને આકર્ષક ગામડાંઓવાળા કેટલાક પ્રદેશો છે; તોપણ બાકીનાં પાંચ લાખથી વધારે ગામડાં પૈકીનાં ઘણાંખરાં ગામડાં તો એકાદ-બે કે ત્રણ ઓરડાવાળાં તથા રેઢિયાળ ભોંયતળિયાવાળાં માટીનાં ઝૂંપડાં, ઢાંકણ વિનાના ખુલ્લા કૂવાઓ અને પાણીની ખુલ્લી નીકોવાળાં જ હોય છે. અત્યંત ગરીબાઈ સાથેની આ પરિસ્થિતિને પરિણામે મોટા પ્રમાણમાં પાણી, જંતુ અને જમીન મારફતે ફેલાતા રોગો ફાટી નીકળે છે. ભારતના ઘણાખરા ભાગોમાં જે કેટલાંક સારી સ્થિતિવાળાં કુટુંબો છે, તે પણ, ધીરધાર કરનારાઓ, કર ઉઘરાવનારાઓ, નાના નાના અમલદારો તથા પોતાને શોષનારા બીજાઓથી બચવા માટે પોતાની આજુબાજુના ગરીબ પડોશીઓની કંગાળ રહેણીકરણીનું જ સામાન્ય રીતે અનુકરણ કરે છે. અક્ષરજ્ઞાન કે જેનું સરકારે માન્ય રાખેલું ધોરણ પણ કાગળ ઉપર પોતાનું નામ ઓળખી બતાવવા જેટલું જ છે, તે પણ ગામડાંના દસ ટકા કરતાં ઓછા લોકમાં છે. આધુનિક પદ્ધતિઓ વડે એક દિવસના કામકાજથી જેટલું ઉત્પન્ન મેળવી શકાય, તેનો દસ ટકાથી પણ ઓછો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાગ ભારતનાં ગામડાંમાં દિવસના કામકાજથી મેળવવામાં આવે છે. ગ્રામવાસીઓ ઘણે ભાગે બહારની દુનિયાથી વિખૂટા પડી ગયા છે; અને તેથી તેમને તેવું વિશાળ દૃષ્ટિબિંદુ હોવું પણ મુશ્કેલ છે.

આની સામે, હવે આપણે ગ્રામજીવન કેવું હોવું જોઈએ તેના આદર્શને લક્ષમાં રાખીને વિચાર કરીએ.

પ્રથમ તો તે આર્થિક રીતે સુસંપન્ન હોવું જોઈએ; જેથી કરીને તેની સુખાકારી માટે ભૌતિક આધાર મળી રહે. ઉત્પાદનની પ્રાથમિક પદ્ધતિઓ વડે જ ઉત્પાદન કરવામાં તેનું જીવન વેડફાઈ જવું ન જોઈએ. આધુનિક યંત્રવિદ્યાની પદ્ધતિઓનો પૂરો લાભ ઉઠાવવો જોઈએ. સુધરેલી પદ્ધતિઓ વડે ખેતી કરવામાં આવે તો અત્યારે તે પાછળ જેટલી માનવશક્તિ ખર્ચવામાં આવે છે તેનો બહુ થોડો હિસ્સો ખર્ચવો પડે; અને ઉત્પાદનમાં ઘણો વધારો થાય. એથી કરીને ગામડાની વસ્તીનો ઘણો ભાગ ખેતી સિવાયના કામકાજ માટે ફાજલ પડે. દરેક ગામડામાં અને ખાસ કરીને ગામડાંના દરેક સમૂહમાં અથવા નાના પ્રદેશમાં જુદા જુદા અનેક વ્યવસાયો ચાલતા હોવા જોઈએ. સમગ્ર દેશના ઉદ્યોગોનો મોટો ભાગ ગામડાં અને નાનાં શહેરોમાં સ્થપાવો જોઈએ. દરેક ગામડામાં આખું વરસ કામ આપે એવી વાહનવ્યવહારની સગવડ હોવી જોઈએ અને તેને વિદ્યુત બળ પૂરું પાડવું જોઈએ. દરેક ગામડામાં નળ વાટે પાણી આપવાની અને તેના નિકાસ માટે ગટરોની અને ટેલિફોનની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ.

રેફ્રીજરેશનનાં સાધનો હોય તો, જલદી બગડી જાય તેવાં ફળો અને શાકભાજીને ઠંડાં રાખી સાચવી શકાય. ગરમી અને ભેજનું નિયમન કરવાનાં સાધનો ઘરો અને કારખાનાંઓમાં હોવાં જોઈએ, જેથી કરીને ઉનાળાની ગરમીથી ઉત્પન્ન થતી અગવડ મોટે ભાગે દૂર કરી શકાય.

નળ અને ગટરોની વ્યવસ્થા થતાં જ, જેમ બીજા દેશોમાં મલેરિયા અને આંતરડાંનાં દરદો અદૃશ્ય થઈ ગયાં છે, તેમ અહીં પણ મોટે ભાગે અદૃશ્ય થઈ જશે. આરોગ્યકેન્દ્રો અને જાહેર આરોગ્યની સંભાળથી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચેપી દરદોનો લગભગ નાશ થઈ શકશે અને બીજા દેશોની માફક અહીં પણ ઘરોમાં ઉત્પન્ન થતાં જીવજંતુ લગભગ અદશ્ય થશે.

આ બધી આર્થિક અને આરોગ્યવર્ધક સગવડો આપવાની સાથોસાથ ચારિત્ર્ય અને સંસ્કૃતિનો સમાન્તર વિકાસ સાધવામાં ન આવે, તો આ ફેરફારો લાભને બદલે હાનિરૂપ થઈ પડે.

શરૂઆતના અમેરિકાના કેળવણીકારોની એવી કલ્પના હતી કે અક્ષરજ્ઞાનના સાર્વત્રિક પ્રચારથી ગુનાઓ બંધ થશે; અને ફોનોગ્રાફ તથા રેડિયોથી મહાન વિચારોનો સંપર્ક સુલભ થતાં ક્ષુદ્રતાનો અંત આવશે. પરંતુ એ બધાનાં એવાં પરિણામો આવ્યાં જ એમ ન કહી શકાય. સાર્વત્રિક અક્ષરજ્ઞાન, મોટી આવક અને ઘણી ફુરસદ, એ બધાનો ઉપયોગ હલકાં સિનેમાઓ જોવામાં, ટોળટપ્પાની ચોપડીઓ વાંચવામાં અને રેડિયોના ક્ષુદ્ર આનંદપ્રમોદમાં થતો જોવામાં આવે છે. માણસ માણસ વચ્ચેના સંબંધોમાં પ્રમાણિકતા અને સદ્‌ભાવ, રહેણીકરણીમાં સાદાઈ અને આત્મસંયમ, સાંસ્કૃતિક મૂલ્યોની કદર અને તેમનું બહુમાન — એ બધાં જોકે કેળવવાં અઘરાં છે, તોપણ, તે બધાં કોઈ પણ સારા સમાજના લક્ષણરૂપ હોવાં જોઈએ. આર્થિક, સાંસ્કારિક અને નૈતિક કેળવણી એકસાથે જ ચાલવી જોઈએ.

સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ બરાબર વિકસેલી અને વિવિધ પ્રકારની હોવી જોઈએ. કામકાજ પછીની વિશ્રાંતિ માટે હિંદમાં અને દુનિયામાં પરંપરાથી ચાલી આવતી રમતો, સંગીત, નૃત્ય, અને એવી ઇતર પ્રવૃત્તિની જરૂર પડશે. સંદેશ-વ્યવહારનાં નવાં સાધનોથી દુનિયાના સમાચાર અને સંસ્કૃતિ ઘેર ઘેર પહોંચતાં થશે. વિજ્ઞાન, કળા, ઉદ્યોગ અને ખેતીનાં વિશાળ ક્ષેત્રો જિજ્ઞાસુવૃત્તિવાળા દરેક માણસને નવાં મંડાણ કરવાની પાર વિનાની તકો આપશે.

ગ્રામજીવનમાં હોવા જોઈતા આ બધા લાભોનો અત્યારે જે અભાવ છે, તે કંઈ નૈસર્ગિક બુદ્ધિના કે નૈસર્ગિક સાધનસંપત્તિના અભાવને કે પરદેશી અમલને પણ આભારી નથી. પરંતુ માનસિક કે ધાર્મિક વૃત્તિના

ગ્રા—૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અભાવને તેમ જ ખાસ કરીને જીવન કેવું હોવું જોઈએ તેના સ્પષ્ટ ખ્યાલના અભાવને આભારી છે. ભારતની ગામડાં માટેની પ્રાથમિકથી માંડીને સ્નાતક પછીની કક્ષા સુધીની કેળવણીનું મુખ્ય કામ જ એ હોવું જોઈએ કે, હિંદના આદર્શ ગ્રામજીવનનું આવું ચિત્ર તે ખડું કરે, અને હકીકતે પણ તેવું જીવન નિર્માણ કરે.

૨

હિંદનાં ગામડાં અને આજની યુનિવર્સિટીઓ

કેટલાંય કારણોને લઈને હિંદનું આજનું યુનિવર્સિટી-તંત્ર ગયા પ્રકરણમાં જણાવેલા ફેરફારોને મદદગાર થવાને યોગ્ય નથી. તેની પાસે સમગ્ર જનતાનો જે કાંઈ ખ્યાલ છે, તે પણ જનતાની સર્વસામાન્ય પરિસ્થિતિમાં ભાગીદાર થવા માટેનો નથી; પરંતુ સામાન્ય જનતાની પરિસ્થિતિમાંથી નાસી છૂટીને સારી સ્થિતિએ પહોંચવા માટેની બધા શક્તિશાળી માણસોને સમાન તક પૂરી પાડવા માટેનો છે. જેથી કરીને, જુદા જુદા ધંધાઓ વગેરેમાં જોડાઈને તેઓ ઓછા નસીબવંત માણસોની સેવાઓ માગી શકે, અને એ લોકો જાણે માનવકક્ષામાં ઊતરતી કોટીના હોય તે રીતે તેમની સાથે વર્તી શકે.

યુનિવર્સિટીઓનું મોં શહેરો તરફ છે; ગામડાં તરફ નહિ. તેમ જ તેઓ પોતાના બધા વિદ્યાર્થીઓને પણ ગામડાંથી વિમુખ બનાવે છે. યુનિવર્સિટીઓના રસનાં મૂળ પણ પરદેશની સંસ્કૃતિઓમાં નંખાયેલાં છે; પોતાના દેશની સંસ્કૃતિમાં નહિ. ખરી રીતે તો તે બધાં મૂળ વિશ્વસંસ્કૃતિમાં તેમ જ પોતાના દેશની સંસ્કૃતિમાં નંખાયેલાં હોવાં જોઈએ.

યુનિવર્સિટીઓ ડિગ્રીઓ તરફ અને સરકારી હોદ્દાઓ માટે લાયકાત અપાવવા તરફ વધારેપડતું ધ્યાન આપે છે. બહુ જ થોડા પ્રમાણમાં તેઓ વિદ્યાર્થીઓને સ્વાવલંબી બનવામાં અને પોતાની પહોંચ અને શક્તિ મુજબનું કામ આપમેળે ઉપાડવામાં પ્રોત્સાહન આપે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યુનિવર્સિટીઓ શાબ્દિક જ્ઞાન તરફ વધારેપડતું ધ્યાન આપે છે અને પ્રત્યક્ષ કામકાજ દ્વારા શિક્ષણ મેળવવા તરફ પૂરતું ધ્યાન આપતી નથી. તેઓ ચોપડીઓમાંથી શીખવા તરફ વધારેપડતું લક્ષ આપે છે અને સામાન્ય સમાજના એક સભ્ય તરીકેનું પૂરું જીવન જીવવાના ચાલુ ક્રમ દ્વારા શીખવા તરફ બહુ ઓછું ધ્યાન રાખે છે.

આ ટીકાઓનો એવો અર્થ નથી કે યુનિવર્સિટીઓ થોડાકેય ઉત્તમ વિદ્યાર્થીઓ આપતી નથી; અથવા તો આ બધી મર્યાદાઓ ઓળંગી જવાને બહાદુરીભર્યો પ્રયત્ન કરતી હોય એવી થોડીકેય કૉલેજો નથી. યુનિવર્સિટીઓ સમગ્ર જગતની વિદ્વત્તા અને હુન્નરવિજ્ઞાન સાથે સંબંધ જોડી આપનારી કડી છે; અને એના વડે કેટલીક સર્વોત્તમ માનવ પરંપરાઓ અને મૂલ્યો સચવાય છે, દઢ થાય છે અને સંસ્કારાય છે. ચાલુ સમય માટે વિદ્વત્તાની મહાન પરંપરાઓ અભ્યાસીઓ દ્વારા જ, અર્થાત્ યુનિવર્સિટીઓ દ્વારા જ જળવાઈ શકે. અને તેથી કરીને યુનિવર્સિટીઓને અલબત્ત પોષવી જોઈએ તથા સુધારવી જોઈએ. પરંતુ પેલી વાત પણ સાચી જ છે કે, ભારતનાં ગામડાંને કેળવણી પહોંચાડવાનું સાધન બનવાને તેઓ હરગિજ લાયક નથી.

ઉપર કરેલી ટીકાનો મુદ્દો માત્ર ટીકા કરવા ખાતર જ ઊભો કરેલો નથી; પરંતુ નીચેના વિધાનનું સમર્થન કરવા સારુ જ તેને રજૂ કર્યો છે:

ભારતનાં પાંચ લાખથી વધારે ગામડાંને સજીવન કરવા માટેના મુખ્ય બળ તરીકે, તેમ જ એ ગામડાંઓ માણસોનાં શરીર અને આત્માને માટે ઉત્તમ રહેઠાણરૂપ બની શકે એમાં મદદગાર નીવડવા સારુ, તથા એક યોગ્ય ગ્રામસમાજ ઊભો કરવા અને દઢ કરવા માટે, હિંદની આજની યુનિવર્સિટીઓ કે તે યુનિવર્સિટીઓની પરંપરા અને સ્વરૂપને અનુસરતી કોઈ પણ સંસ્થા યોગ્ય સાધન બની શકે તેમ નથી. એવી એકાદ બે હિંદી યુનિવર્સિટીઓ છે કે જેમને ઉપરનું વિધાન લાગુ ન થાય. તેમને તેમના કાર્ય તથા દૃષ્ટિબિંદુને હિંદનાં ગામડાંની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવશ્યકતા સાથે બંધબેસતાં કરવા માટે ઉત્તેજન આપવું જ જોઈએ. નીચેની ટીકાઓ એવા દાખલાઓને લાગુ પડતી નથી.

દીપડો પોતાની ચામડી ઉપરના ચટાપટા બદલી શકે એ અશક્ય છે. પશ્ચિમમાંથી ઉપાડી આણેલી હોય એવી હિંદી યુનિવર્સિટીઓએ પણ પોતાના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર રંગ અને રૂપની ઊંડી તથા લગભગ બદલી ન શકાય તેવી છાપ પાડી દીધી છે.

યુનિવર્સિટી કમિશનની જુબાનીઓ દરમ્યાન, હિંદની ઘણીખરી યુનિવર્સિટીઓના સેંકડો શક્તિશાળી માણસોએ વિચારપૂર્વક કરેલી સૂચનાઓ સાંભળતી વખતે અમારા ઉપર સતત એક બાબતની છાપ પડી છે કે, આજની હિંદી યુનિવર્સિટીમાં લગભગ દરેક જણ ગંભીર દોષો જુએ છે તથા આતુરતાપૂર્વક અને બુદ્ધિપૂર્વક તે દોષોને દૂર કરવા ઇચ્છે છે; છતાં યુનિવર્સિટીના સમગ્ર સ્વરૂપને ધરમૂળથી ભાગ્યે જ કોઈ પલટવા ઇચ્છે છે. 'ભાગ્યે જ' શબ્દ વિચારપૂર્વક વાપરેલો છે. કારણ કે, અહીંતહીં એકાદ માણસ એવો જરૂર મળી આવે છે કે જેણે પોતાને મળેલી કેળવણીની પરંપરાની તમામ જકડ તોડી નાખી હોય, અને મંગળગ્રહમાંથી આવેલા માણસની પેઠે જેના વિચાર કે આચારમાં યુનિવર્સિટીની સહેજ પણ અસર ઊતરી ન હોય, અને તેથી કરીને કેળવણીની આખી પદ્ધતિને તે નિરપેક્ષ રીતે જોઈ શકતો હોય. ખાસ કરીને એક યુનિવર્સિટીમાં તો આવું વિવેચનાત્મક નિરપેક્ષ દૃષ્ટિબિંદુ અમને વારંવાર જોવા મળ્યું હતું.

ભારતની યુનિવર્સિટી નજીકના ભવિષ્યમાં કાંઈ પણ કરે, તથા આ કે તે વિગતની બાબતમાં તેમાં ગમે તે સુધારા કરવામાં આવે, તોપણ તે બધું ભૂતકાળમાં જે કાંઈ કરવામાં આવ્યું છે તેમાં જ થોડા ઘણા સુધારા યા વધારા રૂપ હશે. ઉપર ઉલ્લેખેલા થોડા દાખલાઓ બાદ કરતાં, યુનિવર્સિટીઓની અંદર એવી કોઈ નિરપેક્ષપણે જોવાની સમગ્ર દૃષ્ટિ જ મોજૂદ નથી, કે જે પોતાના ચાલુ સ્વરૂપ કરતાં છેક જ નવી કે જુદી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

66 ग/२५ २६५९१
Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એવી કેળવણીની પદ્ધતિ ઊભી કરી શકે.* અમારો અભિપ્રાય એવો છે કે, હિંદનાં ગામડાંને ઘટક તથા નિયામક તત્ત્વ તરીકે રાખીને નવું હિંદ સર્જવાનું કામ, કોઈ નવી, જુદી અને સ્વતંત્ર સંસ્થાનું જ હોઈ શકે, કે જે સંસ્થા પોતાનું સ્વરૂપ પોતાની રીતે ઘડવાને સ્વતંત્ર હોય.

એનો અર્થ એ નથી થતો કે એ નવી સંસ્થા ચાલુ યુનિવર્સિટી પાસેથી કશું જ નહિ મેળવે. યુરોપની યુનિવર્સિટી ઘણે અંશે વિજ્ઞાન અને માનવવિદ્યાઓની બાબતમાં વિશ્વના જ્ઞાનની સંરક્ષક છે. અને હિંદ તેમ જ અમેરિકાની સંસ્થાઓ તેની જ સંતતિ રૂપ છે. તેની સેવાઓ લેવી જ પડશે. પરંતુ તે સેવાઓ માત્ર સલાહસૂચન અને અભિપ્રાય લેવા પૂરતી તથા મિત્રતાભરી હશે; કોઈ સત્તાધીશની જોહુકમી રૂપ નહિ હોય. હિંદની યુનિવર્સિટીઓ હિંદની એ નવી કેળવણી ઉપર પોતાનું સ્વરૂપ કે ચોકઠું લાદવાને બદલે, જ્ઞાનની શુદ્ધ ભાવના અને વસ્તુ તેને અર્પવા દ્વારા જ, તેની અગત્યની પણ મુશ્કેલ તથા મર્યાદિત સેવા કરી શકે.

---

* આ મર્યાદા ભારતની યુનિવર્સિટીઓની જ ખાસિયત છે એમ નથી. પણ સામાન્યપણે સમગ્ર માનવજાતની છે. પચીસેક વર્ષ પહેલાં અમારામાંના એક જણે ચાલુ પદ્ધતિથી જુદી જ ભાતની કેળવણીની સંસ્થા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પોતાને નવું મંડાણ કરનારા તરીકે અને ચાલુ પરંપરા સામે બળવાખોર તરીકે માનતા એવા યુનિવર્સિટીઓના માણસોનું એક નિયોજક મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું. તેઓએ વિદ્વત્તાનું ઊંચું ધોરણ જાળવી રાખ્યું તથા અમેરિકાની કેળવણી ઉપર દેખાઈ આવે તેવી છાપ પાડનારા સુધારા શરૂ કર્યા; છતાં તે બધાઓની પાછળ ભૂમિકારૂપે જે પરંપરાગત યુનિવર્સિટીની તાલીમ હતી, તે જ છેવટે આગળ આવી, અને પરિણામે એવી સંસ્થા જન્મી કે જે ઘણેખરે અંશે ચાલુ યુનિવર્સિટી-પદ્ધતિના એક મૃદુ ફેરફાર રૂપ જ હતી.

पुस्तकालय गुरुकुल कांगड़ी
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩

ગાંધીજીની 'વર્ધા યોજના'ની શકયતાઓ

હિંદના ઇતિહાસની આ અગત્યની ઘડીએ, તેના સદ્‌ભાગ્યે, તેની સમક્ષ કેળવણીની એક નવી યોજના અને ફિલસૂફી રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. જે નવા હિંદના સર્જન માટે અનેક હિંદી હૃદયો ઝંખી રહ્યાં છે, તેના ઘડતરમાં યોગ્ય સાધનરૂપ નીવડે એવું તેમનું વ્યાપક અને મૂળભૂત મૂલ્ય છે. અમે વીરપૂજામાં તણાઈ જનારા માણસ નથી; અને અમે માનીએ છીએ કે કેળવણીની કોઈ યોજના દેશના મોટામાં મોટા નેતાએ રજૂ કરી હોય તેટલા જ માટે તેની ટીકા ન થઈ શકે એમ ન હોવું જોઈએ. પાયાની કેળવણી માટેના ગાંધીજીના કાર્યક્રમની કેટલીક વિગતો સાથે આપણે સંમત ન પણ થઈએ. છતાં, તેમની વસ્તુને સમગ્રપણે વિચારીએ તો દેખાઈ આવે છે કે, તે યોજનામાં માનવવ્યક્તિત્વની પરિપૂર્ણતા તથા સંસ્કાર માટેની પદ્ધતિનાં બીજ બરાબર સમાયેલાં છે. એ યોજનામાં રહેલાં ડહાપણ અને ઉત્કૃષ્ટતાનું મૂલ્ય સમય જતાં વધુ ને વધુ સમજાતું જશે અને કાળ તેમ જ ટીકાની ગમે તેવી કપરી કસોટીઓમાંથી તે પાર પડશે. સંપ્રદાયવાદીઓ, ઉદ્દામવાદીઓ અને આપમતલબીઓથી એ યોજનાનું સંરક્ષણ કરવા માટે, તથા તે યોજનાને યોગ્ય એવી કુશળતા અને પદ્ધતિઓ વિકસાવવા માટે, ઘણાં વર્ષોના સમયની તથા અથાક પ્રયત્નોની જરૂર પડશે. છતાં, વસ્તુતાએ એ યોજના કેળવણીને જગતે આપેલા મહાન ફાળાઓમાંનો એક છે.

ગાંધીજીએ એ યોજનાની જે રૂપરેખા દોરી બતાવી છે, તે કંઈ નાનાં બાળકોની કેળવણીને લગતી જરૂરિયાતોને પૂરી પાડવાની માત્ર એક રીત જ નથી. તેમણે તો કેળવણીની એક વ્યાપક યોજનાનાં મૂળતત્ત્વો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દર્શાવ્યાં છે: બાળક પોતાની માતાના કામકાજમાં ભાગ લેતું હોય તે સમયથી માંડીને, તથા તેના વ્યક્તિત્વનો વિકાસ થતો હોય તે આખી પ્રક્રિયામાં થઈ ને, જ્યારે તે નિયંત્રિત મન તથા ચારિત્ર્યવાળો પરિપક્વ મનુષ્ય બને, અને કોઈ મહાન કાર્ય પાર પાડવામાં તેના નેતાને પડખે ઊભો રહી કામ કરે, તે સમય સુધીની આખી વાત એમાં રહેલી છે.

આ યોજનાની ફિલસૂફીનું હાર્દ એ છે કે, કેળવણી મોટે ભાગે પ્રત્યક્ષ જીવન જીવવારૂપ હોવી જોઈએ. હિંદી યુનિવર્સિટીઓ તેમ જ મોટા ભાગની બીજી યુનિવર્સિટીઓમાં જે ખ્યાલ પ્રવર્તે છે, તેના કરતાં આ ખ્યાલ ધરમૂળે જ જુદો છે. ગાંધીજીએ જે મહાન સિદ્ધાંત રજૂ કર્યો, તેનું દર્શન તેમને પોતાને જ પહેલપ્રથમ થયું હતું એમ નથી. એરિસ્ટોટલે એ જ વસ્તુની ભારપૂર્વક હિમાયત કરી હતી. તે પણ વિદ્યાર્થીઓને તેમની ચોપડીઓમાંથી બહાર કાઢીને જીવનમાં જ ધકેલી આપવાના મતનો હતો. ઉપરાંત તેણે કહ્યું છે કે, કોઈ માણસને અમુક વસ્તુ કરવી અશકય લાગતી હોય, તે વસ્તુ તે કરવા માંડે, એ જ તેને કરતાં શીખવાનો માર્ગ છે.

ઈરાનના લોકોએ રાજકુમારની કેળવણી માટે એવો પ્રાચીન આદર્શ રજૂ કર્યો છે કે, "ઘોડા ઉપર સવારી કરતાં શીખવું, બાણ મારતાં શીખવું, અને સાચું બોલવું." એ આદર્શની ભલામણ, મારા માનવા પ્રમાણે, સર ફ્રાન્સિસ બેકને તેના મહાન ગ્રંથ 'સમજશક્તિનો વિકાસ'માં કરી છે. એનો અર્થ એ છે કે, જીવન વિષે ચોપડીઓ વાંચવા કરતાં, જીવનના સ્વામી બનવું એ જ કેળવાયેલા માણસનું પ્રધાન લક્ષ હોવું જોઈએ.

જૉન મિલ્ટને કેળવણી વિષેના તેના નિબંધમાં એ જ આદર્શ રજૂ કર્યો છે. તે પણ યુવાનોને તેમની ચોપડીઓમાથી ખસેડીને મુસાફરી અને કર્મ દ્વારા સ્વાવલંબી અને કુશળ માણસો બનાવવાનું ઇચ્છતો. બુદ્ધિશાળી વિદ્યાર્થીઓ સૈકાંઓથી એરિસ્ટોટલ અને મિલ્ટનનાં આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રેરક વચનો વાંચતા આવ્યા છે અને છતાં નીચી મૂંડી કરીને પાછા પોતાની ચોપડીઓ તરફ જ વળ્યા છે એ કેવી નવાઈની વાત છે! એનું કારણ એ જ છે કે, તેમણે વાંચેલાં સુવાક્યો કરતાં તેમના ઉપર તેમના પુસ્તકિયા શિક્ષકોના પુસ્તકિયા દાખલાની જ અસર વધુ પ્રબળ હતી.

મહાન લૂઈ ઍગેસીઝ સ્વિટ્ઝર્લૅંડથી અમેરિકામાં શિક્ષણનું કાર્ય કરવા આવ્યો હતો. અમેરિકાએ જે કેટલાક મહાન વિજ્ઞાનશિક્ષકો જોયા છે, તેમાં તે સૌથી મહાન હતો; કદાચ હજાર વર્ષે એક જ નીપજે એવો મહાન તે હતો. કોઈ વિદ્યાર્થી તેની પાસે શીખવા આવતો ત્યારે કેટલાય વખત સુધી ઍગેસીઝ તેને પુસ્તકોથી દૂર રાખતો. વારંવાર તે એક જ શિખામણ આપતો કે, "વસ્તુનો અભ્યાસ કરો; પુસ્તકનો નહિ." અમેરિકામાં પ્રાણીવિજ્ઞાનનો લગભગ બધો જ ઉચ્ચ અભ્યાસ સીધી કે આડકતરી રીતે ઍગેસીઝને આભારી છે.

આ દર્શન પ્રાપ્ત કરનાર ગાંધીજી સૌથી પહેલા ન હતા. પરંતુ એક અગત્યની બાબતમાં તે બીજા ઘણાખરાથી જુદા પડતા હતા. બીજા બધામાંથી ઘણાખરા તો પુસ્તકોમાં જ ઊછરેલા હતા. તેમને અંતરમાં નવા માર્ગની ઝાંખી થઈ હતી, પરંતુ તેમના જીવનના પુસ્તકિયાપણાને લીધે તેમનામાંના કેટલાક જૂની ઘરેડમાં જ બંધાઈ રહ્યા. પણ ગાંધીજીની મહત્તા એ બાબતમાં રહેલી છે કે, તેમના દિલમાં કોઈ બાબતનો નિશ્ચય પરિપક્વ થાય, તેની સાથે જ તે તેનો અમલ શરૂ કરતા.

ગાંધીજી પુસ્તકોના નિંદક નહોતા. પુસ્તકોમાંથી તેમણે પોતાની ઘણીખરી પ્રેરણા મેળવી હતી. યંત્રો માટે જેમ તે કહેતા કે, યંત્ર માણસનો સેવક રહે અને તેનો માલિક ન બની બેસે એટલે સુધી તે યંત્રની તરફેણ કરે; તેમ જ ચોપડીઓ બાબત પણ હતું, એમ હું પોતે સમજું છું. જેટલે અંશે પુસ્તકો માણસના પોતાના વ્યક્તિત્વના પૂરેપૂરા વિકાસ માટેના અને જીવનની ફરજો અદા કરવાના પ્રયત્નોમાં પ્રકાશ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપી શકે, તેટલે અંશે તેઓ સારાં છે; પરંતુ તેની બુદ્ધિનાં સ્વામી બની બેસે, તો નહિ.

વિગતો ઉપરથી સામાન્ય સિદ્ધાંત તારવવાની શક્તિ, બીજાના વિચારોમાંથી શીખવાની શક્તિ, પુસ્તકોમાં એકત્રિત થયેલ જગતના ડહાપણનો લાભ લેવાની શક્તિ, અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ વાપરવાની શક્તિ, — એ બધી શક્તિઓ પૂરી પાડવી, એ યુનિવર્સિટીઓનો ફાળો છે. પરંતુ એ બધી શક્તિઓ મદદનીશ તરીકે ઉમેરાવી જોઈએ; પરંતુ આખા ઘડતરના નિર્ણાયક કે નિયામક બની બેસવી ન જોઈએ.

હિંદનાં ગામડાંના વિકાસની શકયતાઓ પાર પાડવા માટે કેળવણીના દૃષ્ટિબિંદુમાં અને ભાવનામાં જે ફેરફાર કરવાની જરૂર છે, તેની મહત્તા, કેળવણીની ચાલુ પદ્ધતિમાં ઓતપ્રોત બનેલાં સ્ત્રીપુરુષો ભાગ્યે જ સમજી શકે. હિંદની કેળવણીનાં અનિષ્ટો સુધારવા માટે સૂચવવામાં આવેલા જે ડરપોક અને નબળા ફેરફારો અમે સાંભળ્યા છે, તે બધા હિંદનાં ગામડાંની બાબતમાં નિરર્થક છે. અમેરિકામાં પણ પ્રવર્તતી એ જ જાતની સ્થિતિનું યથાયોગ્ય વર્ણન ડૉરોથી કેનફિલ્ડ ફિશર નામની અમેરિકાની લેખિકાએ કર્યું છે. તે પોતે ગામડાની છે, અને ગ્રામજીવનનું ભારપૂર્વક સમર્થન કરનારી છે. તે પોતાના જાતઅનુભવ ઉપરથી જ કહે છે. બિશપ ગ્રન્ટવીગે ડેન્માર્કમાં સ્થાપેલી લોકશાળાઓ અને અમેરિકામાં શરૂ કરવામાં આવેલી એ જાતની યોજનાઓ અંગે લખતાં તે જણાવે છે:

"આપણા દેશના યુવાનોની સ્થિતિની બાબતમાં ભય તો એ વાતનો છે કે, આ કટોકટીને પૂરેપૂરી પિછાનવામાં જ ન આવે. એનો સામનો કરવા માટે એવી જાતનાં હિંમત, નીડરતા અને જોમની જરૂર છે કે જે જાતનાં હિંમત, નીડરતા અને જોમ નવી વસ્તુને હસ્તગત કરવા માટે, તથા વણખેડેલાં ક્ષેત્રોમાં પ્રસ્થાન કરવા માટે દાખવવાં પડે છે. પુરુષાર્થનાં બીજાં ક્ષેત્રોમાં તો એ ગુણો દાખવવાની અમેરિકામાં પરંપરા જ છે. . . . પરંતુ આપણા ચાલુ ઘરેડના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેળવણીકારો પોતે આ કટોકટીને પહોંચી વળી શકે એમ નથી. કોઈ કેળવણીકારો પહોંચી વળી ન શકે. . . .

"આપણી માધ્યમિક શાળાઓ પાસે આપણે જે નવી અપેક્ષાઓ રાખીએ છીએ, તેમને તેઓ પૂરી પાડી શકે એવી રીતે તેઓને નવેસર ઘડવા માટે જુદી જાતની કલ્પનાશક્તિની જરૂર છે. તેનો ઉદ્‌ભવ રાષ્ટ્રની મૂળ પ્રાણશક્તિમાંથી જ થઈ શકે. ગ્રીક અને લૅટિન ભાષાના તથા સાહિત્યના અભ્યાસમાંથી ખસીને દુકાનદારી, ગૃહઅર્થશાસ્ત્ર અને હવાઈદળની પૂર્વ તૈયારીરૂપ અભ્યાસક્રમ ઉપર એકદમ આવવું પડ્યું છે, એ ફેરફાર સામાન્ય શાળાઓના, તથા યુનિવર્સિટીઓના શિક્ષણશાસ્ત્ર વિષેના અભ્યાસક્રમોના ગ્રૅજ્યુએટોને, તેમ જ શાળાકીય પદ્ધતિઓના અભ્યાસ માટેના ઉચ્ચ પદવીધરોને, તથા શિક્ષણની મહાન કળાના ઉત્સાહી, સાચા, ભાવિક અને શક્તિશાળી કાર્યકર્તાઓને તો કલ્પનામાં ન આવી શકે તેવો ક્રાંતિકારક લાગે છે. પરંતુ શાળાના ઓરડામાં શીખવાતા એક વિષયને સ્થાને એ પ્રમાણે બીજો વિષય ઉતાવળા ઉતાવળા બદલીએ તોપણ ડેન્માર્કના બિશપ ગ્રન્ટવીગને તો એમ જ લાગે કે જાણે. ધરતીકંપ થયા પછીની સવારે પાયાથી તે છાપરા સુધીની જે ઘરની દીવાલો ચિરાઈ ગઈ છે તે ઘરની ઘરરખુ ગૃહિણી ગાભરી ગાભરી બધાં મેજ અને ભોંયતળિયાં વાળવાઝૂડવા મંડી ગઈ છે. પાયમાલીને વિજયમાં ફેરવી નાખવા માટે પોતાના દેશના લોકોનાં હૃદયોને ઉત્તેજિત કરનાર એ ડોસો તેમને કશો ઠપકો આપવા નહિ બેસે; પણ તે તો તરત રણશિંગું ફૂંકાવશે અને એ ઘરને પોતાને જ નવેસર બાંધવાનું કામ હાથમાં લેવા આખી પ્રજાને હાકલ કરશે, કે જે હાકલ તેઓ કરી શકે તેમ નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૪

પાયાની કેળવણીનો કાર્યક્રમ

ગામડાં માટેની ઉચ્ચ કેળવણીનો સારો ખ્યાલ આવી શકે તે માટે પ્રાથમિક તેમ જ માધ્યમિક કેળવણીનો પણ આછો ખ્યાલ મેળવતા જવાની જરૂર છે; કારણ કે એ એમાંથી જ તેનો ઉગમ થવાનો છે. એકથી પાંચ ધોરણ માટે પાયાની રાષ્ટ્રીય કેળવણીના અભ્યાસક્રમ પૂરતા તો ૧૯૪૭ના અરસામાં હિંદુસ્તાની તાલીમી સંઘે પ્રસિદ્ધ કરેલા સુધારેલા અભ્યાસક્રમને જ આપણે સ્વીકારી લઈએ. અમે એ અભ્યાસક્રમને હિંદના કેટલાક ભાગોમાં અમલમાં મુકાયેલો જોયો છે; અને અમને લાગે છે કે, એને ઘડનારાઓએ તેમાંથી જે મોટી અપેક્ષાઓ રાખી હતી, તેમનું મુખ્યત્વે તે સમર્થન કરે છે. એના પ્રત્યક્ષ અમલ અંગે એક ટીકા શકય છે, અને તે એ કે સૂતર અને કાપડ તૈયાર કરવાની એક જ ક્રિયા ઉપર વધારેપડતો ભાર મૂકવામાં આવે છે. શરૂઆતથી તે અંત સુધીની એક આખી આર્થિક ઉત્પાદનની ક્રિયા સાથે પ્રત્યક્ષ પરિચય પામવાની તક તરીકે બાળકો માટે એ અતિ કીમતી વસ્તુ છે. છતાં કેટલાક દાખલામાં એમ લાગે ખરું કે ગ્રામજીવનની વિવિધ પ્રક્રિયાઓ તરફ રસ અને લક્ષ વહેંચવામાં આવે તો તે ઇચ્છનીય ગણાય. પાયાની કેળવણીએ જીવનનાં બધા મુખ્ય મુદ્દાઓ અને રસો સાથે બાળકોનો પરિચય કરાવવો જોઈએ. જીવનની મુખ્ય પ્રક્રિયાઓ તરીકે કાંતણ અને વણાટ પૂરતા જ તેણે જકડાઈ જવું ન જોઈએ.

પાયાની કેળવણીના કાર્યક્રમનાં આ પ્રથમ પગલાંનું સ્પષ્ટપણે નિરૂપણ કરવામાં આવેલું છે; અને કેટલીક બાબતોમાં તો એમનું સ્વરૂપ યથાયોગ્ય અને પ્રેરક છે. માધ્યમિક શાળાઓ માટેનો કાર્યક્રમ કંઈક ઓછી સ્પષ્ટતાથી આલેખવામાં આવ્યો છે; અને તેથી આ ચોપડીમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેનું સ્વરૂપ અને વસ્તુ સૂચવવા પાછળ વધુ જગા આપવામાં આવી છે. અને ઉચ્ચ કેળવણીની બાબતમાં તો એનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટતાથી અંકાયું જ નથી; એટલે આ ચોપડીનો મોટો ભાગ એની પાછળ રોકવામાં આવ્યો છે.

તંત્ર અને વહીવટની વિગતોમાં આ પુસ્તકમાં હું ઊંડે ઊતરવા માગતો નથી. ગામડાં માટેની માધ્યમિક તથા ઉચ્ચ કેળવણીની જરૂરિયાતો અને શક્યતાઓનું સમગ્ર ચિત્ર આપણી સામે ન હોય, ત્યાં સુધી એ બધી વિગતોનો કશો ખાસ ઉપયોગ નથી. એ જરૂરિયાતો સ્પષ્ટ કરવી અને શક્યતાઓને વાસ્તવિક બનાવવી, એ જ પ્રથમ આવશ્યકતા છે. જો એટલું પાર પાડી શકીએ, તો તંત્ર અને વહીવટ તો આપોઆપ સૂઝી રહેશે.

૫

ગામડાં માટેની માધ્યમિક શાળા

(પાયાની કેળવણી પછી)

ગામડાં માટેની માધ્યમિક કેળવણીને બરાબર યોજવામાં આવે, તો ગ્રામજીવનને આધુનિક તથા સ્થિર બનાવવામાં ઘણી મદદ થાય. તેથી કરીને, પાયાની કેળવણીના અભ્યાસક્રમ સાથે સંકળાયેલી એવી ગામડાં માટેની માધ્યમિક શાળાનો હવે આપણે વિચાર કરીએ.

માધ્યમિક શાળાઓ સહશિક્ષણવાળી હોવી જોઈએ, કે પછી છોકરાઓ અને છોકરીઓ માટે જુદી જુદી શાળાઓ હોવી જોઈએ, એ બાબતમાં ભિન્ન અભિપ્રાય હોઈ શકે. કેટલાક પહેલી વાત પસંદ કરશે, બીજાઓ બીજી. જ્યાં શાળાનું સંચાલન ડહાપણભર્યું હોય, ત્યાં છોકરા અને છોકરીઓ સાથે કામ કરે અને ભણે, એ વસ્તુ પોતે જ વિનય, વિવેક, તથા અરસપરસનાં આદરભાવ અને સમજનું શિક્ષણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ બની રહે. આ પુસ્તકમાં માધ્યમિક શિક્ષણને સહશિક્ષણવાળું જ માની લેવામાં આવ્યું છે.

શક્ય હોય ત્યાં ગામડાની માધ્યમિક શાળા છાત્રાલય સાથેની શાળા હોય. ત્યાં ડેન્માર્કની લોકશાળાની માફક વિદ્યાર્થીઓ છાત્રાલયમાં રહીને જ ભણે. ૧૫૦ વિદ્યાર્થીઓ માટેની શાળા પાસે સંજોગ અનુસાર ૪૦થી ૬૦ એકર જમીન હોવી જોઈએ. આમાંની આશરે ૧૦થી ૧૫ એકર જમીન શાળાનું મકાન, છાત્રાલયો, રમતગમતનાં મેદાનો, અને ઉદ્યોગશાળાઓ પાછળ રોકાય; અને બાકીની જમીન ખેતીવાડી, ઝાડ અને ચારા માટે રહે. ખેતરો અને રસ્તાઓની ગોઠવણ બરાબર કરવી જોઈએ; અને મકાનોની યોજના અને રચના પણ બને ત્યાં સુધી, સારી રીતે યોજનાસર બંધાયેલા કોઈ આધુનિક ગામ જેવી હોવી જોઈએ. તેથી, પોતાનું ગામ કેવું હોવું જોઈએ એનો નમૂનો વિદ્યાર્થીઓને મળી રહે. સેંકડો વિદ્યાર્થીઓની મોટી સંખ્યાવાળી નિશાળો કરતાં, દોઢસોએક વિદ્યાર્થીઓવાળાં નાનાં કેન્દ્રો વધારે સારાં ગણાય.

ગામ અને શાળાઓની રચનાની બાબતમાં નિપુણ એવા કોઈ માણસની સલાહ અને મદદ લઈને, આવું શાળાગ્રામ, બને ત્યાં સુધી વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોએ સાથે કામકાજ કરીને બાંધવું જોઈએ. શાળાગ્રામ બંધાતું હોય તે સમય દરમ્યાન શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ રાત્રે કામચલાઉ ઝૂંપડાંઓમાં રહે, અથવા તો રાત્રે પોતાને ઘેર પાછા ચાલ્યા જાય.

શાળાનું જીવન કોઈ સારા ગામડાના જીવનક્રમને અનુસરતું જ હોવું જોઈએ. ફેર એટલો કે, કામનો અડધો વખત અભ્યાસ પાછળ ગાળવામાં આવે, અને બાકીનો અડધો વખત ખેતીકામ, બાંધકામ, સુતારીકામ, ઘરકામ, વણાટકામ, રસ્તાઓનું સફાઈકામ અને ગામના તેવા બીજા ઉપયોગી કામમાં ગાળવો જોઈએ. વેચી શકાય તેવા માલનું ઉત્પાદન કરતા એક અથવા બે આધુનિક ઉદ્યોગોનો પણ તેમાં સમાવેશ થવો જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શાળાગ્રામની સફાઈના કામ જેવું કાંઈક કામ ઘણું કરીને શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓએ સૌએ ભેગા મળીને કરવું જોઈએ. કેટલાંક કામ એવાં છે કે, જે લગભગ દરેક વિદ્યાર્થીને કરતાં આવડવાં જોઈએ; જેમ કે, છોકરીઓને બાળઉછેર, રસોઈ અને ઘરકામ; તથા છોકરાઓ અને છોકરીઓને ખેતીકામ તથા ઘરકામનાં સાધનોનો ઉપયોગ. ધીમે ધીમે ઘણા છોકરાઓ અને છોકરીઓને ભવિષ્યના જીવનમાં પોતાને જે કામો ધંધા તરીકે સ્વીકારવાં હશે તે જડી રહેશે, અને તે કામોમાં તેઓ પ્રવીણતા મેળવવા લાગશે. ઘણાંઓનું ભણતર અને ખાસ તાલીમ તો માધ્યમિક શાળા સાથે જ પૂરાં થશે; બીજાંઓ વધુ આગળની કક્ષાની ગ્રામશાળાઓ કે કૉલેજોમાં જવાની ઇચ્છા રાખશે.

ગામડાની માધ્યમિક કેળવણી માટે સમયની નિશ્ચિત મર્યાદા નહિ નક્કી કરી શકાય. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ પોતાના ભવિષ્યના ધંધા માટે બે વર્ષમાં જ પૂરેપૂરા તૈયાર થઈ રહે. બીજાઓને કદાચ એથી બમણો વખત ગાળવો પડે તો જ લાભ થાય. ત્યારે કેટલાકને પછીની ઉચ્ચ કેળવણી લેવામાં વધુ સમય ગાળવો લાભદાયક થઈ પડે. જેમ લોકોની શક્તિઓ ભિન્ન-ભિન્ન હોય છે, તેમ તેમનો શાળાકાળ પણ ભિન્ન-ભિન્ન હોવો જોઈએ.

અભ્યાસના સમયોમાં વિદ્યાર્થીઓને પૂરેપૂરું તેમ જ પ્રમાણસર શિક્ષણ મળવું જોઈએ. શક્ય હોય ત્યાં સુધી અભ્યાસના વિષયો વિદ્યાર્થીના જીવન અને તેને કરવાના કામના અનુસંધાનમાં હોવા જોઈએ. જોકે, છોકરાઓ અને છોકરીઓ જેમ જેમ મોટાં થતાં જશે, તેમ તેમ અભ્યાસનો કાંઈક વ્યવસ્થિત ક્રમ અનુસરવાનું વધુ ને વધુ હિતાવહ બનતું જશે; અને કેટલીક વાર તો તેમના તે ઉંમરના અનુભવોની મર્યાદાને વળગી રહ્યા વિના જ. સામાન્ય ભૂગોળવિદ્યા, ભૂસ્તરવિદ્યા અને ખગોળવિદ્યામાંથી તેમને તેમની ભૌતિક પરિસ્થિતિ બાબત જે માહિતી મળે, તેનો તેમને પરિચય થવો જોઈએ. પદાર્થવિજ્ઞાન અને રસાયણ-શાસ્ત્રમાંના ભૌતિક જ્ઞાન સાથે અને પ્રાણીવિદ્યામાંના પ્રાણીજગત સાથે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છોકરા-છોકરીઓને પરિચય કરાવવો જોઈએ. તેમને તેમના પોતાના પ્રદેશના, ભારતના અને જગતના ઇતિહાસનું સામાન્ય જ્ઞાન હોવું જોઈએ અને થોડાક ઉત્તમ સાહિત્ય સાથે પણ પરિચય કરાવવો જોઈએ. તેમના અભ્યાસથી તેમને તેમના ચાલુ કામકાજ પાછળ રહેલું સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન સમજવામાં મદદ મળવી જોઈએ. તેમની વ્યાવહારિક જરૂરિયાતોમાં ઉપયોગી થાય તેટલા ગણિતનું જ્ઞાન તેમને હોવું જોઈએ અને સ્થાનિક તેમ જ રાષ્ટ્રીય રાજવ્યવસ્થાનું સામાન્ય જ્ઞાન હોવું જોઈએ. શારીરિક કેળવણી તો સાર્વત્રિક હોવી જોઈએ.

જુદા જુદા વિષયોની વિગતો પસંદ કરવા માટે, તથા વિદ્યાર્થીના સમયમાં વધારેપડતી ભીડ ન થઈ જાય તે રીતે અભ્યાસના સમયને અભ્યાસના આખા ક્ષેત્રમાં વહેંચી આપવા માટે આ કેળવણીના પ્રયોજકોને ઘણી તૈયારી કરવી પડશે.

હકીકતોની માહિતી આપવા કરતાં મન અને ચારિત્ર્યનાં સ્વભાવ અને વલણ કેળવવાં એ વધુ અગત્યનું છે. નિખાલસતા અને પ્રામાણિકતાની ટેવ એ વસ્તુ રાષ્ટ્રની તાકાતનો અખૂટ ઝરો છે; સદ્‌ભાવ અને ખેલદિલીની ટેવોનું પણ એમ જ સમજવું. ગામડાં માટેની માધ્યમિક શાળાઓ માટે શિક્ષકોને તાલીમ આપતી વખતે આ ગુણો ઉપર પહેલું લક્ષ અપાવું જોઈએ. વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિ, એટલે કે સ્વતંત્ર અને વિવેચનાત્મક તપાસની ટેવ, અર્થાત્ લોકવાયકા કે રૂઢિને અંધપણે સ્વીકારી લેવાને બદલે પ્રત્યક્ષ હકીકતો અને કારણોનું અવલોકન કરવાની વૃત્તિ જો દૃઢ થાય, તો આખા દેશની પ્રજામાં નવું જીવન રેડાય. માનવસંબંધોની દૃષ્ટિએ ગ્રામજીવન કેવું થઈ શકે તેના નમૂનારૂપ બનવાનું માધ્યમિક શાળાગ્રામનું લક્ષ હોવું જોઈએ.

જમીન અને મકાનોની જોગવાઈને બાદ કરતાં બીજી બધી બાબતોમાં માધ્યમિક શાળાગ્રામે શક્ય હોય તેટલા સ્વાવલંબી બનવું જોઈએ. સારી રીતે યોજેલા અને સારી રીતે ચલાવવામાં આવતા શાળાઉદ્યોગો દ્વારા એ સ્વાવલંબન ઘણે અંશે સિદ્ધ થઈ શકે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેમ જેમ છોકરાઓ અને છોકરીઓ મોટાં થતાં જાય, તેમ તેમ સતત કામના સમયો સ્વાભાવિક રીતે જ લંબાતા જશે. દિવસનો થોડો ભાગ ઉદ્યોગ અને થોડો ભાગ અભ્યાસ — એમ કરવાને બદલે વિદ્યાર્થીઓના બે વિભાગો પાડી દેવા, અને દરેક વિભાગ વારાફરતી એક એક દિવસ કે એક એક અઠવાડિયું ઉદ્યોગ કરે કે અભ્યાસ કરે એમ ગોઠવવું વધુ સારું થશે.

પાયાની તાલીમવાળી માધ્યમિક શાળાએ શાળા માટે જોઈતું ઘણુંખરું અનાજ જાતે જ પકવી લેવું જોઈએ; તથા જમીનમાંથી વધારેમાં વધારે પાક શી રીતે લઈ શકાય તેનું શિક્ષણ છોકરા-છોકરીને આપવું જોઈએ. સારી ખેતીનું રહસ્ય દુનિયામાં લોકો પહેલાં કરતાં વધુ ઝડપથી શીખતા જાય છે; અને માધ્યમિક શાળાએ એ બાબતમાં દુનિયાની સાથોસાથ રહેવું જોઈએ.

આધુનિક ઉદ્યોગની તાલીમનો વિચાર કરીએ, તો કુશળ શિક્ષક હેઠળ તથા જોઈતા અભ્યાસ સાથે માધ્યમિક શાળાના ઉદ્યોગકામમાં બેથી ચાર વર્ષ ગાળવામાં આવે, તો એવા કુશળ કારીગરો જરૂર તૈયાર થઈ શકે કે જેઓ નવાં માધ્યમિક શાળાગ્રામોના નવા ઉદ્યોગોની વધુ આવડતની જરૂરવાળી ઘણી પ્રક્રિયાઓમાં કામ દઈ શકે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ વધુ આગળની તાલીમ લેવાનું ચાલુ રાખે.

ઔદ્યોગિક કામકાજની બાબતમાં માધ્યમિક શાળાએ નવી ઔદ્યોગિક પરંપરાઓ ઊભી કરવાનું લક્ષ રાખવું જોઈએ. એવું માની લેવામાં આવે છે કે, ઉદ્યોગપતિ સામાન્ય રીતે નફા માટે જ કામ કરે છે; ત્યારે શિક્ષક મુખ્યત્વે સેવા માટે કામ કરે છે. આ બે ધંધાઓ આમ જુદા જુદા હેતુઓથી ચલાવવામાં આવે એવી કશી મૂળભૂત આવશ્યકતા નથી. એવી પરંપરા ઊભી થવી જોઈએ કે, ગામડાંના ઉદ્યોગપતિઓને ઉચિત અને સુઘડ જીવન તથા આર્થિક સુરક્ષિતતા જેટલું મળી રહેવું જોઈએ; પરંતુ તે મર્યાદાથી ઉપરાંતની બધી કમાણી ઉદ્યોગને સધ્ધર બનાવવામાં તથા તેના વિકાસ માટે કે મંદીના સમય માટે અનામત ભંડોળ ભેગું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરવામાં, નવી માધ્યમિક શાળાઓ માટે નવા ઉદ્યોગો સ્થાપવામાં, માલની જાત સુધારવામાં, ભાવો નીચા લાવવામાં, કે મજૂરીના દરો ઊંચા લાવવામાં અને મજૂરોની કામકાજની સ્થિતિ સુધારવામાં વપરાવી જોઈએ. સારા નાગરિકપણાને બદલે વધુ ને વધુ ધન એકઠું કરવામાં વધારે આનંદ મળે છે, એ એક વિચિત્ર ભ્રમ છે. ગામડાની કેળવણીએ એ પરંપરા બદલવાનું લક્ષ રાખવું જોઈએ.

૬

પાયાની માધ્યમિક કેળવણીમાં સ્વાવલંબન

પાયાની માધ્યમિક કેળવણી મોટેભાગે સ્વાવલંબી થઈ શકે, અને કરવેરા ઉપર મુખ્યત્વે આધાર રાખતી કેળવણી કરતાં વધુ સારી થઈ શકે. સામાન્ય રીતે જમીન, મકાનો, અને સાધનસામગ્રી સરકારે પૂરાં પાડવાં જોઈએ. બાંધકામનો થોડોઘણો ભાગ જો છોકરા-છોકરીઓ કરી લે, તો સરકારે શાળાને વાજબી દરે મજૂરી ચૂકવવી જોઈએ; નહિ તો સ્વાવલંબી બનવા માટે વિદ્યાર્થીઓનો કામકાજનો બધો સમય તાત્કાલિક ઉપયોગ કે વેચાણની ચીજો બનાવવામાં જ શાળાને રોકવો પડે, અને એ રીતે બાંધકામમાં જે શૈક્ષણિક મૂલ્ય રહેલું છે તે એળે જાય.

પાયાની માધ્યમિક કેળવણી સ્વાવલંબી બને તે સારુ અત્યંત સાદાઈભર્યું જીવનધોરણ પ્રસ્થાપિત થવું જોઈએ. પહેલેથી ભારતમાં એક બાજુ ઝૂંપડાં અને બીજી બાજુ મહેલોની જ પરંપરા ચાલી આવે છે; તે બેની વચ્ચે લગભગ કોઈ સ્થિતિ જ નથી. યુનિવર્સિટીઓનાં મકાનો પણ મહેલોનું જ અનુકરણ કરે છે. કેટલાક મહેલોની જેમ જ કેટલીક યુનિવર્સિટીઓનાં મકાનો પણ એવી દુર્દશામાં છે તથા પોતાના કામકાજ માટે એવાં અગવડભર્યાં છે કે, તે સાવ નિરુપયોગી જ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને છતાં એવા દાખલાઓમાં પણ મહેલની પરંપરા તો મોજૂદ હોય જ છે.

પાયાની માધ્યમિક શાળાએ આવી મહેલોની પરંપરાનો સદંતર ત્યાગ કરવો જોઈએ જુવાન માણસોને તેમણે એવું દૃષ્ટાંત પૂરું પાડવું જોઈએ કે, સાદું મિતખર્ચાળ જીવંત પણ ચોખ્ખું, સગવડભર્યું અને આકર્ષક જીવન હોઈ શકે છે. સેવાગ્રામમાં અમે એક મકાન જોયું કે જેની કિંમત ૨૦૦૦ રૂપિયા જ હતી; તે મકાન દસ વિદ્યાર્થીઓને છાત્રાલય તરીકે તેમ જ તેમના વર્ગના ઓરડા તરીકે કામ આવતું. ગટર, દીવાબત્તી અને પાણીની આધુનિક સગવડો તેમાં ઉમેરી હોય, તો ખર્ચની રકમ વધી જાય ખરી; પણ ત્યાં સાદાઈનું જે ધોરણ હતું તે પ્રશંસાપાત્ર હતું. મૈસુરમાં અમે એક મકાન જોયું કે જેમાં ૮૦ વિદ્યાર્થીઓ ચિત્રકામ શીખતા હતા અને બીજા ૮૦ વ્યાખ્યાન સાંભળતા હતા. આ કામચલાઉ મકાન ૨૨×૭૦ ફૂટનું હતું અને તેની કિંમત ૨૦૦૦ રૂપિયા હતી. વધારે મજબૂત મકાનો હોય તો સારાં; પણ જરૂર પડે તો શું શક્ય છે તેના દાખલા તરીકે ઉપરની હકીકત નોંધી છે.

કપડાંલત્તાં પણ ચોખ્ખાં, સુઘડ તથા સારી ઢબનાં હોવાં જોઈએ; પરંતુ ગામડિયાનાં કપડાંલત્તાં જેટલાં જ અથવા તેથી પણ વધુ સાદાં હોવાં જોઈએ. સામાન્ય રીતે તે બધાં નિશાળમાં જ તૈયાર કરવાં જોઈએ. ખોરાકની બાબતમાં હિંદની યુનિવર્સિટીઓનાં વર્તુળોમાં તથા હિંદનાં શહેરોમાં ખૂબ જ પ્રચલિત એવા ઉડાઉ દહારાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. એટલું જ નહિ પણ ખોરાકને સાદાઈભરી રીતે રાંધવાની, સંસ્કારવાની અને પીરસવાની આવડતનાં નવાં ધોરણો સ્થાપિત કરવાં જોઈએ. એ ખોરાક પણ એવી જાતનો હોવો જોઈએ કે જેથી સારી તંદુરસ્તીની અને વિવિધતા માટેના રસની બધી જરૂરિયાતો પૂરી પડી રહે. જોઈતું બધું અનાજ સામાન્ય રીતે શાળામાં પકવી શકાય; પરંતુ બધું અનાજ શાળામાં જ પકવી લેવાની વાતનો ખોટો આગ્રહ નહિ રાખવો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોઈએ. શાળા જે પાક સારી રીતે પકવી શકે તેમ હોય, તે પાકમાંથી થોડો ભાગ વેચીને બીજે ઠેકાણે સારી રીતે પાકતો પાક ખરીદી શકાય.

સામાન્ય રીતે શાળાનાં જીવનધોરણો ગામડાની સ્થિતિમાં સુધારણાના નમૂના રૂપ હોવાં જોઈએ; તથા કોઈ પણ સારી સ્થિતિના ગામડામાં પૂરેપૂરાં શકય હોવાં જોઈએ. પરંતુ મહેલોની પરંપરામાં થોડીઘણી કાટછાંટ રૂપ તે ન હોવાં જોઈએ. શાળાનું સ્વાવલંબન પણ જરૂરિયાતોને નિયંત્રિત કરવામાંથી, છેક સાદા જીવનમાંથી, અને કેટલેક અંશે આવકના વધારામાંથી મળી રહેવું જોઈએ.

પાયાની કેળવણી ખાસ કરીને પહેલાં છ કે આઠ વર્ષ પછી પોતાનું કામકાજ એવી રીતે દોરી શકે કે જેથી ઔદ્યોગીકરણ અને પ્રમાણસરની સર્વાંગી કેળવણી બંને એકબીજાને મદદગાર થાય, તેમ જ કેળવણીના ખર્ચનો મોટો ભાગ મેળવી આપે. વળી તેઓ એવા ધોરણે દેશને નવો બનાવવામાં મદદ કરે કે જેમાં જૂના હિંદનાં બધાં સારાં તત્ત્વો સચવાયાં હોય અને નૂતન જગતનાં બધાં સારાં તત્ત્વો ઉમેરાયાં હોય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૭

પાયાની માધ્યમિક શાળાઓમાં શ્રમવિભાગ

માધ્યમિક શાળાઓમાં કામની વહેંચણી ઘણે ભાગે શરૂઆતનાં વર્ષો કરતાં જુદી જાતની હોવી જોઈએ. સવારમાં સામાન્ય સફાઈના અર્ધા કલાક જેવું કેટલુંક કામ ઘણે ભાગે હજુ પણ બધાએ સાથે મળીને જ કરવાનું રહેશે. છતાં ઘણું કામ વહેંચી નાખી શકાશે, અને દરેક વિદ્યાર્થી કે વિદ્યાર્થિનીનું પોતાનું અલગ કામ રહેશે. તેમનું કામ વખતોવખત બદલાતું રહેવું જોઈએ, જેથી તેઓ ઘણી જાતનાં કામોથી વાકેફ બની શકે.

કામની વહેંચણીનો એક સગવડભર્યો માર્ગ એ છે કે ઘણાખરા વિદ્યાર્થીઓ વારાફરતી એક અઠવાડિયું કામ કરે અને એક અઠવાડિયું અભ્યાસ કરે. એક અઠવાડિયા દરમ્યાન પણ અર્ધા વિદ્યાર્થીઓ કામ કરતા હોય અને બીજા અર્ધા અભ્યાસ કરતા હોય. તે પછીને અઠવાડિયે એવું બનશે કે જે વિદ્યાર્થીઓએ અગાઉના અઠવાડિયામાં અભ્યાસ કર્યો હશે તે કામ કરવા લાગશે, અને જેઓએ કામ કર્યું હશે તેઓ અભ્યાસ કરશે. આ પ્રમાણે શિક્ષકોનું એક જ જૂથ વિદ્યાર્થીઓનાં બંને જૂથોને શીખવશે. શિક્ષકોમાંના કેટલાકને પોતાનો બધો સમય વિદ્યાર્થીઓના કામકાજ ઉપર દેખરેખ રાખવામાં ગાળવો પડશે.

પ્રત્યક્ષ વ્યવહારમાં આ ગોઠવણમાં ઘણા ફેરફારો કરી લેવાની જરૂર પડશે. શિક્ષકોમાંના કેટલાકને થોડો વખત શીખવવામાં અને થોડો વખત કામકાજની દેખરેખ રાખવામાં ગાળવો પડશે. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને પણ કેટલાક દાખલામાં વારાફરતી એક એક અઠવાડિયાને બદલે દરેક દિવસનો થોડો ભાગ કામકાજ કરવું પડશે. જેમ કે, શિક્ષકના મંત્રી તરીકે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કામ કરતા વિદ્યાર્થીને દરેક અઠવાડિયાની સળંગ નોંધ રાખવાની હોઈ, એમ જ કરવું સગવડભર્યું થશે.

કેટલેક અંશે અમુક કામકાજમાં વિશેષ નિપુણતા મેળવવાનું પણ આવશ્યક બનશે. જેમ કે, જે વિદ્યાર્થીએ ખેડૂત થવાનું નક્કી કર્યું હોય, તે પોતાના કામનો ઘણોખરો વખત ખેતરના કામ પાછળ ગાળશે; ત્યારે જે વિદ્યાર્થીએ કારીગર થવાનું ધાર્યું હશે, તે પોતાના કામનો વધારે વખત યંત્ર ઉપર ગાળશે. તેમ છતાં ભવિષ્યના ખેડૂતે પોતાનાં સાધનો સમારવાનું કામ શીખી લેવું પડશે, અને ભવિષ્યના કારીગરે પોતાની વાડીનું કામ પણ શીખી લેવું પડશે.

હિંદુ સમાજની જ્ઞાતિપ્રથામાં સામાન્ય થઈ પડેલ કામની આત્યંતિક વહેંચણી, હિંદનો ઝડપી વિકાસ ન થવામાં એક મુખ્ય કારણરૂપ છે. કામકાજનું મર્યાદિત ક્ષેત્ર વિચાર અને જીવનના ક્ષેત્રને પણ મર્યાદિત કરી મૂકે છે. પશ્ચિમના દેશોની મહાન ભૌતિક પ્રગતિ ઘણે અંશે એ હકીકતને આભારી છે કે, ત્યાંના લોકો માથું અને હાથ બંનેના ઉપયોગમાં નિપુણ હતા, તેમ જ આજે પણ ઘણાખરા પશ્ચિમના લોકો જુદાં જુદાં અનેક કામોમાં હાથ ચલાવી શકે છે, તથા બધું અગત્યનું કામ ત્યાં માનવંત ગણાય છે.

પાયાની કેળવણી લેતાં તમામ છોકરા-છોકરીઓ બધાં સામાન્ય અને અગત્યનાં કામકાજ કરી શકે તેવાં હોવાં જોઈએ. તેમ જ તેમણે ભારતના નવા બંધારણની ભાવનાને અનુસરીને આ પ્રમાણે પ્રતિજ્ઞાબદ્ધ થવું જોઈએ:

"કોઈ સ્ત્રી કે પુરુષ પાસે હું અંગમહેનતનું એવું કામ નહિ કરાવું કે નહિ લઉં, કે જે કામ હું રાજીખુશીથી તેને માટે કે બીજા માટે કરવા તૈયાર ન હોઉં."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૮

ગ્રામ-મહાવિદ્યાલયો

ગામડાંની માધ્યમિક શાળાઓનો, શહેરો અને ગામડાંમાં આધુનિક ઉદ્યોગોનો, અને ગામડાંઓના આયોજન અને રચનાનો બહોળો વિકાસ થવા લાગતાં, માધ્યમિક શાળાની ભૂમિકાથી પર એવી શક્તિઓની વિસ્તૃત કક્ષાની જરૂર પડશે. સૌથી પ્રથમ તો ગામડાંની પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ માટે શિક્ષકો અને વ્યવસ્થાપકો જોઈશે; ગામડાંના ઉદ્યોગો માટે સંચાલકો જોઈશે; વધારે અઘરી ઔદ્યોગિક પ્રક્રિયાઓ માટે, વેચાણના કામકાજ માટે, સાધનસામગ્રી ખરીદવા માટે અને હિસાબ રાખવા માટે ખાસ તાલીમ પામેલાં માણસો જોઈશે. માધ્યમિક શાળા-ગ્રામોની યોજના અને રચના કરવા માટે, તથા આ પુસ્તકમાં આગળ બતાવ્યા મુજબ ગામડાંના સમગ્ર આયોજન અને પુનર્રચના માટે પણ તાલીમ પામેલા માણસો જોઈશે.

એવો પણ સંભવ છે કે માધ્યમિક શાળા-ગ્રામો જ સ્થાનિક દવાખાનાં અને ચિકિત્સાલયોનાં કેન્દ્રો બનશે અને તેમને ફરતી પરિચારિકાઓ અને મદદનીશ દાક્તરોની મોટી સંખ્યામાં જરૂર પડશે. નહેરોની વ્યવસ્થા માટે, બોરીંગ-કૂવાઓ ઉતારવા માટે અને ગામડાંનો વીજળી-વ્યવહાર ચલાવવા માટે પણ નિષ્ણાત કારીગરો જોઈશે. આ બધા માણસો ગ્રામ-મહાવિદ્યાલયોએ પૂરા પાડવા જોઈએ.

જેવી રીતે ગામડાની પાયાની માધ્યમિક શાળા પોતાના વિદ્યાર્થીઓ આસપાસનાં ગામડાંની પાયાની કેળવણીવાળી પ્રાથમિક શાળાઓમાંથી મેળવશે, તેવી રીતે ગ્રામ-મહાવિદ્યાલય (કૉલેજ) પણ આસપાસની પાયાની માધ્યમિક શાળાઓમાંથી પોતાના વિદ્યાર્થીઓ મેળવશે. એ વિદ્યાર્થીઓ એવા હશે કે જેમને પોતાની શક્તિ કે રસને કારણે, અથવા તો તેમણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પસંદ કરેલા કામની જરૂરિયાતને કારણે માધ્યમિક શાળાના શિક્ષણથી આગળના શિક્ષણની જરૂર હોય. માધ્યમિક શાળા-ગ્રામની પેઠે ગ્રામ-મહાવિદ્યાલય પણ તેને માટે રચવામાં આવેલા ગામડામાં જ આવેલું હશે. તેના અભ્યાસનો વિસ્તાર પણ ગામડાંના કામકાજના વિસ્તાર જેટલો જ વ્યાપક હશે. જુદાં જુદાં મહાવિદ્યાલયોમાં ખેતીવાડી, પાકેલા પાકની વિવિધ પ્રક્રિયાઓ, ખાણકામ, માછીકામ, લક્કડકામ, વાહનવ્યવહાર અને એવાં બીજાં કામોને લગતું પ્રત્યક્ષ કામ થતું હશે.

માધ્યમિક શાળાની પેઠે જ મહાવિદ્યાલયોમાં પણ પ્રત્યક્ષ કામકાજની સાથે સામાન્ય કેળવણી પણ સંકળાયેલી રહેશે. જેથી કરીને, મહાવિદ્યાલયનું કામ પૂરું કરીને બહાર પડેલાં વિદ્યાર્થીઓ નિપુણ કારીગરો બનવાની સાથે સાથે જ સંસ્કારી અને સુશિક્ષિત સ્ત્રી તથા પુરુષો બન્યાં હશે.

ગામડાની માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની પેઠે ગ્રામ-મહાવિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ પણ પોતાનો લગભગ અર્ધો વખત અભ્યાસ પાછળ અને અર્ધો વખત પ્રત્યક્ષ કામકાજ પાછળ ગાળશે. અને તે સમય પણ ઘણું કરીને માધ્યમિક શાળા કરતાં વધુ લાંબો હશે. મહાવિદ્યાલયના અધ્યાપકોનો એક ભાગ ઉદ્યોગોમાં, માધ્યમિક શાળાઓમાં, ગામડાંના આયોજન અને પુનર્રચનાના કામમાં, ગામડાંના વીજળી-વ્યવહાર તથા નહેરોના કામમાં, રેલવેઓમાં, ખાણોમાં, માછીકામમાં, જંગલોના કામમાં, અને એવાં બીજાં જાહેર કામકાજોમાં વિદ્યાર્થીઓ માટે યોગ્ય કામકાજ ગોઠવી આપવામાં રોકાયેલો રહેશે. નિયમ તરીકે મહાવિદ્યાલયોએ પોતાના ઉદ્યોગો પણ વિકસાવવા જોઈશે; એ ઉદ્યોગોમાં અલબત્ત, માધ્યમિક શાળાઓ સાથે જોડાયેલા ઉદ્યોગો કરતાં વધુ આગળની અને અધરી તાલીમ અપાતી હશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૯

ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ

હિંદનાં ગામડાંના અને કેળવણીના વિકાસમાં દરેક પગલે ઉચ્ચ કોટીની દોરવણી અને કુશળતાની જરૂર પડશે. જેવી રીતે ગ્રામ-મહાવિદ્યાલયો અમુક પ્રદેશની માધ્યમિક શાળાઓના પસંદ કરેલા વિદ્યાર્થીઓ લઈને તેમને આગળના અઘરા કામકાજ માટે તૈયાર કરી આપશે, તેવી રીતે ગ્રામ-વિદ્યાપીઠો પણ ગ્રામ-મહાવિદ્યાલયોનું કામ પૂરું કરીને આવેલા અમુક પસંદ કરેલા વિદ્યાર્થીઓને વધુ આગળના કામ માટે તૈયાર કરશે.

ઉદ્યોગના વિષયમાં વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીએ યંત્રો અને તેમની પ્રક્રિયાઓની રચના અને સુધારણાનો અભ્યાસ કરવો જોઈશે. અનેક નાના ઉદ્યોગો કેવી રીતે માલની ખરીદી, શોધખોળનું કામકાજ, વેચાણ-કામ, વેપાર-વહીવટ અને નાણાં-વહીવટને લગતી બાબતોમાં એકબીજા સાથે સહકારમાં રહીને કામ કરી શકે, તેની પદ્ધતિઓનો તેણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ. તેણે ધંધાની માલકી અને વહીવટના સિદ્ધાંતોનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ. કેળવણીની બાબતમાં તેણે ગામડાની પ્રાથમિક, માધ્યમિક, અને ઉચ્ચ કેળવણીના સંચાલન અને દોરવણી માટેની તૈયારી કરવી જોઈએ. ખેતીના વિષયમાં તેણે ઉત્પાદન, બજારકામ, ઢોરઉછેર અને ખેતીની સહકારી પદ્ધતિઓની દોરવણી માટે તૈયાર થવું જોઈએ. તેણે ખેતીપ્રધાન ગામડાંઓનું આયોજન અને પુનર્રચનાની તથા જમીનના નાના નાના ટુકડાઓને જોડવાની તથા ગ્રામજીવનની બીજી અનેક બાબતોની પ્રક્રિયાઓમાં નિપુણતા મેળવવી જોઈએ.

પાયાની કેળવણીની અગાઉની ભૂમિકાઓની માફક વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓએ પણ પોતાનો સમય અભ્યાસ અને પ્રત્યક્ષ કામકાજ વચ્ચે વહેંચવો રહેશે. પ્રત્યક્ષ કામકાજ તેમના વિશિષ્ટ વિષયના ક્ષેત્રમાં કરવાનું હોય, અને તેનાથી તેમને એ બાબતમાં જાત-અનુભવ મળી રહે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૦

સ્ત્રી-કેળવણી

જોકે, સ્ત્રીઓની કેળવણી ભારતમાં ઘણી પ્રગતિ પામી છે; છતાં પાયાની કેળવણીના ક્ષેત્રમાં તે તેનું સાચું સ્વત્વ પામી છે. સ્ત્રીઓની સર્વાંગીણ કેળવણી માટેનો આ આગ્રહ ગામડાની કેળવણીના આખા કાર્યક્રમ દરમ્યાન કાયમ રખાવો જોઈએ. નવી પેઢીને મુખ્યત્વે ઘડનાર એ વર્ગ અજ્ઞાનમાં ડૂબેલો રહે, અને બીજી બાજુ નૂતન હિંદના સર્જનની આશા રાખવામાં આવે, એ કેવું વિચિત્ર છે?

જીવનની મુખ્ય ટેવોનો પાયો શરૂઆતનાં વર્ષોમાં જ નંખાય છે; અને એ વર્ષો મુખ્યત્વે માના ખોળામાં જ ગાળવાનાં હોય છે. માતા પોતે જો ખુલ્લા મનવાળી, જિજ્ઞાસુ અને ચપળ, સાચી હકીકતને ખોળી કાઢવા લોકવાયકા તથા રૂઢિથી પર થઈને તપાસ કરનારી, ચાલુ ઘટનાઓનો ક્રમ સમજવા ઇચ્છા રાખનારી, પોતાની આસપાસની દુનિયાના સ્વરૂપ વિષે માહિતગાર, તેમાં રસ લેનારી, તેમ જ સાહિત્ય અને ઇતિહાસથી વાકેફ તથા તેમાં આનંદ માણનારી હશે, તો જ તેનાં બાળકો તેની પાસેથી આ બધા રસો અને ટેવો પ્રાપ્ત કરશે. કોઈ માણસ જ્યાં સુધી કામકાજમાં દર્શાવાતી કાર્યદક્ષતાને નજરે ન જુએ, ત્યાં સુધી ભાગ્યે જ પૂરેપૂરો કાર્યદક્ષ બની શકે. ઘણા આગેવાન પુરુષો મહાન બન્યા છે તેનું કારણ કેટલેક અંશે એ હોય છે કે, નાનપણમાં તેમને એવા ઘરમાં ઊછરવાનું મળ્યું હોય છે કે જે ઘરનું સંચાલન તેમની માતા દ્વારા બુદ્ધિપૂર્વક તથા કાર્યદક્ષતાથી થતું હોય છે. સ્ત્રીઓને પોતાનાં ઘરોના કાર્યદક્ષ તથા કરકસર અને સગવડભર્યાં સંચાલન અને આયોજનમાં રસ લેતી કરવા સિવાય, હિંદના જીવનમાં કરકસર અને કાર્યદક્ષતાનું સામાન્ય ધોરણ ઝડપભેર ઊંચું લાવવાનો કદાચ બીજો કોઈ માર્ગ નહિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોય. ગામડાની કેળવણીએ એ જાતની તાલીમનો છોકરા-છોકરીના શિક્ષણમાં શરૂઆતનાં વર્ષોથી માંડીને વિદ્યાપીઠ સુધી સમાવેશ કરવો જોઈએ. હિંદુસ્તાની તાલીમી સંઘનો શિક્ષકોની તાલીમ માટેનો અભ્યાસક્રમ એ દિશામાં સારું પગલું છે.

સ્ત્રીઓને પુરુષોની સમાન તથા સાથીદાર ગણીને કેળવણી આપવી જોઈએ એનો અર્થ એ નથી કે, તેમની કેળવણી બધી બાબતોમાં સરખી હોવી જોઈએ. કેળવણીનાં કેટલાંક તત્ત્વો સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો માટે સરખાં હોય, ત્યારે કેટલાંક જુદાં હોય. ગૃહિણીનું કામ મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ ઉપર આવવાનું હોવાથી, પુરુષોને જેમ પુરુષોના કામધંધાની તાલીમ આપવી જોઈએ, તેમ સ્ત્રીઓને ગૃહિણીના કામની તાલીમ આપવી જોઈએ. મોટે ભાગે બાળકોને સ્ત્રીઓ જ ઉછેરતી હોવાથી, બાળઉછેરના કામની નિપુણતા તેમનામાં હોવી જોઈએ. ઘર જ તેમનું કામકાજનું સ્થળ હોવાથી, જેમ કોઈ નાનો કારખાનદાર પોતાના કારખાનાનો નકશો તૈયાર કરી શકે, તેમ સ્ત્રીઓને ઘરનો નકશો તૈયાર કરતાં આવડવું જોઈએ.

સીધાસાદા ઘરના આયોજન અને વ્યવસ્થાની બાબતમાં પણ પ્રયોગો અને શોધખોળ તથા નવાં પ્રસ્થાન કરવાની ભાવના જીવનમાં વૈવિધ્ય અને ઉમંગ તેમ જ કરકસર અને સગવડ ઉમેરી શકે. ગામડાની કેળવણીએ આ ભાવનાને વિકસાવવામાં મદદગાર થવું જોઈએ.

પ્રચલિત યુનિવર્સિટીઓમાં સ્ત્રીઓનો સ્ત્રીઓ તરીકે બહુ ઓછો વિચાર કરવામાં આવ્યો હોય છે. તેમને મુખ્યત્વે પુરુષો જેવો જ અભ્યાસ કરવાનો હોય છે. ઇજનેરી વિદ્યા જેવા જે દાખલામાં એવો અભ્યાસ સ્ત્રીઓને અનુકૂળ હોતો નથી, ત્યાં તેની જગાએ સ્ત્રીઓને અનુકૂળ એવું કશું મૂકવામાં આવતું નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૧

શારીરિક કેળવણી

જ્યારે જ્યારે કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં ઘણાં સફળ નીવડેલાં સ્ત્રી કે પુરુષોનો સમુદાય જોઈએ છીએ, ત્યારે તે સૌની વારંવાર જોવા મળતી સામાન્ય ખાસિયતોમાંની એક એ હોય છે કે, તેઓ મજબૂત બાંધાનાં, અને ભારે શારીરિક જોમવાળાં હોય છે. સાધારણ કક્ષાની માનસિક શક્તિઓવાળા ઘણા માણસો પણ પોતાનું લક્ષ પ્રાપ્ત કરવામાં દૂર સુધી પહોંચ્યા હોય છે તેનું કારણ પણ એ હોય છે કે, તેમની તંદુરસ્તી તથા તેમના શારીરિક જોમને લીધે તેઓ પોતાના લાંબા સતત પ્રયત્નોમાં ટકી શક્યા હોય છે. ત્યારે ઘણાય સારી માનસિક શક્તિઓવાળા માણસો પણ શારીરિક તાકાતના અભાવને લધે પોતાની બૌદ્ધિક શક્યતાઓનો બહુ ઓછો હિસ્સો જ સિદ્ધ કરી શક્યા હોય છે. પોતાની પૂરેપૂરી શારીરિક શક્તિઓને વિકસાવવામાં નિષ્ફળ નીવડનારો દરેક માણસ પોતાના જીવનના મોટા હિસ્સાને ગુમાવી બેસે છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષોમાં પ્રચલિત એવા ઘણા શારીરિક અંતરાયો અને નબળાઈઓને બુદ્ધિપૂર્વક યોજેલી અને સતત લેવામાં આવેલી શારીરિક કેળવણીથી દૂર કરી શકાય. ઘણાં સ્ત્રી-પુરુષો સારાં તથા મજબૂત બની શકે. ગામડાની કેળવણીની બધી કક્ષાઓ દરમ્યાન શારીરિક વિકાસ, તંદુરસ્તી અને તાકાત જાળવી રાખવાની વસ્તુને એક મૂળભૂત લક્ષ તરીકે સ્વીકારવી જોઈએ. ગામડાની કેળવણીએ રમતગમત તથા આનંદપ્રમોદના બિનખર્ચાળ અને ગ્રામજીવનને અનુકૂળ એવા પ્રકારો શીખવવા જોઈએ; જેથી, શાળા અને વિદ્યાપીઠનાં વર્ષો બાદ પણ લાંબા વખત સુધી તેઓ ચાલુ રહે.

શારીરિક વિકાસને સમગ્ર જીવનના ઉચિત પ્રમાણમાં વિચારવો જોઈએ. કેટલીક યુનિવર્સિટીઓમાં અમે કુસ્તી, ગુલાંટ, વજન ઊંચકવું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વગેરે તરફ વધારેપડતો અને ડહાપણભર્યો ન ગણાય તેવો ભાર મુકાયેલો જોયો. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓના સ્નાયુઓનો એવો વધારેપડતો વિકાસ કરવામાં આવ્યો હતો તથા તે સ્નાયુઓ ઉપર એટલો બધો શ્રમ નાખવામાં આવતો હતો, કે તે વિદ્યાર્થીઓનું આયુષ્ય અવશ્ય ટૂંકું જ બની જાય. પ્રાચીન કાળમાં, રાજકુમારોને શરીરબળ અને ચાતુરીના પ્રયોગો વડે ખુશ કરવા માટે, પોતાના સ્વાસ્થ્ય તરફ બેદરકાર બનીને કેટલાક લોકો પોતાનું શરીર કસતા. તેના અવશેષરૂપ આ રીત છે, એવું અમને લાગે છે. બીજી અનેક બાબતોની જેમ આ બાબતમાં ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ અનિચ્છનીય એવી ચાલુ પ્રણાલિકામાંથી છૂટી થવી જોઈએ.

૧૨

ગામડાનું ઔદ્યોગીકરણ

પાયાની કેળવણીની ચળવળને મૂંઝવતો એક પ્રશ્ન એ છે કે, આધુનિક ઔદ્યોગિક પ્રક્રિયાઓને ગામડાંમાં કેટલી હદ સુધી આવકારવી. આ મુદ્દા ઉપર સ્પષ્ટ વિચારણા કરવામાં નહિ આવે, તો ગામડાની માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીનો આખો કાર્યક્રમ જોખમાઈ જશે અને ગ્રામજીવનના ઉજ્જવળ ભાવિની ઘણીખરી શકયતા ખોઈ બેસાશે. ઉપરાંત, હિંદના આર્થિક જીવનનો નકશો નક્કી કરી લેવા માટે આપણી પાસે બહુ મર્યાદિત સમય રહ્યો છે. આપણે નક્કી કરી લેવું જોઈએ કે, ઉદ્યોગોને આપણે મોટાં કેન્દ્રોમાં અને મોટાં શહેરોમાં એકઠા કરવા છે, કે તેમને દેશભરમાં—ગામડાં તથા નાનાં શહેરોમાં—અને મોટે ભાગે નાના નાના ઘટકોમાં ફેલાવી દેવા છે.

હિંદને ઔદ્યોગીકરણ સ્વીકારવું જ પડશે. એ વિષે શું કંઈ શંકા છે? કૂવા વગેરેનું પાણી હાથબળથી ખેતરોમાં પહોંચાડવામાં આધુનિક પદ્ધતિ કરતાં માણસોનો સો ગણો વધુ સમય ખર્ચવો પડે છે. હિંદુસ્તાનનો ખેડૂત એક એકર ડાંગર પકવવા માટે કૅલિફોર્નિયાના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખેડૂત કરતાં સો ગણા વધુ કલાકો ખુએ છે, અને એકરદીઠ ઓછો પાક લે છે. હાથે કાંતવાની અને યંત્ર વડે કાંતવાની મજૂરીમાં ઘણો મોટો તફાવત છે; અને ગામડાંના લગભગ બધા વણકરો યંત્ર વડે કાંતેલું સૂતર પસંદ કરે છે. (હાથ-કાંતણના ઉદ્યોગ કરતાં હાથ-વણાટનો ઉદ્યોગ હવે પછીના યુગમાં ટકી શકે એવી શકયતાઓ ઘણી વધારે છે.) હિંદમાં હાથે તાળાં બનાવનારાઓને બીજા દેશોમાં યંત્રો વડે બનેલાં તાળાં સાથે હરીફાઈમાં ટકી રહેવું સતત વધુ ને વધુ મુશ્કેલ બનતું જાય છે. ગામડાંનો લુહાર ખેતીનાં ઓજારો બનાવવાનો પોતાનો ધંધો હિંદનાં શહેરોનાં મોટાં કારખાનાંમાં યંત્રથી બનતાં ઓજારોને લીધે ગુમાવતો જાય છે. અમેરિકામાં યંત્રથી બનતા કાગળ કરતાં હિંદમાં હાથે બનતા કાગળ પાછળ કામનો પચાસથી સો ગણો વધુ વખત જાય છે. (કાગળનો માવો યંત્રથી બનાવવામાં આવે, અને તેમાંથી કાગળ હાથ વડે બનાવવામાં આવે, એ જાતનો ભેગો ઉદ્યોગ કદાચ આર્થિક દૃષ્ટિએ નભે તેવો વધુ ગણાય.)

હિંદને ઔદ્યોગીકરણ સ્વીકારવું જ પડશે. આધુનિક વીજળી, વરાળ વગેરેનાં બળનો ઉપયોગ અને યંત્રો વડે મહેનત-મજૂરીમાં જે મોટો બચાવ થાય છે, તેનો ઉપયોગ સામાન્ય માણસના જીવનની શકયતાઓ ઊંચી લાવવામાં થવો જોઈએ; નહિ તો ખાનગી કે જાહેર માલકીના મોટા ઉદ્યોગોમાં તેનો ઉપયોગ એ ઉદ્યોગોના અધિપતિઓ માટે સામાન્ય માણસને ચૂસવામાં થશે. હિંદના જીવનમાં ઉત્પાદનની આધુનિક પદ્ધતિઓ દાખલ કરવાની વસ્તુનો જેઓ વિરોધ કરી રહ્યા છે, તેઓ એક હારી બેઠેલા પક્ષના બચાવ માટે લડવાનો સંતોષ અને ગૌરવ ભલે માણે; પરંતુ એમ કરવામાં તેઓ હિંદમાં ઉત્તમ ગ્રામજીવન વિકસાવવાની શકયતાનો નાશ કરી રહ્યા છે.

આમ, હિંદુસ્તાનનું ઔદ્યોગીકરણ અટકાવી શકાય એમ છે જ નહિ; પરંતુ તેને ઉચિત માર્ગોએ દોરવાનું શકય છે ખરું. હિંદનો ઔદ્યોગિક વિકાસ ઉચ્ચ આર્થિક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક ભૂમિકાએ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વ્યાપક અને એ રીતે તેને દોરવા માટે જે શક્તિ અને નિષ્ઠાની જરૂર પડશે, તે શક્તિ અને નિષ્ઠાને ઔદ્યોગીકરણ અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં વેડફી નાખવી ન જોઈએ.

હવે પછીનાં થોડાંક વર્ષમાં હિંદના ઔદ્યોગિક જીવનનો નકશો લાંબા વખત માટે નિશ્ચિત થઈ જશે. તેથી કરીને, આધુનિક ઉદ્યોગોને હિંદભરનાં ગામડાં અને નાનાં શહેરોમાં વિકેન્દ્રિત કરીને ફેલાવી નાખવાની જરૂર અને શક્યતા જો સ્પષ્ટપણે અને ઝડપભેર સમજી લેવામાં આવશે, તો આધુનિક ઉદ્યોગોથી ઊભી થતી સમૃદ્ધિ આખા દેશમાં ફેલાવી શકાશે. દરેક ગામડું પોતાની તમામ જરૂરિયાતોની બાબતમાં સ્વાશ્રયી તથા સ્વાયત્ત એકમરૂપ હોવું જોઈએ, એ મુદ્દા ઉપર જો ગામડાંમાં વિશિષ્ટ ઉદ્યોગો સ્થાપવા સામે અસરકારક વિરોધ ઊભો કરવામાં આવશે, તો પછી ઉદ્યોગો મોટાં શહેરોમાં કેન્દ્રિત થઈ જશે.

ઘણા મોટા ભાગનો ઉદ્યોગ નાના પાયા પર ચલાવવો શક્ય છે. અમેરિકાને દૂરથી જોનારાઓ માત્ર તેનાં મોટાં મોટાં રાક્ષસી કારખાનાં જ જોઈ શકે છે. તેમ છતાં એ દેશમાં હજારો ધીકતા નાના નાના ઉદ્યોગો છે; અને તેમની સંખ્યા હજુ પણ મોટી હોઈ શકે. માત્ર કદ અને શક્તિની જે પૂજા આજે પ્રચલિત થઈ છે, તેને લીધે જ વિશેષ લાભ વિના પણ દરેક વસ્તુને મોટી જંગી બનાવી દેવાનું વલણ વધતું જાય છે; જેમ, કોઈ રાજા પોતાના રાજ્યમાં ઉમેરો કરીને તેને વધુ મોટું બનાવ્યા કરે, – ભલે પછી તેને કારણે રાજ્યવહીવટ વધુ કાર્યક્ષમ ન બનતો હોય.

અમેરિકાના વેપારધંધાનો અર્ધા કરતાં વધારે ભાગ નાની અને મધ્યમ કદની પેઢીઓ ચલાવે છે. એવી નાની પેઢીઓ મોટા ઉદ્યોગો કરતાં સરવાળે વધુ નફાકારક હોય છે, એવું કેટલાક જાહેર અને ખાનગી અભ્યાસો ઉપરથી જણાયું છે. કેટલાક ઉદ્યોગો વધુ ને વધુ મોટા થતા જાય છે, ત્યારે ઘણા ઉદ્યોગો શહેરમાંથી ખસીને ગામડાંના વિસ્તારો તરફ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવતા જાય છે. અમેરિકામાં પણ નાના અને મધ્યમ કદના વેપારધંધાઓ મોટા પ્રમાણમાં હયાત છે; અને હિંદમાં પણ તેમ થઈ શકે.

અમેરિકામાં જે રીતે રાજકારભાર ચાલે છે તેની ચર્ચા વખતે સારા રાજકારભારવાળી પ્રજા તરીકે સ્વિટ્ઝરલૅંડનો દાખલો ટાંકવામાં આવે છે તે વખતે સામાન્ય રીતે એવો જવાબ વાળવામાં આવે છે કે, 'અરે, એનું કારણ એ છે કે સ્વિટ્ઝરલૅંડ નાનો દેશ છે.' નાના કદની આ કદર કેટલીક વાર ઉદ્યોગોની બાબતમાં પણ સાંભળવા મળે છે. કામકાજની ઉત્તમતા મોટા કદ સાથે જ સંભવિત છે, એવો કાંઈ નિયમ નથી.

આધુનિક જગતમાં ગામડું એક અલગ અને સ્વાવલંબી આર્થિક ઘટક તરીકેનું પોતાનું સ્થાન સતત ગુમાવ્યા જ કરવાનું છે. પરંતુ સાથે સાથે સમાજના એક પાયાના ઘટક તરીકે તેની અગત્યતા ઘણી વધારી શકાય તેમ છે, કે જેમાંથી પછી મોટો સમાજ રચાય. ગામડાંના લોકોને પુસ્તકો, રેડિયો, ઘડિયાળો, બાઈસિકલો, ધાતુનો સામાન, વીજળીક બળ અને રેલવેની મુસાફરી જોઈએ; એ બધું દરેક ગામડું આપમેળે તૈયાર ન કરી શકે. દુનિયા વધુ ને વધુ સંકલિત બનતી જાય છે. જો દરેક ઘટકને પોતાનું પ્રાણવંત અને નિશ્ચિત અસ્તિત્વ હોય, અને સાથોસાથ તે બીજાં ઘટકો સાથે સહકાર કરે, તો એ સંકલના વધુ ઉત્તમ થઈ શકે. ગામડાં સ્વાભાવિક અને ઉચિત પ્રમાણમાં સ્થાનિક સ્વાશ્રયીપણું સાધે તોપણ, તેમની હંમેશ વધતી જતી સ્થાનિક જરૂરિયાતોનો કેટલોક ભાગ દૂરથી મેળવી લેવો પડશે, અને તેની કિંમત સ્થાનિક ઊપજ અને મજૂરીની નિકાસ દ્વારા જ ચૂકવવી પડશે.

પાયાની કેળવણીમાં પડેલા કેટલાક મિત્રો એવું લક્ષ રાખે છે કે હિંદુસ્તાનને લગભગ અલગ એવાં નાનાં નાનાં ગામડાંમાં વહેંચી નાખવો; જાણે કે પરસ્પરાવલંબન એ વસ્તુ પોતે જ અનિષ્ટરૂપ હોય. પણ એ તેમની ભૂલ છે. ખરી રીતે તો, સ્વાવલંબન અને પરસ્પરાવલંબન એ બંને સાથોસાથ અને જ્યાં જ્યાં જેટલાં ઉચિત હોય તે પ્રમાણમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકસાથે વિકસે, એ જ વધુ સારું સામાજિક ધ્યેય કહેવાય. વધુમાં વધુ સ્થાનિક સ્વાવલંબન નહિ, પણ સારામાં સારું સ્વાવલંબન એ જ ધ્યેય હોવું જોઈએ. સમુદ્રકિનારાથી દૂર અંદર રહેનારા લોકોને સમુદ્રનાં માછલાંમાંથી જોઈતા ખોરાકનાં તત્ત્વો મળી રહે; અને માછીઓને ઘઉં, ચોખા અને કઠોળ ખરીદવામાંથી જોઈતાં વિવિધ તત્ત્વો મળી રહે. અને સમુદ્રનાં માછલાંને બગાડ થવા દીધા વિના દૂર પહોંચાડવાં હોય, તો આધુનિક ઔદ્યોગિક પદ્ધતિઓ જરૂરી છે. કોઈ પણ સમાજની આર્થિક અલગતા જાળવવા સારુ તેને આવા બધા લાભોથી વંચિત રાખવો એમાં કશી મહત્તા નથી.

જો ગામડાનું ઔદ્યોગીકરણ નહિ થાય, તો વસ્તુતાએ પરિણામ એ આવશે કે, શહેરના ઉદ્યોગો વધુ નફાકારક એવી બધી પ્રક્રિયાઓ પોતાને હસ્તક લઈ લેશે અને ગામડા માટે પછી બિન-નફાકારક એવી પ્રક્રિયાઓ બાકી રહેશે. દુનિયા ઉપર જેમ જેમ ઔદ્યોગીકરણ વધતું જાય છે, તેમ તેમ હાથઉદ્યોગના કારીગરોને પોતાના કામકાજ માટે ઓછું ને ઓછું વળતર મળતું જાય છે, અને તેઓને સામાન્ય રીતે શોખ માટેની વસ્તુઓ જ બનાવવા તરફ વળવું પડે છે. તે વસ્તુઓના ઘરાકો તવંગર લોકો જ હોય.

શરૂઆતનાં વર્ષોમાં અમેરિકા પાસે ઔદ્યોગીકરણના સંબંધમાં કોઈ સ્પષ્ટ અને ડહાપણભરેલી નીતિ નહોતી. એ વાતમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી. ઔદ્યોગીકરણ એ વખતે દુનિયા ઉપર નવી જ વસ્તુ હતી, અને માર્ગદર્શન માટે એ બાબતનો કોઈ અનુભવ મોજૂદ ન હતો. એકસો ને સાઠ વર્ષ પહેલાં જ્યારે ઔદ્યોગિક ક્રાંતિની શરૂઆત થતી હતી, ત્યારે આઠ હજાર કે તેથી વધારે વસ્તીવાળાં શહેરો કે કસબાઓમાં અમેરિકાની પાંચ ટકા કરતાં ઓછી વસ્તી રહેતી હતી. જેમ જેમ વરાળનો ઉપયોગ અને યંત્રો વધ્યાં તેમ તેમ ખેતરો અને ગામડાંઓમાંથી યુવાન વર્ગનો શહેર તરફ સતત પ્રવાહ વહેતો થયો. ખેતીની જમીનના એકરની સંખ્યા આજથી દોઢ સૈકા પૂર્વે હતી તે કરતાં વધીને લગભગ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્રીસ ગણી થઈ છે. તેમ છતાં, ખેતીનું કામ કરતી વસ્તીનું પ્રમાણ ઈ. સ. ૧૭૯૦માં ૯૦ ટકા હતું, તે ઘટીને આજે ૧૫ ટકા થયું છે. થોડાક વધુ દસકાઓમાં ઘણું કરીને અમેરિકામાં ખેડૂતોનું પ્રમાણ ૭ ટકાથી વધારે નહિ રહે. અત્યારે અમેરિકા પાસે જરૂર કરતાં વધારે ખેડૂતો છે અને તેનું ખેતીનું ઉત્પન્ન વધતું જ જાય છે.

અમેરિકામાં ગઈ આખી સદી દરમ્યાન, યુવાન લોકોને ખેતી તરફ પાછા ફરવાની સલાહ એકધારી આપવામાં આવી છે. એ ચળવળને 'ખેતર તરફ પાછા વળો'ની હિલચાલ કહેવામાં આવે છે. આ એકધારા ઉપદેશનું હજુ કાંઈ નોંધપાત્ર પરિણામ આવ્યું નથી. હાથઉદ્યોગોનાં કરેલાં વખાણથી અને તેમને આપેલા ઉત્તેજનથી પણ તેમનો સતત હ્રાસ રોકી શકાયો નથી. ઓછા મજૂરોથી ચલાવી શકાય તેવી આધુનિક યાંત્રિક પદ્ધતિઓ દાખલ થવાને પરિણામે મોટા પાયા ઉપર બેકારી આવી પડશે, એવી અંધકારમય ભવિષ્યવાણીઓ વારંવાર ઉચ્ચારવામાં આવતી હતી; તોપણ અમેરિકામાં આજથી સૈકા પહેલાં હતી તે કરતાં ઓછી બેકારી છે. અને ગઈ મોટી મંદીના સમય દરમ્યાન પણ રાહત ઉપર નભતાં ગરીબ માણસોનું જીવન પોતાનાં પૂર્વજો કરતાં વધારે સારું હતું.

સો વર્ષ પહેલાં જો આ બાબતમાં વધુ સ્પષ્ટ દર્શન અને ડહાપણ-ભરી નીતિ અખત્યાર કરવામાં આવી હોત, તો વિકેન્દ્રિત એવો ઔદ્યોગિક સમાજ અમેરિકામાં વિકસ્યો હોત અને અમેરિકાના એ નાના નાના સમાજો આર્થિક આબાદી, કેળવણીની ઉત્કૃષ્ટતા તથા વિવેકયુક્ત સંસ્કૃતિનાં નાનાં ધામો બન્યાં હોત. પરંતુ તે પ્રકારની પૂરતી દૃષ્ટિ અને દોરવણીને અભાવે પરિણામ એ આવ્યું કે, સમૃદ્ધિ તો વધી, પણ તેના બદલામાં ગામડાંની સારામાં સારી વસ્તીને શહેરોમાં જતી કરવી પડી, કે જ્યાં એ નાશ જ પામતી જાય છે.

અમેરિકાની એ ભૂલોનું ભારતમાં પુનરાવર્તન કરવું બિનજરૂરી છે. જેમ જેમ ખેતીવાડીની આધુનિક પદ્ધતિઓ દાખલ કરવામાં આવતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જશે, તેમ તેમ વધારે ને વધારે પાક ઓછા ને ઓછા ખેડૂતોથી ઉગાડાતો જશે. જો આધુનિક ઉદ્યોગોને સારાં સામાજિક નિયંત્રણો નીચે ગામડાંઓમાં વિકસાવવામાં આવે, તો જેમ જેમ ગામડાંનું જીવનધોરણ ઊંચું આવતું જાય, તેમ તેમ ખેતીમાંથી ફાજલ પડતાં માણસોને ધંધો મળતો રહે. અને એ રીતે સામાજિક અને આર્થિક તકોનો વધતો જતો વિસ્તાર અને તેમની વિવિધતા ઘણા યુવાન માણસોને ગ્રામજીવન પસંદ કરવા પ્રેરશે.

૧૩

ગ્રામ-વિદ્યાપીઠનું કાર્ય

ગ્રામ-વિદ્યાપીઠનું ઉપર જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે, તે કદાચ સંદિગ્ધ અને અમૂર્ત લાગે; અને ઝીણવટથી અભ્યાસ કરનાર વાચકના મનમાં એવો પ્રશ્ન ઊભો થાય કે એ જાતની સંસ્થા માટે ખરેખર કશું ક્ષેત્ર છે કે કેમ, તેમ જ તેનું કામકાજ હાલની યુનિવર્સિટીઓ કરતાં ખરેખર કાંઈ જુદા પ્રકારનું હશે કે કેમ. હિંદનાં ગામડાંના આજના શિથિલ, કંગાલ, એકધારા જીવન ઉપર નજર કરતાં કોઈને પણ સહેજે પ્રશ્ન થાય કે, સંસ્કારી અને સુશિક્ષિત યુવાન સ્ત્રી-પુરુષોની અનેકવિધ શક્તિઓ માટે એ જીવનમાંથી કશું કાર્યક્ષેત્ર મળી રહે કે કેમ.

કોઈ માણસ પહેલી જ વખત મરઘીનું ઈંડું જુએ અને તેને ફોડીને તપાસે, તો તેને તેમાં માત્ર કંઈક આછા ડાઘવાળો અને આસપાસ ચીકણા પ્રવાહી પદાર્થથી વીંટાયેલો અનાકર્ષક પીળો પદાર્થ જ જોવા મળે. આવા સાદા દેખાતા પદાર્થમાંથી આંખો, મગજ, સ્નાયુઓ, હૃદય, માંસપેશીઓ, ગ્રંથીઓ, ચામડી, પીંછાં, નૈસર્ગિક શક્તિઓ, કુશળતા અને ટેવોની આશ્ચર્યજનક જટિલતા વિકસી શકે છે એની કલ્પના જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ક્યાંથી આવે ? હિંદનાં ગામડાં પણ એક મોટા જંગી ઈંડા જેવાં અથવા તો અવ્યક્ત પડેલી બુદ્ધિશક્તિ, આવડત, નવું સર્જવાની પ્રેરણા, જોમ, અને સાંસ્કૃતિક તેમ જ આધ્યાત્મિક શક્યતાઓના વિશાળ ભંડારરૂપ છે. તે ઈંડાને તેનામાં રહેલી શક્યતાઓના પૂરેપૂરા ખ્યાલ સાથે જો યોગ્ય રીતે સેવવામાં આવે, તથા તેને યોગ્ય પોષણ તેમ જ ઉછેર મળે, તો તેમાંથી શક્તિ અને સૌન્દર્યના વિકાસ સાથે નવું જીવન ઉદ્‌ભવે.

અવ્યક્ત પડેલી તાકાતવાળા લોકોને એક અગત્યની બાબતમાં ઈંડા સાથે ન સરખાવી શકાય. ઈંડામાં તો તેની પોતાની અંદર તેની સામાન્ય ભાવી શક્યતાઓ મોજૂદ હોય છે એટલું જ નહિ, પણ તે શક્યતાઓનું એક ચોક્કસ સ્વરૂપ પણ મોજૂદ હોય છે. એ નિશ્ચિત સ્વરૂપથી ભિન્ન સ્વરૂપવાળા થવાની તેનામાં શક્યતા જ નથી; સિવાય કે, ઈજા કરીને તે સ્વરૂપમાં કશું ખંડિત કરવામાં આવે કે નાશ કરવામાં આવે. પરંતુ હિંદનાં ગામડાંમાં સર્જનાત્મક જીવનનો મોટો ભંડાર પડેલો છે ખરો; પણ તે જીવન કેવું સ્વરૂપ લેશે તે ચોક્કસ કહી શકાય નહિ. મોટે ભાગે તે એક આધ્યાત્મિક બાબત છે. ભવિષ્યનો સમાજ ઘણાં રૂપો પૈકી એક અથવા વધારે રૂપો અપનાવે. તેમાંનાં કેટલાંક સારાં પણ હોય, કેટલાંક ખરાબ પણ હોય. અવશ્ય સ્વીકારવું પડે એવું પહેલેથી નિશ્ચિત થયેલું કોઈ સ્વરૂપ નથી. મનુષ્યના મન અને આત્માની ઉત્કૃષ્ટતાના નમૂનાઓ પ્રમાણે સર્જન કરવાની અને જીવવાની શક્તિને જે મર્યાદા હોઈ શકે, તે સિવાય બીજી કોઈ મર્યાદા તેને ભાગ્યે જ હોઈ શકે.

વિજ્ઞાન, કળા, ફિલસૂફી, સમાજશાસ્ત્ર, હુન્નરવિજ્ઞાન, તેમ જ સત્ય અને જીવનનાં મૂલ્યો માટેની ધીરજ અને આદરભરી શોધ વડે ભારતના જીવન માટેનો પ્રગતિશીલ નમૂનો નક્કી કરવામાં મદદ કરવી, એ આખી પ્રજાનું અને તેના આગેવાનોનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. અને ખાસ કરીને ભારતની ગામડાંમાં રહેતી ૮૫ ટકા વસ્તીને લાગેવળગે છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યાં સુધી તો તે નમૂનાને વિકસાવવો, વિસ્તારવો અને સંસ્કારવો, એ ગ્રામ-કેળવણીનું જ કર્તવ્ય ગણાય. તેનું ખાસ કારણ એ છે કે, અમે આગળ જણાવી ગયા તે પ્રમાણે, આજની યુનિવર્સિટીની પદ્ધતિ એટલી બધી વિદેશી અને શહેરી માનસવાળી છે કે, યુનિવર્સિટીઓના સેંકડો માણસોની જુવાનીઓ સાંભળતાં સાંભળતાં કોઈને એવો ખ્યાલ જ ન આવે કે ભારતમાં ગામડું ખરેખર અસ્તિત્વમાં છે કે કેમ. યુનિવર્સિટી-વાળાઓના મનમાંથી તે એટલું બધું નીકળી ગયું છે. બારેક ક્રાંતિકારી લોકોની ટીકાઓ એમાં અપવાદરૂપ છે ખરી.

ગ્રામ-મહાવિદ્યાલયો અને વિદ્યાપીઠોએ કઈ કઈ બાબતોમાં લક્ષ આપવું જોઈએ તેની સૂચનારૂપે અમે હવે નીચે કેટલાક નવા અથવા નવા જેવા ધંધાઓનો ઉલ્લેખ કરીશું. તે ધંધાઓ હિંદનાં સારી રીતે વિકસેલાં ગામડાં માટે આવશ્યક કહી શકાય. એ વર્ણન કદાચ લાંબું લાગશે; પણ તેમ કરવાનું કારણ એ છે કે, એવી રીતે ઘણા દાખલાઓ એકઠા કરવાથી જ, સારી રીતે વિકાસ પામેલા ગ્રામજીવનની જરૂરિયાતો અને શક્યતાઓનો ખ્યાલ આવી શકે. આ યાદીને સંપૂર્ણ માનવાની નથી. પરંતુ ગ્રામજીવનના પ્રાણવાન અને સુયોગ્ય વિકાસની સાથે સાથે હોવા જોઈતા ધંધાઓ, આવડતો તેમ જ અભ્યાસ અને સેવાનાં ક્ષેત્રોના બહોળા વિસ્તારનો માત્ર નિર્દેશ જ તે કરે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૪

ગામડા માટેના નવા ધંધાઓ

ભારતના ગ્રામજીવનના વિકાસ માટે ઊંચી જાતની તાલીમ અને આવડતની જરૂરવાળા ધંધાઓની જરૂર પડશે. એ જાતનાં તાલીમ અને આવડત છાત્રાલય સાથેની ગ્રામ-વિદ્યાપીઠો જ પૂરાં પાડી શકે. આમાંના કેટલાક ધંધાઓ અત્યારે મોજૂદ જ નથી; ત્યારે કેટલાક ધંધાઓ માટે ચાલુ યુનિવર્સિટીઓમાં બહુ ઓછી જોગવાઈ છે. આ નવા ધંધાઓમાંના કેટલાકનું વર્ણન કરવાથી ગ્રામ-વિદ્યાપીઠોનું ખાસ કામ શું રહેશે તે, તથા ચાલુ શહેરી યુનિવર્સિટીઓથી તેઓ કઈ કઈ બાબતોમાં જુદી હશે તેની સૂચના મળી રહેશે.

અલબત્ત, પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયણશાસ્ત્ર, ભૂસ્તરવિદ્યા, ગણિતશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, સામાજિક સંસ્થાઓનો ઇતિહાસ અને શારીરિક કેળવણી જેવા કેટલાક મૂળભૂત અને પાયાના વિષયો તો કોઈ પણ સારી યુનિવર્સિટીના કાર્યક્રમમાં રહેવા જ જોઈએ; ભલે પછી તે યુનિવર્સિટી ગામડામાં આવેલી હોય કે શહેરમાં. તેમ છતાં, એ મૌલિક વિષયોને પણ શીખવવાની પદ્ધતિમાં તેમના ઉપયોગની દૃષ્ટિએ ફેરફાર કરી લેવો જોઈએ. એ વિષયો શીખવવા ઉપયોગમાં લેવાતા પ્રયોગો અને દાખલાઓ ગ્રામજીવનને લગતા હોવા જોઈએ.

૧. જળ-નિયમનને લગતી ઇજનેરી વિદ્યા

ભારતના મોટા ભાગમાં વરસાદ અમુક ઋતુમાં જ પડે છે, અને દેશની ઘણીખરી જમીન અર્ધસૂકી છે. વળી તેના મુખ્ય પાક ડાંગરને પાણીની વિશેષ જરૂર રહે છે. એટલે ભારતનું જીવન જ પાણીના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પુરવઠાના નિયમન ઉપર અવલંબે છે. અમને જણાવવામાં આવ્યું છે કે, ભારતની નદીઓના પ્રવાહનું માત્ર ૭ ટકા પાણી જ નહેર વાટે ખેતીના ઉપયોગમાં લેવાય છે. ભારતની કેટલીક જમીન ઉપર વરસમાં માત્ર એક જ પાક પાણી પાઈને લેવામાં આવે છે, ત્યારે બીજા મોટા ભાગોમાં સીંચાઈની કશી સગવડ છે જ નહિ, અને કુદરતી વરસાદને આધારે માત્ર સાધારણ ઉત્પન્ન લેવામાં આવે છે. જ્યાં આખું વરસ સીંચાઈનું પાણી મળી શકે છે, ત્યાં વરસમાં બેત્રણ પાક લેવામાં આવે છે. અને લાંબા અનુભવે આ પદ્ધતિ સફળ પુરવાર થઈ છે. જો ભારતની નદીઓના પાણીનો ઉપયોગ પાંચ કે ૭ ટકાથી વધારીને પચીસથી ત્રીસ ટકા જેટલો કરવામાં આવે અને ખેતીની બીજી સારી પદ્ધતિઓ અપનાવવામાં આવે, તો ભારતમાં પાકનું ઉત્પન્ન ત્રણ કે તેથી વધારે ગણું કરી શકાય.

આ બાબતમાં જળ-નિયમનને લગતી ઇજનેરી વિદ્યા ઘણો ભાગ ભજવી શકે. ખેતરોમાં પાણીની સીંચાઈ માટે નદીઓના પ્રવાહોનું નિયમન કરવાની મોટી યોજનાઓ, પૂર-નિયમન, વિદ્યુતબળના ઉત્પાદનનો વિકાસ અને વહાણવટું — એ સૌ વડે ખેતી માટે પાણીની સીંચાઈના કુલ પ્રમાણમાં ઘણો વધારો કરી શકાય. હિંદનાં ગામડાંના હિતને ખાતર, નદીના બંધોની આવી યોજનાઓ મોટે ભાગે ગ્રામ-વિદ્યાપીઠોમાં તાલીમ પામેલા ઇજનેરોના હાથમાં હોવી જોઈએ. નહેરકામ અને પૂર-નિયમન એ મુખ્યત્વે ગામડાંને અને ખેતીવાડીને લગતી બાબતો છે. વિદ્યુતબળના ઉત્પાદનનો વિકાસ જો શહેરી માનસવાળા ઇજનેરોના હાથમાં હોય, તો તેનો ઉપયોગ મોટા કેન્દ્રિત ઉદ્યોગોમાં થવાનો વધારે સંભવ છે. ત્યારે ખરી રીતે મુખ્ય લક્ષ તો ગ્રામજીવન અને નાના ઉદ્યોગોના વિકાસનું રાખવું જોઈએ.

ઍલ્યુમિનિયમ અને રસાયણોના ઉદ્યોગો જેવા મૂળભૂત ઉદ્યોગોને મોટા પ્રમાણમાં વિદ્યુતબળની જરૂર પડે છે. તેમની અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગામડાના જીવન અને ઉદ્યોગના સુયોગ્ય વિકાસની વચ્ચે કશો વિરોધ હોવાની જરૂર નથી. એવા મૂળભૂત ઉદ્યોગોમાં મોટા પ્રમાણમાં વિદ્યુતબળ વપરાય, તો ઊલટું ગામડાંના પ્રદેશોમાં વીજળી લઈ જવાનું વધુ સંભવિત બનશે. વળી તે મૂળભૂત ઉદ્યોગો શહેરોમાં જ સ્થપાવા જોઈએ એવું કાંઈ ખાસ કારણ નથી. ગામડાંના એકાદ જૂથની વચ્ચે પણ તેમની સ્થાપના થઈ શકે, અને એ ગામડાંમાંથી તેમને મજૂરો પણ મળે. દુનિયાનું ઍલ્યુમિનિયમનું મોટામાં મોટું કારખાનું એવે સ્થળે જ સ્થપાયેલું છે.

પરંતુ મોટી નદીઓનું નિયંત્રણ એ તો જળનિયમન માટેની ઇજનેરી વિદ્યાના કામની માત્ર શરૂઆત જ છે. એવી બધી મોટી મોટી યોજનાઓ પાર પાડવામાં આવે તોપણ, દેશના મોટા ભાગને તો પાણીના પુરવઠાનાં વધારે મર્યાદિત સાધનો પર આધાર રાખવાનો રહેશે. આધુનિક પદ્ધતિથી તળાવોનાં બાંધકામ ઘણાં વધારી શકાય. ટેકરીઓમાં ચણતરથી બંધો બાંધીને નાનાં નાનાં તળાવોનાં બાંધકામ પણ કરી શકાય.

અમેરિકાની ખેડૂતોની વસ્તીનું પ્રમાણ ૯૦ ટકાથી ઘટીને ૧૫ ટકા થયું હોવા છતાં, તે દેશના ખેતીના ઉત્પન્નનું પ્રમાણ વધ્યું છે. અત્યારે પણ બજારમાં મુકાતી અમેરિકાની ખેતીની પેદાશનો ૯૦ ટકા ભાગ, કુલ ખેતરોના અર્ધા જેટલા જ ભાગમાં ઉત્પન્ન થયો હોય છે. તે અર્ધા ભાગમાં ખેતીની આધુનિક પદ્ધતિઓ અમલમાં મૂકેલી છે. ખેતરો પૈકીનાં બીજાં અરધાં કે જ્યાં હજુ મોટે ભાગે જૂની પદ્ધતિએ ખેતી થાય છે, ત્યાં તો બજારમાં મુકાતા કુલ ઉત્પાદનનો માત્ર ૧૦ ટકા જેટલો જ ભાગ ઉત્પન્ન થતો હોય છે. આવાં ઓછાં ઉપજાઉ ખેતરો જલદી ઘટતાં જાય છે અને બહુ થોડા સમયમાં અમેરિકાના પાકનો હજુ વધારે મોટો ભાગ કુલ કામ કરનારી વસ્તીના માત્ર છથી દસ ટકા વસ્તીએ ઉત્પન્ન કર્યો હશે.

જેમ જેમ ભારતની ખેતી સુધરતી જશે અને તેમાં યંત્રોનો ઉપયોગ વધતો જશે, તેમ તેમ કદાચ અત્યાર કરતાં બેવડો પાક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આજથી ચોથા ભાગના ખેડૂતો ઉત્પન્ન કરશે. તેથી કદાચ દસ કરોડ ભારતવાસીઓ ખેતીમાંથી છૂટા થશે. માણસોની એ મોટી સંખ્યાને લાંબા સમય સુધી કામમાં લેવાનો એક માર્ગ એ છે કે, વધારાના પાણીને ભરી રાખવા માટે વ્યવસ્થા કરવી. જે ભાગોમાં તે માટે મોટી મોટી ટાંકીઓ ખોદવાનો જ એકમાત્ર રસ્તો શક્ય હોય, તો તે પણ ઉપયોગમાં લેવો.

ભારતની ખેતીનું ઘણું કામ કૂવાઓમાંથી પાણી ખેંચીને કરવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી પાણી ખેંચવાનું કામ માણસની કે બળદની શક્તિથી કરવામાં આવે છે, ત્યાં સુધી ભોંયતળમાં પાણી ખૂટી જવાનો ઓછો ભય છે. પરંતુ વિદ્યુતબળથી સો ગણું પાણી ખેંચી શકાય છે, અને તેથી ભોંયતળનું પાણી ખૂટી જાય. અમેરિકાના કેટલાક પ્રદેશોમાં ભોંયતળનું પાણી આ રીતે ખૂટી ગયું છે. જળ-નિયમન માટેના ઇજનેરો કે જે ઘણું કરીને સરકારના હાથ નીચે કામ કરતા હશે, તેમણે સીંચાઈનું કામ જ્યાં કૂવાઓમાંથી પાણી ખેંચીને કરવામાં આવે છે, ત્યાં ભોંયતળના પાણીના પુરવઠાની સંભાળપૂર્વક તપાસ કરવી જોઈશે. કેટલાક દાખલાઓમાં તો મોટા પ્રદેશોમાં ખેતી નિષ્ફળ ન જાય, તે માટે કૂવાઓમાંથી ખેંચવાના પાણીના પ્રમાણનું કડક રીતે નિયમન કરવું પડશે.

હિંદી દ્વીપકલ્પના મોટા ભાગમાં તો જમીન નીચેના ખડકોની ચિરાડોમાંથી જ પાણી મળતું હોય છે. જો કૂવો આવી કોઈ સાંધ કે ફાટ ઉપર આવી જાય, તો જ તેમાં પુષ્કળ પાણી હોય. જો તે આવી ફાટથી પાંચ કે દસ ફૂટ જેટલો જ દૂર હોય, તો તેમાંથી લગભગ નહિ જેવું જ પાણી મળે. સૂકા કૂવાઓ ખોદવા પાછળ કરવામાં આવેલો ઘણો કઠોર પરિશ્રમ એળે જાય છે. જળ-નિયમન માટેના ઇજનેરે એ જાતની ભૂતળ-સંશોધન વિદ્યામાં પ્રવીણ બનવું જોઈએ, તથા વિદ્યુત અને વિદ્યુતકણની કરામતોના ઉપયોગથી તેણે ભોંયતળમાં પાણીની સેરો ક્યાં છે, તે કહી આપવું જોઈએ. તેથી સૂકા કૂવાઓ ખોદવાની નિરર્થક મહેનત બચે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કેટલાક ભાગોમાં નદીઓનાં પૂરનું પાણી ફેલાવી દેવાનું શક્ય છે. તેથી તે જમીનની અંદર ઊતરી જાય અને ભોંયતળના પાણીની સેરો ફરી ચાલુ થાય. કેલિફોર્નિયામાં આ પદ્ધતિ વિકસાવવામાં આવી છે.

નહેરોથી ઘણી વાર જમીનની સપાટી ઉપર ક્ષારો ભેગા થાય છે અને પરિણામે સારી સીંચાઈવાળી જમીનો બરબાદ થઈ જાય છે. જળ-નિયમન માટેનો ઇજનેર એ વસ્તુ અટકાવી શકે અને જે જમીનો ઉપર ક્ષારનું પ્રમાણ વધી ગયું હોય તેમને પાકો ઉગાડવા માટે ફરી ઉપયોગી પણ બનાવી શકે.

અમે જળ-નિયમન માટેના ઇજનેરોના થોડાક કામકાજની રૂપરેખા અહીં આપી છે. તે ઉપરથી જણાઈ આવશે કે, એવો એક અર્ધવિકસિત ધંધો પણ કેવી રીતે પ્રગતિ કરી શકે અને હિંદનાં ગામડાંની સંપત્તિ અને આર્થિક સુરક્ષિતતા સાધવામાં ફાળો આપી શકે.

૨. જમીન-સુધારને લગતી ઇજનેરી વિદ્યા

પૃથ્વી કાંઈ માત્ર માણસજાતના ઉપયોગ માટે સર્જાઈ નથી. માણસે તો તેને જેવી છે તેવી સ્વીકારવાની છે, અને પોતાના ઉપયોગને બંધ બેસે એ રીતે તેને સુધારી લેવાની છે. સંસ્કૃતિનો મોટો ભાગ કુદરત ઉપર કાબૂ મેળવવાના અને તેને પોતાને અનુકૂળ બનાવવાના માણસના પ્રયત્નોનો જ બનેલો છે. ભારતના બહુ થોડા ભાગમાં ખેતીને બરાબર માફક આવે એવો વરસાદ થાય છે. તેથી માણસો એ અપૂર્ણતા સીંચાઈથી પૂરી કરી લે છે. વળી, ભારતની જમીનો એવાં ભૂમિબળોથી ઘડાઈ છે, કે જેઓને ઉત્તમ ફળદ્રૂપતા સાધવા સાથે કશો સંબંધ નથી. માણસે તે જમીનોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, તેમનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ અને સ્વ-પ્રયત્નથી તેમને સંપૂર્ણ બનાવવી જોઈએ. આ ફકરો અહીં ખાસ ઉમેરવામાં આવ્યો છે તેનું એક કારણ છે. પાયાની કેળવણીની ચળવળમાં એક વર્ગ એવો છે, કે જેનું વલણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કુદરતથી મળ્યું હોય તેને જ' વધાવી લેવાનું છે અને જમીનની કુદરતી અપૂર્ણતાઓ દૂર કરવા રાસાયણિક ખાતરોના ઉપયોગનો વિરોધ કરવાનું છે. જેમ વધારેપડતી તથા અણઘડ સીંચાઈથી જમીન બરબાદ થાય, તેમ રાસાયણિક ખાતરના અણઘડ ઉપયોગથી પણ તે બરબાદ થઈ શકે. આવા દાખલાઓમાં 'કુદરત તરફ પાછા જવું' એ કાંઈ ઉપાય નથી; પરંતુ વૈજ્ઞાનિક તપાસ વડે એ વિષયનું વિશેષ જ્ઞાન મેળવવું એ જ તેનો ઉપાય છે.

ભારતની ઘણી જમીનો પૂર્ણ ફળદ્રૂપતા માટે આવશ્યક એવાં કેટલાંક તત્ત્વોની બાબતમાં ખામીવાળી છે. જમીન-સુધારને લગતી ઇજનેરી વિદ્યાનો અભ્યાસી આ ખામીઓને સુધારવાનું શીખી લે, અને જમીનોની ફળદ્રૂપતા ઘણી વધારી શકાય એવા ઉપચારો બતાવી શકે. પાકનું માત્ર વજન કે પ્રમાણ જ વધારવું એ બહુ લાભદાયી ન હોઈ શકે, એ વાત હવે સમજાતી જાય છે. સમજણ વિનાના ખાતરના ઉપયોગથી એક એકરમાં ઉગાડવામાં આવેલા ૩૦ બુશલ ઘઉંના પોષકતત્ત્વમાં અને સમજણપૂર્વક પૂરેલા પોષક ખાતરથી એક એકરમાં ઊગેલા ૨૦ બુશલ ઘઉંના પોષકતત્ત્વમાં બહુ ઓછો તફાવત હોઈ શકે. જમીન-સુધારની વિદ્યા તેની પૂર્ણ કક્ષાએ પહોંચે તે પહેલાં હજુ ઘણી શોધખોળ થવાની જરૂર છે. અત્યાર સુધી જમીનમાં જેમની મોજુદગી પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરવામાં આવ્યું હતું એવી મેંગેનિઝ, બોરન, કોબાલ્ટ, જસત અને તાંબા જેવી ધાતુઓના પાસની શોધખોળની બાબતને જ એ વાત લાગુ પડે છે એમ નથી; પણ પાકના ઉત્પન્નને મદદ અથવા નુકસાન કરનારી જમીનની જીવાતોની શોધખોળની બાબતને પણ એ લાગુ પડે છે.

ભારતની ઘણી જમીનને ધોવાણથી ગંભીર નુકસાન થયું છે; તેમાંની કેટલીક તો એટલી બધી ખરાબ રીતે ધોવાઈ ગઈ છે કે હલકી જાતના ઘાસચારા સિવાય તેમાં કશું ઊગી શકે તેમ નથી. સારી ઇજનેરી વિદ્યાના અને બુલડોઝર જેવાં આધુનિક સાધનોના ઉપયોગ વડે આવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિરુપયોગી બનેલી લાખો એકર જમીનને ખેતીના કામમાં પૂરેપૂરી પાછી લાવી શકાય.

પ્રાચીન પેરુ દેશ જિતાયો તે પહેલાં કદાચ દુનિયાના કોઈ પણ દેશે મેળવેલી આર્થિક સુરક્ષિતતાની કક્ષા કરતાં વધુ ઉચ્ચ કક્ષાએ પહોંચેલો હતો. તેણે પોતાની ઘણીખરી ખેતી પર્વતોની ખડકવાળી બાજુઓમાં પથ્થરની અગાશીઓ બાંધીને વિકસાવી હતી. આ અગાશીઓ એવી મજબૂત બાંધવામાં આવી હતી કે, તે દેશના વિજેતાઓની ચાર સદીની બેદરકારી પછી પણ તેઓ ઘણે ભાગે હજી જેવી ને તેવી જ છે. પોતાની સરકાર માટે કામ કરતા પેરુવાસીને પોતાનું આખું જીવન થોડાક એકર જમીન તૈયાર કરવા માટે એવી અગાશીઓ બાંધવામાં અને તેને પથ્થર અને માટીથી પૂરવામાં જ ગાળવું પડતું. આ પ્રક્રિયા ઘણી ધીમી અને વખતે લે તેવી હતી. પણ એક વાર તે કામ પૂરું થાય અને પર્વતની બાજુમાં બાંધેલી પાણીની નીકો વાટે પાણીની સગવડ કરી દેવામાં આવે, એટલે પછી એક કુટુંબને પેઢીઓ સુધી નભાવી શકે તેવી નવી જમીન તૈયાર થતી. ભારતમાં આવી રીતે તૈયાર કરી શકાય એવી ઘણી જમીન છે; પરંતુ તેના આયોજન અને વ્યવસ્થા માટે કુશળ ઇજનેરી વિદ્યાની જરૂર પડશે.

ભારતની મોટી નદીઓના મુખ આગળ દરિયાની સપાટીથી સહેજ નીચે અથવા સહેજ ઉપર એવી વિશાળ જમીનો આવેલી છે. તે જમીનો ખેતી માટે વધારેપડતા ભેજવાળી છે. હૉલેન્ડ દેશમાં એટલી ફળદ્રૂપ નહિ એવી જમીનોના મોટા વિસ્તારોને ફરી પાછા ખેતીના કામ માટે લાયક બનાવવામાં આવ્યા છે; અને એ રીતે તે દેશની વસ્તી, સાધન-સામગ્રી અને સંપત્તિમાં ઉમેરો થયો છે. જમીન-સુધારને લગતી યોગ્ય ઇજનેરીથી હિંદ પણ એ જ પ્રમાણે પોતાનાં લાખો માણસો માટે ફળદ્રૂપ જમીન અને સારાં ઘરોનો ઉમેરો કરી શકે. ગંગાના મુખ પાસે આવું કંઈક શરૂ પણ કરવામાં આવ્યું છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જમીન-સુધારને લગતી વિદ્યાના શક્ય કાર્યક્ષેત્રની આ કંઈ પૂરી યાદી નથી. પણ આ નવા ધંધા માટે ગામડાંમાં કેવું વિશાળ ક્ષેત્ર પડેલું છે, તેનું આ નિદર્શન માત્ર છે.

૩. ઉષ્ણતામાન-નિયમનને લગતી ઇજનેરી વિદ્યા

ઉષ્ણ કટિબંધના સૂર્યની ગરમી અત્યારે ભારતના જીવનમાં ઘણી રીતે અડચણકર્તા છે; પરંતુ ઉષ્ણતામાન-નિયમનને લગતી ઇજનેરી વિદ્યાની નવી તાલીમ વડે તે જ ગરમીને દેશની એક મોટી સાધનસંપત્તિ બનાવી શકાય.

ભારતના ઘણા ભાગને ખાસ કરીને શિયાળામાં ગરમ પાણીની જરૂર પડે છે. સાદા ઇજનેરી કામથી અને બાંધકામથી સૂર્યની ગરમીને પાણી ગરમ કરવામાં વાપરીને, તે પાણીને ઠંડી – ગરમી પસાર ન થઈ શકે તેવી રીતે બાંધેલી ટાંકીઓમાં સંઘરી રાખવું એ તદ્દન શક્ય છે. એ પ્રમાણે બળતણનો ઉપયોગ કર્યા વિના આખું વર્ષ ગરમ પાણી મળી શકે. અમેરિકામાં ઓછા અનુકૂળ સંજોગોમાં પણ એ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે.

થોડો વધારે ખર્ચ કરવામાં આવે, તો સૂર્યની ગરમીથી પાણીને ગરમ કરીને, તે પાણી શિયાળામાં ઘરોને ગરમ રાખવા માટે ચારે બાજુ ફરતું રાખવાની વ્યવસ્થા કરી શકાય.

ભવિષ્યનાં ઘરો, નિશાળો અને કારખાનાંઓ ગરમીની ઋતુમાં પણ કામ કરવાને ખુશનુમા સ્થળો બની રહે એટલા માટે તેમાં ઉષ્ણતા-માનનું નિયમન કરવાની વ્યવસ્થા હશે. આજે જેમ તે માટેનાં યંત્રોને ચલાવવા માટે ગૅસ, ગ્યાસતેલ અને કોલસાનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે સૂર્યની ગરમીનો ઉપયોગ પણ કરી શકાય. જોકે, ભારતના સંજોગોમાં એ વ્યવસ્થાનું ખર્ચ સરખામણીમાં શું આવે તે નક્કી કરવા માટે જોઈતી શોધખોળ કરવામાં આવી નથી. કોલસો અથવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નકામી વસ્તુઓ બાળવાથી ઓછા ખર્ચે એ વસ્તુ સાધી શકાય એમ પણ હોવાનો સંભવ છે.

વસ્તુઓને ઠંડીમાં રાખવાની અને ઠારવાની સગવડોને અભાવે આજે ભારતમાં ઘણા મોટા પ્રમાણમાં માછલી, ફળો, શાકભાજી અને બીજો ખોરાક બગડી જાય છે. દરેક સારા ગામમાં ખોરાકની સાચવણી માટે તેમ જ દરેક કુટુંબમાં વસ્તુઓ ઠારવા માટે પણ એ સાધનોની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. માછીમારીનો ધંધો કરતા દરેક મુખ્ય ગામમાં અને માછલાં પકડવા માટેના દરેક મોટા વહાણમાં તાજી માછલી સાફ કરવાનાં, તેને ડબામાં ભરવાનાં અને ઠારવાનાં સાધનો હોવાં જોઈએ. અને આ રીતે ઠારેલા ખોરાકોને વહાણ વડે દૂર લઈ જવાની સગવડ જોઈએ. આ અને આવા ઉપયોગો માટે ઉષ્ણતામાન-નિયમનને લગતી ઇજનેરી વિદ્યા ભારતના ગ્રામવિસ્તારોમાં ઘણી વિકાસ પામી શકે.

૪. ખોરાકની સાચવણીને લગતી હુન્નરવિદ્યા

ખોરાકની ઘણી જાતો અમુક ઋતુઓમાં ઢગલાબંધ પાકે છે; અને બીજી ઋતુઓમાં સમૂળગી થતી નથી. એ ખોરાકોને સાચવવાની વિદ્યાથી બધી ઋતુઓમાં એ જાતના ખોરાકનો પુરવઠો મોટા પ્રમાણમાં વધારી શકાય તથા નિશ્ચિત કરી શકાય. તે વિદ્યામાં ખોરાકોને ડબામાં પૅક કરવાની, તેમનાં અથાણાં–મુરબ્બા–સુકવણી વગેરે તૈયાર કરવાની, તેમનો રસ કાઢવાની, તેમને ઠંડા કરવાની અને ઠારવાની વિદ્યાઓનો સમાવેશ થાય. ઘણું અનાજ તેમાં રહી જતા ભેજને લીધે નાશ પામે છે. અનાજને ભરી રાખવા માટે તેમાંના ભેજના નિયંત્રણની વિદ્યા સારી રીતે વિકસવા લાગી છે. આ બધી પ્રક્રિયાઓ માટે ઊંચી કક્ષાની તાલીમ અને આવડત જોઈએ. તેથી કરીને તે બધાને લગતો એક નવો જ ધંધો અથવા કસબ ઊભો થયો છે.

૫. રૂપાંતરને લગતી રસાયણવિદ્યા

ખેતીના પાક વગેરેના નકામા પડી રહેતા અવશેષોનું રૂપાંતર કરી તેમને ઉદ્યોગોમાં કામ આવી શકે તેવા બનાવવાની રસાયણવિદ્યાને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમેરિકામાં હમણાં હમણાં 'કેમર્જિક એંજિનિયરિંગ' એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ખાંડના ઉદ્યોગમાં દર વર્ષે નકામા પડી રહેતા ગોળના ડૂવાને ઔદ્યોગિક ઉપયોગ માટે સ્પિરિટ વગેરે બનાવવામાં, ઢોર માટેનું ખાણ બનાવવામાં, ખાતર બનાવવામાં કે બીજા ઉપયોગી પદાર્થો બનાવવામાં પૂરેપૂરો કામમાં લઈ શકાય. તેમ જ શેરડીના બીજા અવશેષોમાંથી મકાનોની અંદરના બાંધકામમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવા ઉત્તમ પદાર્થો મળી રહે. દિવેલ પણ 'નીલોન'– રેસાઓ તૈયાર કરવા માટે અગત્યના પદાર્થો પૂરા પાડી શકે. દક્ષિણ ભારતનાં વનસ્પતિ–તેલોમાંથી ઉદ્યોગોમાં કામ આવતા હજારો પદાર્થો તૈયાર કરી શકાય. 'સીસલ' તેમ જ જંગલનાં બીજાં ઝાડો અને જંગલી છોડવાઓની રાસાયણિક કે ઔદ્યોગિક શકયતાઓ શી છે, તે હજુ પૂરેપૂરી શોધાવી બાકી છે. તેથી કરીને આ વિદ્યા ગામડાના ઉદ્યોગો માટે નવી દુનિયા જ ખુલ્લી કરે છે.

૬. સમુદ્રની પેદાશોને લગતી હુન્નરવિદ્યા

ભારતને કિનારે માછીમારોનાં સંખ્યાબંધ ગામો આવેલાં છે. પરંતુ તેમના ધંધાની પદ્ધતિઓ હજુ હજાર વર્ષ પહેલાંની જૂની છે. અમેરિકાના વુડ્ઝહોલમાં આવેલ સામુદ્રિક ભૂગોળવિદ્યાની સંસ્થાના અધ્યક્ષે તાજેતરમાં એવો અભિપ્રાય વ્યક્ત કર્યો છે કે, ભારતની દક્ષિણે આવેલા મહાસાગરના ઘણા વિભાગોમાંથી દર એકરે ભારતની સારી જમીનના એકર દીઠ પાકે તેથી બમણો ખોરાક મળી શકે તેમ છે. સમુદ્રની પેદાશોને લગતી હુન્નરવિદ્યા માછલાંની પેદાશને ડબ્બામાં ભરવાની, ઠંડી રાખવાની, ઠારવાની, એક જગાએથી બીજી જગાએ લઈ જવાની અને વેચવાની બાબતમાં તેમ જ બાકી રહેતા અવશેષોને ઉદ્યોગોના ઉપયોગની ચીજો માટે, મરઘાંબતકાંના ખોરાક માટે અને ખાતરના ઉપયોગ માટે તૈયાર કરવાની તથા વેચવાની બાબતમાં સુધારા કરવા માંડીને પોતાના કામની શરૂઆત કરી શકે.

પરંતુ ઉદ્યોગના એ મોટા નવા ક્ષેત્રની એ તો શરૂઆત જ થઈ ગણાય. જેમ જેમ એ ધંધો વિકસતો જશે, તેમ તેમ તેને પરિણામે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણા ખોરાકના પુરવઠામાં સીધો મોટો વધારો થશે એટલું જ નહિ પણ બીજી રીતે ઉપયોગમાં ન આવે તેવી દરિયાની જીવતી વસ્તુઓ, વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓના બનેલા ખાતરના પુરવઠામાં પણ મોટો વધારો થશે. ખાસ કરીને મહાસાગરના જે ભાગોમાં 'પ્લેન્કટન'[૧] અને બીજી સજીવ જાતિઓ ખૂબ પ્રમાણમાં મોજૂદ હોય છે, તે ભાગોમાંથી વિટામિન, દવાઓ, તેલ, ચીકાશ, રસાયણો, ચામડાં, મરઘાંબતકાંનો ખોરાક અને ખાતરનો મોટો પુરવઠો મળી શકે. એ પ્રમાણે ભારતના દરિયાકિનારાની પાસેનાં માછીમારોનાં ગામડાં કે શહેરો વિવિધ પ્રકારના ઔદ્યોગિક જીવનનાં સ્થળો બની શકે.

૭. ખનિજ પદાર્થોની બનાવટો

ભારતમાં અનેક પ્રકારના ખનિજ પદાર્થો પેદા થાય છે. એ બધા પદાર્થોમાંથી ઉપયોગી બનાવટો તૈયાર કરવા માટે તેમને શહેરોમાં અથવા પરદેશોમાં મોકલવાનું કાંઈ જ કારણ નથી. એ બધા ખનિજ પદાર્થોની પેદાશ જ્યાં થતી હોય, ત્યાંનાં ગામડાં કે નાનાં શહેરોમાં જ એમાંનું ઘણુંખરું કામ થઈ શકે. અબરખની ખનિજમાંથી સીધા ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવું અબરખ, તેમ જ રંગો અને ઊંજણ માટેની ભૂકી તૈયાર કરી લેવાય. ક્યાનાઈટને ભઠ્ઠીઓની અંદરનું પડ આપવાના અને એસ્બેસ્ટોસને પતરાં અથવા બીજી વસ્તુઓ બનાવવાના ઉપયોગમાં લઈ શકાય. ખનિજ પદાર્થોની બનાવટો તૈયાર કરવાનું ક્ષેત્ર એટલું બધું વિશાળ તથા વિવિધ છે, કે એનું વિગતવાર નિરૂપણ કરવું અસ્થાને છે.

૮. વાહનવ્યવહાર

હિંદનાં ૭ લાખ ગામડાંમાં મોટે ભાગે સારા રસ્તા નથી, અને ચોમાસા દરમ્યાન ઘણાંખરાં તો આસપાસના પ્રદેશથી છેક જ અલગ

---

૧. મહાસાગરમાં જુદી જુદી ઊંડાઈએ તરતા અને ઘસડાતા રહેતા જીવોના સમૂહ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડી જાય છે. હિંદનાં ગામડાં માટે યોગ્ય પાકા રસ્તાઓ અને પુલો વગેરેવાળા ધોરી રસ્તાઓની સગવડ પૂરી પાડવા જતાં સેંકડો અબજ રૂપિયાના ખર્ચની તથા ઘણાં વરસો જેટલા સમયની જરૂર પડે. પરંતુ આ જાતના ધોરી માર્ગોની પદ્ધતિને વટાવી જઈને મોટા ભાગના ખર્ચ તેમ જ સમયને બચાવવાનો એક ઉપાય છે ખરો. હોન્ડુરાસમાં આ પ્રશ્નનો ઉકેલ શી રીતે લાવવામાં આવે છે, તેના નીચેના વર્ણન ઉપરથી હિંદને કંઈક સૂચન મળી રહેશે :

"હોન્ડુરાસમાં વાહનવ્યવહારનું મુખ્ય સાધન વિમાન છે. દેશને એક છેડેથી બીજા છેડા સુધીનો વિમાનનો પ્રવાસ એ એક રસિક તેમ જ અપૂર્વ અનુભવ છે.

"વિમાનો નાનાં છે, પણ આધુનિક ઢબનાં છે. તેમનું મુખ્ય કામ માલની હેરફેર કરવાનું છે. મુસાફરો માટે પણ બેઠકો હોય છે; પરંતુ તેમનો ઉપયોગ સામાન્ય રીતે બટાટા, લીંબુ, કેળાં કે લોખંડના સામાનની પેટીઓ તથા કોથળા ખડકવામાં જ થાય છે. તેમ જ બેઠકો વચ્ચેની જગામાં તથા બેઠકો નીચે ખડકેલી પાઈપો ઉપર થઈને પણ તમારે જવું પડે. કોઈ દેશી સ્ત્રી પોતાના હાથ ઉપર લટકતાં મરઘાં લઈને પણ બેસવા આવે, અથવા ખુલ્લા પગવાળાં છોકરાં પણ એકલાં જ મુસાફરી કરવા આવી ચડે, અને જોડબંધ એક જ બેઠકમાં દમામથી બેસીને પટા ચડાવી દે. મોઢે કોથળો બાંધેલું એકાદ મોટું ભૂંડ પણ ચીસો પાડતું હોય અને તેને ઉપાડીને પાછલા પાંજરામાં ગોઠવી દેવામાં આવે. દ્રાક્ષના માંડવા ઉપરથી એક દેશી સ્ત્રીને ખબર પડી જાય છે કે આગળના ડુંગરાઓમાં વરસાદ પડે તેમ હોવાથી વિમાન તેના રોજના વખત કરતાં એક કલાક વહેલું ઊપડવાનું છે, એટલે તરત તે પોતાનાં બે નાનાં ઉઘાડાં છોકરાંને એક હાથમાં તેડીને અને બીજા હાથમાં તેમનાં કપડાં લઈને દોડતી આવે છે, અને વિમાનમાં આવ્યા પછી તેમને કપડાં પહેરાવે છે. વિમાનનો કદાવર પણ ભલો પરિચારક એ બધા મુસાફરોની, જાનવરોની અને માલની એકસરખી સંભાળ રાખે છે."

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છેક છેવટની તાજી માહિતી મેળવવા હોન્ડુરાસમાં પત્રવ્યવહાર કરતાં જાણવા મળે છે કે, ડુંગરાળ પ્રદેશોમાં જ્યાં આડાઅવળા ફૂંકાતા પવનોને લીધે ઉતરાણ કરવું મુશ્કેલ હોય છે. તેવાં સ્થળોએ આ વિમાન-વ્યવહાર બંધ કરવામાં આવ્યો છે; પણ બીજા ભાગોમાં તે બરાબર ચાલુ છે. નાના વિમાનનું ખર્ચ મોટર-બસ કે ખટારા જેટલું જ આવે છે. તેમાં વજન ઓછું લઈ જવાય ખરું, પણ તે વધારે ફેરા પણ કરી શકે. કોઈ કોઈ વખત ભારે વજનદાર મુદ્દો લઈ જવાનો થાય ત્યારે મોટું વિમાન કામમાં લેવામાં આવે. દક્ષિણ અમેરિકામાં મોટી ખાણો માટેનાં બધાં જ યંત્રો અને પાણીના ધોધથી વીજળી ઉત્પન્ન કરવાનાં તમામ સાધનો દૂરના ડુંગરાળ પ્રદેશોમાં વિમાનમાર્ગે જ લઈ જવામાં આવ્યાં હતાં. આ પ્રમાણે વિમાનવ્યવહાર ઊભો કરવાથી, ધોરી રસ્તાઓ બાંધવા માટે જોઈતી જે જમીન ફાજલ પડે, તેમાં મદ્યાર્ક–પેટ્રોલ બનાવી શકાય એવા પાકો જરૂર કરતાં પણ વધારે પ્રમાણમાં પકવી શકાય. વિમાનો પણ બોક્સાઈટ ખનિજમાંથી જલ-વિદ્યુતની શક્તિથી બનાવેલા એલ્યુમિનિમમાંથી ગામડાનાં કારખાનામાં જ બનાવી શકાય.

આ આખી વિમાની વ્યવસ્થાનું આયોજન કરવાની, તેને વિકસાવવાની અને ચલાવવાની તાલીમ ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ આપી શકે; વળી, ગામડાની માધ્યમિક શાળાના સહકારથી જુવાન માણસોને વિમાનો બનાવવાની અને આખો વ્યવહાર ચલાવવાની તાલીમ આપી શકે, તેમ જ એ વ્યવહાર અંગે જરૂરી એવો સંદેશવ્યવહાર રેડિયો જેવાં વાયરલેસ સાધનોથી ચલાવવાની તાલીમ પણ તે આપી શકે. હિંદનાં ગામડાંએ અલગ એકલવાયું જીવન ગાળવાની જરૂર નથી. ખેતીવાડીની આધુનિક પદ્ધતિઓ અપનાવવાનાં આ બધા વિકાસ માટે જોઈતી માનવશક્તિ ફાજલ પડશે. અને ધંધાઓનું આ બધું વૈવિધ્ય વધવાથી ગ્રામજીવન વધુ રસપ્રદ પણ બનશે.

૯. ઔદ્યોગિક સલાહ-સૂચન

ઘણાખરા નાના ઉદ્યોગોનો મુખ્ય ગેરલાભ તેમના વડે થતું ઓછું ઉત્પાદન નથી; પરંતુ તેમની વ્યવસ્થા અંગે નાના પ્રમાણમાં જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોગવાઈ થઈ શકે એ છે. મોટા ઉદ્યોગોને વહીવટ, ખરીદ, વેચાણ, નાણાંની જોગવાઈ, હિસાબકિતાબ, મજૂરોની દેખરેખ, અને ઉત્પાદનની પ્રક્રિયાઓના વિકાસ માટે નિષ્ણાતો રોકવા પાલવી શકે છે. નાના ઉદ્યોગો પણ પોતાની પૂરેપૂરી શક્યતા મુજબ વિકસી શકે તે માટે તેમને પણ મોટા ઉદ્યોગોની માફક ઉપર જણાવેલી બાબતોમાં નિષ્ણાતોની સેવાઓ મળે એ જરૂરી છે.

નાના ઉદ્યોગોને આવા નિષ્ણાતોની સેવાઓની જરૂર હોય છે એ વસ્તુ હમણાં હમણાં જ સામાન્યપણે સ્વીકારાવા લાગી છે. અમેરિકામાં આવી મદદ મુખ્યત્વે ખાનગી મંડળો પાસેથી મળે છે; પરંતુ સરકાર તરફથી ઓછા પ્રમાણમાં મળે છે. સ્વીડન–નોર્વેમાં એ જ વસ્તુ સરકારની મદદ વડે નાના ઉદ્યોગો વચ્ચેની સહકારી પદ્ધતિથી સાધવામાં આવે છે.

ફિનલૅન્ડમાં એક ઘણી મજાની વ્યવસ્થા અમલમાં આવતી જાય છે. તે દેશમાં બધે ઠેર ઠેર વેરાયેલા ધાતુના ૨૦૦ જેટલા નાના ઉદ્યોગો કે જેમાં ત્રણ કે ચારથી માંડીને ૨૦૦ જેટલા કામદારો કામ કરતા હોય છે, તે ઉદ્યોગોએ અંદર અંદર આવી નિષ્ણાતોની સેવા પૂરી પાડવા માટે સહકારી પદ્ધતિવાળું એક સંગઠન વિકસાવ્યું છે. તેની સભાસદ બનેલી દરેક કંપનીની આવકના અમુક ટકા લઈને એક મધ્યસ્થ કાર્યાલય સ્થાપવામાં આવ્યું છે. આ કાર્યાલય તે બધા સભાસદોને ઔદ્યોગિક સલાહ અને અનેક જાતની સેવાઓ પૂરી પાડે છે. વળી તે આયાત અને પરવાનાની વ્યવસ્થા કરે છે, પુરવઠો અને કાચો માલ ખરીદે છે, માલ તૈયાર કરવાની નવી યાંત્રિક પદ્ધતિઓ યોજે છે, વસ્તુઓ બનાવી શકાય તે માટે ચોકસ આલેખો તથા નમૂનાઓ તૈયાર કરે છે, તૈયાર થયેલા માલને વેચવામાં મદદ કરે છે, હિસાબકિતાબ તથા વહીવટ ઉપર દેખરેખ રાખે છે, અને બેંકોમાંથી લોન મેળવવાની ગોઠવણ કરે છે. પોતાના ૪૦ કાર્યકરો સાથેનું એ મધ્યસ્થ કાર્યાલય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાના સભાસદ બનેલા ઉદ્યોગોને જોઈતી અમુક વિશિષ્ટ પ્રકારની સંશોધનની સગવડો કે યંત્રવિદ્યાને લગતી સેવાઓ પૂરી પાડી શકે તેમ ન હોય, ત્યારે તેઓ ફિનલૅંડમાં તેમ જ આસપાસના દેશોમાં એ જાતની સેવાઓ ક્યાંથી મળી શકે તેમ છે તે જાણતા હોવાથી, તરત જરૂરી ગોઠવણો કરી આપે છે.

આ પ્રમાણે આ નાની કંપનીઓ પણ પોતાના સહકારી ધોરણે ચાલતા સંગઠન દ્વારા આધુનિક યંત્રોદ્યોગને લગતી વિશિષ્ટ સેવાઓ મેળવી શકે છે. પહેલાં તો મોટી મોટી કંપનીઓ જ આવી સેવાઓનો લાભ લઈ શકતી. ફિનલેન્ડ જેવા કંગાળ બનેલા, યુદ્ધમાં બરબાદ થયેલા અને ઉત્તરધ્રુવ પાસેના વેરાન પ્રદેશમાં આવેલા અને પુરાણી પ્રથાઓમાંથી તાજેતરમાં જ બહાર નીકળેલા દેશે આ જાતનો વિકાસ સાધ્યો છે. તે દેશની પ્રજાએ ગઈ સદીથી જ પોતાની ભાષા માટે નિયમબદ્ધ વ્યાકરણ અને છાપેલું સાહિત્ય ઊભાં કર્યાં છે. તે પ્રજામાં વૈયક્તિક, ધંધેદારી અને જાહેર સંબંધોને લગતી ઊંચી કક્ષાની પ્રામાણિકતાનો કીમતી ગુણ છે. તેથી તેમને તેમની પ્રગતિમાં સારી મદદ મળી છે.

હિંદમાં આ જાતની પ્રવૃત્તિ સર એમ. વિશ્વેશ્વરૈયાએ અખિલ ભારત ઉત્પાદક મંડળ દ્વારા શરૂ કરી છે.

ગામડાના નાના ઉદ્યોગો માટે અતિ આવશ્યક એવી આ જાતની સેવાઓ માટેના સંચાલકો તૈયાર કરવાનું અને પૂરા પાડવાનું કામ હિંદની ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ બરાબર ઉપાડી શકે.

૧૦. સ્થાનિક રાજ-વહીવટ

ગામડાની લોકશાહી માટે સ્થાનિક વહીવટનો ધંધો હજુ હિંદમાં નવો વિકસાવવાનો છે. પ્રાચીન કાળમાં ગામડાંઓ પોતાના સ્થાનિક વહીવટની બાબતમાં નાની સ્વતંત્ર પ્રજાઓ જેવાં હતાં, અને સ્વાવલંબનની ભાવનાથી પોતાનું કામકાજ ચલાવતાં. પરંતુ સૈકાંઓ સુધીની પરાધીનતા અને આપખુદ સત્તા હેઠળના જીવનને લીધે લગભગ દરેક જણ હવે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મદદ અને દોરવણી માટે મધ્યસ્થ સરકારની સામે જ જુએ છે. લોકો પોતાનો સ્થાનિક વહીવટ પોતાની મેળે ચલાવતાં ન શીખે, તો લોકશાહી ફૂલીફાલી શકે નહિ. નૂતન ભારતને સાચેસાચું પ્રજાસત્તાક બનાવવું હોય, તો લોકોએ સ્થાનિક તથા પ્રાદેશિક બાબતોનો વહીવટ સ્થાનિક અને પ્રાદેશિક રીતે ઉપાડી લેતાં શીખવું જોઈએ, તથા સાથે સાથે આખી પ્રજાએ સમગ્રપણે જે બાબતોનો નિકાલ લાવવો જોઈએ, તે બાબતોમાં સહકાર અને સંપ સાધવાં જોઈએ.

બધી પ્રજાસત્તાક સરકારોમાં સામાન્ય કાબૂ લોકોના ચૂંટેલા પ્રતિનિધિઓને હસ્તક રહે છે. તે પ્રતિનિધિઓ પ્રજાના જુદા જુદા વર્ગોમાંથી આવે છે. તેમ છતાં જાહેર વહીવટનું પ્રત્યક્ષ કામકાજ તો જાહેર વ્યવસ્થા અને સહીસલામતીના સિદ્ધાંત અને વ્યવહારમાં નિપુણ બનેલા અને ધંધેદારી તાલીમ પામેલા માણસો દ્વારા જ ચલાવવામાં આવે છે. કેલિફોર્નિયા યુનિવર્સિટીના ડૉ. વોમરે પોલીસ અને જાહેર સહીસલામતીના કામકાજને એક ધંધાની કક્ષાએ પહોંચાડવામાં પહેલ કરી છે. બહોળા વિસ્તારમાં રેડિયો દ્વારા થતા આધુનિક સંદેશવ્યવહારની મદદથી સહકાર સાધીને, ખુનામરકીના ગુનાઓને વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં નિરર્થક બનાવવામાં આવે છે. ગ્રામ-વિદ્યાપીઠે સહીસલામતીના આવા ધંધેદારી વ્યવસ્થાપકોની તાલીમ પૂરી પાડવી જોઈએ.

જમીનમાલકીની નોંધ રાખવાનું દફતર હિંદના કેટલાક ભાગોમાં નાની નાની બદનક્ષી, કાવાદાવા, ખાસ લાગવગ, અને નાના અમલદારો તથા આપમતલબી લોકોના જુલમનું મોટું સાધન થઈ પડેલું છે. માલકીહક નોંધવાનું અને તેનો વહીવટ જાળવવાનું આ આખું ક્ષેત્ર એક ધંધાની કક્ષાએ લઈ જવું જોઈએ. વિમાનની મદદથી દરેક ગામ અને તેની જમીનોના નકશાઓ તૈયાર કરવા જોઈએ અને માલકી બાબતનાં વ્યવસ્થિત દફતરો એવાં સારી રીતે રાખવાં જોઈએ કે જેથી નાના ખાતેદારને પોતાનો હક જાળવી રાખવા માટે લાંચ ન આપવી પડે અથવા તેની પાસેથી કોઈ પરાણે પૈસા કઢાવી ન શકે. માલકીહકના વહીવટ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માટે સારી પદ્ધતિઓ વિકસાવવાનું અને તે કામ માટે માણસો તૈયાર કરવાનું કામ ગ્રામ-વિદ્યાપીઠને માથે હોવું જોઈએ.

ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ જેમને માટે તાલીમ પૂરી પાડી શકે એવાં કેટલાંક નવાં ધંધેદારી ક્ષેત્રોના ઉદાહરણ તરીકે અમે જાહેર વહીવટનાં કેટલાંક પાસાંનો નિર્દેશ કર્યો છે. ગામડાંના રાજ-વહીવટને લગતાં બીજાં પણ ઘણાં એવાં કામો છે કે જેમને માટે ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ તાલીમ આપી શકે. ફરતા રહેતા હિસાબનીશો સ્થાનિક અમલદારોને ગામડાં, ફિરકા અને જિલ્લાઓ માટેના સાદા હિસાબકિતાબ રાખવાની તાલીમ આપી શકે અને હિસાબકિતાબ ઉપર દેખરેખ રાખી અનિયમિતતાઓ અટકાવી શકે. (અમેરિકાના ગ્રામવિસ્તારોના કેટલાક ભાગોમાં આવી સેવાઓની હવે જોગવાઈ કરવામાં આવી છે.) જાહેર સફાઈકામને લગતા અમલદારોને પણ તાલીમ આપવી પડશે; સીંચાઈના પાણીની વહેંચણી પણ સુધારવી જોઈશે, તથા કરોની ઉઘરાણી પણ વ્યવસ્થિત કરવી પડશે. ગ્રામ-વિદ્યાપીઠે સ્ત્રીપુરુષોને આવાં કામો માટે તૈયાર કરવાં જોઈએ.

૧૧. અપંગો વગેરેની સંભાળ

હિંદના બધા ગ્રામવિસ્તારોમાં ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ શરૂ કરેલી પ્રવૃત્તિઓ બાદ કરતાં, ઘરડાં, અનાથ, અપંગ, આંધળાં અને બહેરાંની સંભાળ માટે બહુ ઓછી જોગવાઈ હોય છે. તેમ જ કુદરતી સંકટોને સમયે રાહત આપવા માટે કશી વ્યવસ્થિત જોગવાઈ હોતી નથી. ગ્રામ-વિસ્તારોમાં આવી સામાજિક સેવાઓ વિકસાવવી જોઈએ. તે વસ્તુએ પડોશી તરીકેની સંભાળ અને મિત્રાચારીની ભાવનાનું સ્થાન લેવાનું નથી; પરંતુ સમજપૂર્વકનું કાર્ય પ્રેરવામાં તે ભાવનાઓને મદદ કરવાની છે, અને આવશ્યક હોય ત્યાં તેમની પૂર્તિ કરવાની છે. આ કામને વધારે-પડતું ધંધેદારી બનાવી દેવું ન જોઈએ, પરંતુ પડોશી તરીકેની સામાન્ય ભાવનાઓને સમજપૂર્વકની અને અસરકારક બનાવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૨. જમીનો અને ગામડાંનું આયોજન

આ અહેવાલોમાં બીજે ઠેકાણે ચર્ચવામાં આવ્યું છે તેમ, હિંદનાં ઘણુંખરાં ગામડાં માનવ વસવાટ માટે અયોગ્ય છે, અને તેમને નવાં સ્થાનકોએ નવેસર ફરીથી વસાવવાં જોઈએ. પહેલી નજરે તો એમ લાગવા સંભવ છે કે, ગામડું તો ફક્ત ગામડું જ છે અને તેથી તેનું કુશળતા-પૂર્વક આયોજન કરવાની કાંઈ જરૂર નથી. પણ એ વાત ખરી નથી. શેરીઓને ડહાપણપૂર્વક એવી રીતે ગોઠવવી કે જેથી નકામું પાણી વહી જવાની કુદરતી સગવડ સારી થાય; નાનીમોટી ગટરો બરાબર યોજવી અને મૂકવી; ઘર માટે સારામાં સારું કદ, દેખાવ અને સ્થળ નક્કી કરવાં; તથા રમતગમતનાં મેદાનો, નિશાળનાં મકાનો, જાહેર મકાનો અને સભાગૃહ, બગીચાનાં સ્થળો, ચરાઓ અને કોઠારો, વિમાનો ઊતરવાનાં મથકો અને ઉદ્યોગો માટેનાં સારામાં સારાં સ્થળો અને કદ વગેરે નક્કી કરવું, એ ખાસ અગત્યનું છે અને તાલીમ પામેલાં તથા અનુભવી સ્ત્રી-પુરુષો જ એ બધાનું બરાબર આયોજન કરી શકે. ઉદ્યોગોમાં પણ જે ઉદ્યોગો દુર્ગંધ અથવા બગાડ કાઢતા હોય તેમનું સ્થળ નક્કી કરવું ખાસ જરૂરી છે. ઘણા દાખલાઓમાં વિમાનો ઊતરવાનાં મથકો, રમત-ગમતનાં મેદાનો, નિશાળો, સહિયારાં ચરાણ, અને ઉદ્યોગોનાં સ્થળ વગેરે નક્કી કરવામાં કેટલાંક ગામોનાં જૂથ ભેગાં મળીને વિચાર કરી શકે. એ બાબતમાં પણ તાલીમ પામેલા ધંધેદારી માણસો ઉપયોગી થઈ શકે.

જમીનના નાના નાના ટુકડાઓ પડી જવાને લીધે હિંદની ખેતીવાડીની ભારે ખરાબી થાય છે. અમે તાજેતરમાં એક દૈનિક છાપામાં વાંચ્યું હતું કે એક માણસને તાબે ૮૦ એકર જમીન હતી, પણ તે કેટલાંક ગામડાંની આસપાસ આવેલા ૧૬૦ જુદા જુદા ટુકડાઓમાં વહેંચાયેલી હતી. યોગ્ય કાયદા હેઠળ કામ કરતા જમીનમાપણીના નિષ્ણાતો આવા ટુકડાઓને કેવી રીતે એકત્રિત કરી શકાય એ જોઈ કાઢવાની બાબતમાં તથા તેમ કરી આપવાની બાબતમાં પાવરધા થવા જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હિંદમાં વધુ ને વધુ સ્થળોએ નૈસર્ગિક સૌંદર્યવાળા વનપ્રદેશો જાળવી રાખવાની, અને તેમને લોકોની માલકીની કીમતી વસ્તુ બનાવવાની વૃત્તિ વધતી જશે. જમીન-માપણીના નિષ્ણાતો આ ચળવળના પાવરધા અને અનુભવી નેતાઓ થઈ શકે. જમીન-માપણીના ધંધાને ખૂબ વિકસાવી શકાય અને ઉપયોગી બનાવી શકાય. એ કામ ગ્રામ-વિદ્યાપીઠનું જ હોવું જોઈએ.

૧૩. સામાજિક ઇજનેરનો ધંધો

પ્રાચીનકાળમાં મોટા ભાગની તકરારો અથવા બીજા ઝઘડાઓનો નિકાલ સ્થાનિક પંચાયતો અથવા ગામડાના મોટેરાઓ લાવતા. અદાલત સુધી બહુ થોડા ઝઘડાઓ પહોંચતા. પરંતુ અંગ્રેજી કાયદો અમલમાં આવવાથી તથા શહેરમાં કાયદાની કૉલેજો ઊભી થવાથી એ પરિસ્થિતિમાં ઘણો ફેર પડી ગયો છે. જ્યાં ત્યાં અદાલતમાં દાવાઓ મંડાય છે. જેમ જેમ લોકો ઝઘડતા જાય છે, તેમ તેમ નાનાં શહેરોના વકીલો માતબર થતા જાય છે. માહિતગાર વકીલોના જણાવ્યા પ્રમાણે મોટાં શહેરો બહારની ૯૦ ટકા જેટલી વકીલાત આવા ઝઘડાઓ અને દાવાઓને આભારી છે.

અત્યારના ચાલુ વકીલાતના ધંધાને સ્થાને 'સામાજિક ઇજનેર'ના ધંધાને બને તેટલો મૂકવો, એ હિંદના ગામડાના હિતની દૃષ્ટિએ આવશ્યક છે. તેનું કામ દાવાઓમાં જીતવાનું તથા તે દ્વારા પૈસા એકઠા કરવાનું નહિ હોય. પરંતુ અદાલતે ચડવાની આવશ્યકતા દૂર કરીને સામાજિક સુમેળ વધારવાનું હશે. ગામના મોટેરાઓની પંચાયતની રૂબરૂ સમાધાન કરાવીને બધા ઝઘડા પતાવવાની પ્રથા ફરીથી સજીવન કરવાનું તેણે લક્ષ રાખવું જોઈએ. સામાજિક રિવાજો અને સામાજિક સંબંધોની ચોખવટ દ્વારા તકરારના પ્રસંગો ઓછા કરવાનું તેનું લક્ષ હોય. અગત્યના કરારોનાં સ્પષ્ટ લેખપત્રો રાખવાની ટેવને તેણે ઉત્તેજન આપવું જોઈએ, જેથી કરીને નબળી યાદદાસ્તને પરિણામે ગેરસમજ ન નીપજે. અમુક માણસો ઊંચા ગણાતા હોય અને બાકીના નીચા ગણાતા હોય એવી હિંદની સંસ્કૃતિમાં અંગ્રેજી કાયદાએ સમાન હકોની પરંપરા દાખલ કરી છે. આ નવો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખ્યાલ જાળવી રાખવો જોઈએ; પરંતુ તેની સાથે સાથે આંતરિક સુમેળ અને ઝઘડાઓની ઘરમેળે પતાવટની જૂની ટેવો સજીવન કરવી જોઈએ. 'સામાજિક ઇજનેર'નું કામ ખાસ હકો અથવા વર્ગોના ચડતાઊતરતા થરોની પ્રથાને કાયમ રાખવાનું ન હોઈ શકે. નવા હિંદી બંધારણમાં જાહેર કરવામાં આવેલા મૂળભૂત માનવ-હકોને જ તેણે માર્ગદર્શક તરીકે રાખવા જોઈએ.

ગ્રામજીવનને સ્પર્શતા કાયદાઓનું ઘડતર અણઘડ રાજદ્વારી માણસો દ્વારા ઉતાવળે ન થવું જોઈએ. એ કામ તો સામાજિક ઇજનેરી વિદ્યાના નિષ્ણાતને હાથે કાળજીથી અને કુશળતાથી થવું જોઈએ. એ માણસ બધો મુદ્દો પૂરેપૂરો સમજતો હોય અને તેનું પૂરેપૂરું નિરૂપણ કરી શકે તેમ હોય. આ તથા બીજા દેશોમાં એવી જાતના કયા કાયદાઓ સૌથી વધુ સફળ થયા છે એ તે જાણતો હોય. તથા સાદામાં સાદી, સૌથી વધુ કરકસરિયા, અને બહુ સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવી કાયદા ઘડવાની પદ્ધતિઓથી પણ તે વાકેફ હોય. ખરાબ રાજવહીવટનો મોટો ભાગ અણઘડ રીતે ઘડાયેલા કાયદાઓને આભારી હોય છે. સામાન્ય રીતે રાજદ્વારી માણસો પણ પોતે ઘડેલા કાયદા સફળ થાય એમ ઇચ્છે છે, અને તેથી તેઓ પણ આ જાતની મદદને આવકારશે. 'સામાજિક ઇજનેરો' નવા ઘડાતા કાયદાની પણ તપાસ રાખશે અને નુકસાનકારક નીવડે તેવી બાબતો તરફ પ્રજાનું ધ્યાન દોરશે.

'સામાજિક ઇજનેર'ને પણ સમાજમાં જાહેર સુખાકારી માટેના અમલદાર જેટલો જ અગત્યનો ગણવો જોઈએ અને પ્રજાએ તેની પેઠે જ તેને નભાવવો જોઈએ. આગળ 'ગ્રામસંશોધન'ના મથાળા હેઠળ તેના કામકાજ બાબત વિશેષ ચર્ચા કરી છે. 'સામાજિક ઇજનેર'ને તાલીમ આપવાનું કામ પણ ગ્રામ-વિદ્યાપીઠનું હોવું જોઈએ.

૧૪. સમાજવિદ્યા અને માનવવંશશાસ્ત્ર

ગામડાની સમાજવિદ્યાના ક્ષેત્રને પુસ્તકિયા વિદ્વાનો વિષય ન બનાવી મૂકવું જોઈએ. જોકે, એ બાબતના અભ્યાસની દૃઢ ભૂમિકા આવશ્યક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે જ. ભારતની સંસ્કૃતિમાં વિવિધતાવાળાં ઘણાં તત્ત્વો રહેલાં છે. ગામડાની સમાજવિદ્યા અને માનવવંશશાસ્ત્રના નિષ્ણાતે આ બધાં સાંસ્કૃતિક મૂળો જાણવાં જોઈએ અને તેમનાં કીમતી તત્ત્વો જળવાઈ રહે અને પ્રચાર પામે એ જોવું જોઈએ.

૧૫. કળાહુન્નર

એ જ પ્રમાણે ગામડાંની કળા, હુન્નર, રમતો, સંગીત અને નૃત્યનાં મૂળો પણ શોધાવાં જોઈએ અને તેમાંનાં જે ઉત્તમ હોય તે જળવાઈ રહે અને પ્રચાર પામે એમ થવું જોઈએ. શાંતિનિકેતનમાં એ પ્રમાણે કરવામાં આવે છે. અસરકારક એવાં અનેક કેન્દ્રો ગ્રામવિદ્યાપીઠોમાં હોય, અને પ્રાથમિક તેમ જ માધ્યમિક શાળાઓ સાથે તેમનો અરસપરસ આપ-લેનો વ્યવહાર થતો રહે એ ઇચ્છવા જોગ છે.

૧૬. દાક્તરી સેવા

શહેરોની દાક્તરી શાળાઓમાં તાલીમ પામેલા ઘણાખરા દાક્તરોને ગ્રામજીવન પ્રત્યે નફરત હોય છે. શહેરો તથા ગામડાંના દાક્તરોમાં ઘણા એવા છે કે જેઓ નિઃસ્વાર્થ જાહેરસેવાનું ઘણું ઊંચું ધોરણ ટકાવી રાખે છે. પરંતુ આખા ધંધાનું સ્વરૂપ બંધાય એટલી તેમની સંખ્યા કદાચ નથી. દાક્તરી શાળાઓને પણ ભણાવવાના કામ માટે પોતાની મોટી આવકો છોડી દે તેવા શક્તિશાળી માણસો મેળવવાની મુશ્કેલી પડે છે. ગ્રામવિદ્યાપીઠે છેક જ જુદા પ્રકારની દાક્તરી પરંપરા વિકસાવવી જોઈએ.

ગામડાના દાક્તરે પોતાનું નસીબ ગામડાના લોકો સાથે જ જોડી દેવું જોઈએ અને પોતાને મધ્યમસરની આર્થિક સુરક્ષિતતા મળી રહે, તથા પોતાના ધંધામાં થતી રહેતી પ્રગતિ સાથે પોતાનો પૂરેપૂરો સંપર્ક રહી શકે તેટલી પ્રમાણસરની આવક લેવી જોઈએ. ગામડાના દાક્તરોની તાલીમની સાથોસાથ તે દાક્તરોના મદદનીશો અને નર્સોની તાલીમ પણ ગ્રામ-વિદ્યાપીઠે આપવી જોઈએ. આ મદદનીશો સુખાકારીને લગતું રોજિંદું કામકાજ માધ્યમિક શાળાનાં કેંદ્રોએથી સંભાળી શકે; ત્યારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વધારે અઘરા કેસો કંઈક મોટાં દવાખાનાં કે ચિકિત્સાલયોમાં ગામડાના દાક્તરો લઈ શકે. એ દવાખાનાં યોગ્ય અંતરે સ્થાપવાં જોઈએ અને શક્ય હોય ત્યાં દાક્તરી શાળાઓનાં મથકોએ હોવાં જોઈએ. એ મથકો મોટાં શહેરોમાં હોવાં આવશ્યક નથી. એક ઘણા નાના શહેરમાં આવેલા મોટા ચિકિત્સાલયના સંચાલકે અમને જણાવ્યું કે, મોટા શહેરથી થોડું અંતર રહેવું એ લાભદાયક થઈ પડે છે. તેનાથી ચાલુ સામાન્ય કેસો ચળાઈ જાય છે અને જેમાંથી વિદ્યાર્થીઓ વધુમાં વધુ શીખી શકે તેવા કેસો બાકી રહે છે.

૧૭. ગામડાંના ધંધાઓનું સામાજિક વલણ

શહેરોના વકીલાતી, દાક્તરી, અને ઔદ્યોગિક કામકાજમાં જે ધંધાદારી વલણો પ્રચલિત હોય છે, તે કરતાં ઘણાં જુદી જાતનાં વલણો હિંદના ગામડામાં વિકસાવવાં જોઈએ.

નિષ્ણાતોની જુદા જુદા પ્રકારની સેવાઓ માટે ગામડાંમાં પણ શહેરો જેટલી જ શક્તિ અને તાલીમની જરૂર હશે. શહેરોની યુનિવર્સિટીમાં તાલીમ પામેલા વિદ્યાર્થીઓમાંથી અભ્યાસી વિદ્યોપાસક સરખામણીમાં બહુ જ ઓછા વેતનવાળો મજૂરિયો બની રહે છે. ત્યારે સફળ થયેલા દાક્તરો, વકીલો અને ઉદ્યોગપતિઓ તેની સરખામણીમાં અમીરઉમરાવો જેવી સમૃદ્ધિમાં રાચતા હોય છે. ગ્રામ-વિદ્યાપીઠે એવી પરંપરા ઊભી કરવી જોઈએ કે, આવશ્યક કામ પ્રમાણિકપણે અને સારી રીતે કરનારા માણસને ભર્યુંભાદર્યું, સુખી અને અસરકારક જીવન જીવી શકાય તેટલી આવક મળી રહે; પરંતુ સમાજમાં દાક્તર, વકીલ કે ઉદ્યોગપતિ જેવા કમાઉ સ્થાને બેઠેલા માણસે, આજકાલ કોઈ કોઈ વાર બને છે તેમ, પોતાના સ્થાનનો ઉપયોગ ભારે કમાણી એકઠી કરવામાં ન કરવો જોઈએ. જે માણસોને અસાધારણ રીતે લાંબી અને સખત તાલીમની જરૂર પડે છે, અને જેમના ઉપર અસાધારણ જવાબદારી આવેલી હોય છે, તેમને વધુ મોટી આવક મળવી જોઈએ. કારણ કે તાલીમ પાછળ તેમને વધુ વર્ષો ગાળવાં પડે છે અને વધુ ખર્ચ કરવું પડે છે;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલે કમાણી માટે તેમની પાસે ઓછાં વર્ષો રહે છે. તેમ જ તેઓ પોતાનું કામ સારામાં સારી રીતે કરી શકે તે માટે તેમને આર્થિક ચિંતામાંથી મુક્તિ મળવી જોઈએ. પોતે પોતાના કામથી પૂરેપૂરા વાકેફ રહી શકે તે માટે તેમને ચોપડીઓ ખરીદવા, અભ્યાસ કરવા અને મુસાફરી કરવા પૈસાની જરૂર રહે છે. તેઓને ઘણી વાર બીજા ધંધાદારીઓને સત્કારવા પડે. તેમના ઉપર બીજી પણ એવી જવાબદારીઓ હોય છે કે જેમને અંગે તેમને ખર્ચમાં ઊતરવું પડે. તેમની આવી બધી જરૂરિયાતો લક્ષમાં લેવી જોઈએ; પરંતુ એ જરૂરિયાતોને મોટી સંપત્તિ તથા ઠાઠમાઠભર્યું જીવન ગાળવા માટેનું બહાનું ન બનાવવી જોઈએ. મહેમાનોને પણ અતિશય સાદાઈથી સત્કારવામાં આવે. એવી પરંપરા ઊભી થવી જોઈએ. સફળ નીવડેલા માણસે નવાબની જેમ રહેવું જોઈએ એવી પરંપરાને હિંદનાં ગામડાંની પુનર્રચના વખતે જતી કરવી જોઈએ.

આ તથા બીજાં કારણો લઈને એવું ચોક્કસ લાગે છે કે, ગામડાની કેળવણી જમીનમાંથી ઊગીને ઊંચે જવી જોઈએ; નહિ કે મહેલોમાં સ્થાપીને પછી તેને જમીન તરફ વાળવી જોઈએ. ગામડાની માધ્યમિક શાળા પણ પાયાની કેળવણીની પ્રાથમિક શાળામાંથી ઊગવી જોઈએ. ગ્રામ-મહાવિદ્યાલય પણ ગામડાની માધ્યમિક શાળામાંથી ઊગવું જોઈએ; અને ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ ગ્રામ-મહાવિદ્યાલયમાંથી ઊગવી જોઈએ. ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ શહેરની યુનિવર્સિટીઓની પરંપરાનો ફણગો ન હોવો જોઈએ.

૧૮. ગામડાના કેળવણીમાં 'ધંધો' કોને કહેવો?

'ધંધો' શબ્દને આ પુસ્તકમાં કામકાજનાં અનેક ક્ષેત્રોને લાગુ પાડ્યો છે, તેથી કેટલાક જૂના ધંધેદારીઓને ખોટું લાગવાનો સંભવ છે. તેઓ અત્યાર સુધી જનતાથી ઘણે ઊંચે સ્થાને ગૌરવ, સંમાન અને પ્રતિષ્ઠાનાં શિખરોએ ઊભેલા છે. જૂના ધંધાઓનું આ વિશિષ્ટ સ્થાન બે કારણોએ જતું કરવું જોઈએ. પહેલું એ કે, મુખ્યત્વે માનવસેવા માટે કરવામાં આવતા ધંધાઓ અને નફા માટે કરવામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવતા વેપાર તથા ઉદ્યોગ વચ્ચેનો ભેદ મોટે ભાગે લુપ્ત થયો છે. હિંદુસ્તાનના ઘણાય દાક્તરો, અમેરિકાની જેમ, તેમની જ્યાં સૌથી વધુ જરૂર છે તેવાં સ્થળોએ નહીં, પણ જ્યાં તેમને મોટી આવક થઈ શકે તેવાં સ્થળોએ ખડકાયા છે. બીજા ધંધાઓ માટે પણ આ વાત સાચી નથી?

બીજું કારણ એ છે કે, અમુક ગણ્યાંગાંઠ્યાં પરંપરાગત ક્ષેત્રોમાં જ ઊંડા અભ્યાસ અને શિસ્તબદ્ધ તૈયારીની જરૂર છે એવી માન્યતાના દિવસો હવે પૂરા થયા છે. કોઈ પણ ઉપયોગી કામકાજ કે જેને માટે ઊંચી કક્ષાની તૈયારીની જરૂર હોય અને એવી તૈયારી કરવામાં પણ આવી હોય, તથા જે કામકાજ સમાજની સેવાની ભાવનાથી કરવામાં આવતું હોય, તે કામકાજને 'ધંધો' એવું નામ ઘટે છે. એ શબ્દ વાપરવાનો ઇજારો કોઈ ખાસ વર્ગ જ લઈ લે, એ વસ્તુ લોકશાહીની ભાવના સાંખી શકશે નહિ. આવશ્યક માનવ પુરુષાર્થનું કોઈ પણ ક્ષેત્ર એવું નથી કે જે ઊંચા પ્રકારની તૈયારી માગી લેતું ન હોય, અને એ રીતે 'ધંધો' એવા નામને લાયક ન હોય. જેમ ઝાડુ કાઢનારનું તુચ્છકારાયેલું કામકાજ સુધરાઈના ઇજનેરના માનવંત ધંધાનું પદ પામ્યું છે, તેમ દરેક પ્રકારનું આવશ્યક માનવ કામકાજ ખરેખર એક ધંધો બની શકે.

હિંદની ચાલુ પરંપરાવાળી યુનિવર્સિટીઓમાં આ જાતના વલણનો સામાન્ય રીતે અભાવ છે. પરંતુ પાયાની કેળવણીનાં કેન્દ્રોમાં અમને એ વલણ જોવા મળ્યું છે. ગામડાની કેળવણીની નવી પરંપરામાં એ વસ્તુને કીમતી અને અગત્યની ગણીને વળગી રહેવું જોઈએ.

૧૯. ગામડાની કેળવણી અને મહાન પરંપરાઓ

માનવ સંસ્કૃતિમાં કેટલીક મહાન પરંપરાઓ ચાલી આવે છે. તેમાંની દરેક ઘણા લાંબા ભૂતકાળનું પરિણામ છે. સૈકાંઓથી તે અખંડ-પણે એકધારી ચાલી આવે છે. આમાંની કોઈ એક પરંપરા ખંડિત થઈને પૂરેપૂરી લુપ્ત થાય, તો તેને ફરી પાછી સજીવન થતાં સૈકાંઓ પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઓછાં પડે. ઉદાહરણ તરીકે એક ઘણું સાદું દૃષ્ટાંત આપીએ. એશિયાની મુખ્ય ભૂમિમાંથી બહાર નીકળીને લોકો ધામે ધામે ખસતા ખસતા દક્ષિણ સમુદ્રના ટાપુઓ પર ગયા, ત્યારે તેઓ પોતાની સાથે માટીકામનો હુન્નર લેતા ગયા. જ્યારે તેઓ આગળ ખસતા ખસતા પરવાળાંના બેટો ઉપર આવ્યા, ત્યારે ત્યાં માટી ન હોવાથી માટીકામનો હુન્નર ભુલાઈ ગયો અને લુપ્ત થઈ ગયો. પછી ત્યાંથી ખસતા ખસતા તેઓ પુષ્કળ માટીવાળા ટાપુઓમાં આગળ ગયા, ત્યારે જરૂરી સામગ્રી મોજૂદ હોવા છતાં માટીકામનો હુન્નર ફરીથી શોધાતાં સૈકાંઓ વીતી ગયાં.

ખેતીની પરંપરા એવી મહાન પરંપરાઓમાંની એક છે તેને એકત્રિત થતાં ગણાં સૈકાં લાગ્યાં હતાં. પોતાને વારસામાં આ પરંપરા મળી ન હોય તો કોઈ માણસ એક પેઢીમાં સારો ખેડૂત ન થઈ શકે. શહેરમાં જન્મેલો ઉદ્યોગપતિ એવી બડાઈ મારે કે તેને ખેતીની કશી માહિતી ન હોવા છતાં તે ખેતીના ધંધામાં સફળ નીવડ્યો છે; પરંતુ ખરી રીતે તો તે માણસ પોતાને માટે કામ કરનારા ખેડૂતોને મળેલી ખેતીની જુગજૂની પરંપરામાં વેપારી માણસની કાર્યદક્ષતા અને વ્યવસ્થાશકિત જ ઉમેરતો હોય છે. વસ્તુતાએ તેણે ખેતીની અને વેપારની મહાન પરંપરાઓને એકઠી કરી હોય છે.

બીજી એક મહાન પરંપરા વૈદું અને વાઢકાપની છે. કોઈ માણસનું મન ભલે ગમે તેટલું તેજસ્વી હોય, છતાં અગાઉ થઈ ગયેલા વૈદદાક્તરો અને સર્જનોનાં જ્ઞાન, કુશળતા અને અનુભવ વારસામાં મોટા પ્રમાણમાં મેળવ્યા વિના તે હોશિયાર વૈદ–દાક્તર કે સર્જન થઈ શકે, એવી કલ્પના કરવી જ અશક્ય છે.

વળી એક મહાન પરંપરા વેપાર-ધંધાની છે. કોઈ વેપારી પોતાને આપકમીં માનતો હોય, છતાં વ્યાપારી જગતના એકઠા થયેલા અનુભવમાંથી ઘણો ભાગ વીણી લીધા સિવાય કે બીજી કોઈ રીતે મેળવ્યા સિવાય, તે એક સફળ વેપારી કદી બની ન શકે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વળી એક મહાન પરંપરા જ્ઞાનવિજ્ઞાનની છે. અત્યારની યુનિવર્સિટી-ઓની ટીકા ભલે કરીએ; પરંતુ એટલું ખ્યાલમાં રાખવું જોઈએ કે, મોટેભાગે તેઓ તથા ઉચ્ચ કેળવણીની બીજી સંસ્થાઓ જ વ્યવસ્થિત જ્ઞાનના વિશાળ ભંડારની, તથા અભ્યાસને નામે ઓળખાતી એવી વ્યવસ્થિત અને નિયમબદ્ધ વિચારની, તથા નિયમબદ્ધ અને પદાર્થગત તપાસની પ્રક્રિયાઓની રખેવાળ તથા વાહક છે. નૈસર્ગિક બુદ્ધિશક્તિ ગમે તેટલી મોટી હોય, તથા ઉત્સાહ પણ ગમે તેટલો દૃઢ તથા સતત હોય, તોપણ જ્ઞાન વિજ્ઞાનની એ બધી શાખાઓ જલદી જલદી નવેસર ઊભી ન કરી શકાય.

આ જગાએ ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ સમક્ષ એક કોયડો ખડો થાય છે. તેનો ઇરાદો ખેતીને આધુનિક બનાવવાનો હોય, તેમ છતાં તેને કામ તો અજ્ઞાન, ભોળપણ અને રૂઢિચુસ્તતાના ભાર હેઠળ દબાયેલા ખેડૂતો સાથે કરવાનું છે. (જોકે તે ખેડૂતો પાસે સદીઓનું ડહાપણ પડેલું હોય છે.) ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ ગામડાના ઉદ્યોગોને સદ્ભાવ અને પરસ્પર સહાયવૃત્તિની ભાવના ઉપર રચવા ઇચ્છે; પરંતુ તે રચના તેને નફા માટે તલસવાની તથા મજૂરોનું શોષણ કરવાની ભાવનાથી તરબોળ એવા ધંધાની પરંપરાઓ ઉપર કરવાની છે. ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ હિંદની ગ્રામજનતા માટે સામાજિક સેવા, પ્રમાણસરની આવક અને બધાની સામાન્ય સ્થિતિમાં હિસ્સેદાર બનવાની ભાવનાવાળા વૈદદાક્તરો તૈયાર કરવા ઇચ્છે; પરંતુ જે વૈદદાક્તરોથી તેને શરૂઆત કરવાની છે, તેઓમાંના કેટલાક તો એવા સિદ્ધાંત હેઠળ ઊછરેલા છે કે, દાક્તર એ તો ઉપલી કોટીનો માણસ છે, અને શક્ય હોય તો તે ધનવૈભવમાં જ જીવન ગાળે; ભલે પછી તેના દરદીઓ ગમે તે સ્થિતિમાં જીવતા હોય.

અંતે, ગ્રામ-વિદ્યાપીઠને જ્ઞાનવિજ્ઞાનની અપેક્ષા પણ રહેવાની; પરંતુ એ બધું તેને અત્યારની ચાલુ યુનિવર્સિટીઓ પાસેથી જ મળી શકે. તે યુનિવર્સિટીઓ તો જ્ઞાનવિજ્ઞાનની મહાન પરંપરાઓ સાથે નવું કલ્પવાની શક્તિ વિનાનું ઉપરચોટિયાપણું, વિદ્વત્તાનો ડોળ, પાંડિત્ય;

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિયમજડતા, તુચ્છ મહત્ત્વાકાંક્ષા, ઈર્ષ્યા, ભીરુતા કે કાયરતા, અને વાસ્તવિક જીવન સાથેના સંપર્કનો અભાવ — વગેરેથી પણ ભારોભાર ભરેલી છે.

આવી સામગ્રીમાંથી ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ હિંદનું નવું સુંદર ગ્રામજીવન રચવાનું પોતાનું ધ્યેય કેવી રીતે પાર પાડી શકે? તેમ જ સ્થાપિત હકો, પૂર્વગ્રહો, શોષણ અને અજ્ઞાનની શૃંખલાઓમાં અત્યારે સખત રીતે જકડાઈ રહેલી હિંદના લોકોના જીવનની વિશાળ સર્જક શક્તિઓને મુક્ત કરવાનું ધ્યેય પણ શી રીતે પાર પાડી શકે? ગ્રામ-વિદ્યાપીઠની હિલચાલ બે વસ્તુઓ કરી શકે: એક તો, તે પોતાના હેતુઓનું સ્પષ્ટતાથી નિરૂપણ કરે. હિંદના નવા ગ્રામજીવનની રચના કરવા ઇચ્છનારાઓની એ એક પ્રાથમિક ફરજ છે. અને બીજું, તે આખા હિંદમાં તેમ જ આખા વિશ્વમાં એવા વિરલ પુરુષોની સતત શોધ કરે, કે જે પુરુષો ખેતી, વૈદક, વેપાર કે વિદ્યોપાસના જેવી મહાન પરંપરાઓમાંથી એકમાં પૂરેપૂરા કાબેલ બનવા છતાં પોતાનાં જીવન અને પોતાની પાસેની તમામ શક્તિને પોતાના માનવબંધુઓની સેવામાં સમર્પિત કરવાની સૌથી મોટી પરંપરાને પણ બરાબર વળગી રહ્યા હોય. એવા માણસો એકબીજાને જડતા જાય, અને એક સાથે કામ કરતા જાય, તો તેઓ પાયાની પ્રાથમિક શાળા, ગામડાની માધ્યમિક શાળા અને ગ્રામ-વિદ્યાપીઠનું સર્જન કરી શકે તથા તેમની દ્વારા નૂતન હિંદની રચના કરી શકે.

૨૦. રોજબરોજના જીવનમાંથી શીખવાની મહાન પરંપરા

પ્રાચીન સમાજોમાં બાળકો પોતાનાં માતપિતા, પડોશી, પોતાનાથી મોટી ઉંમરનાં બાળકો, અને પોતાના જાતઅનુભવમાંથી મુખ્યત્વે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરતાં. આ જાતના જીવનમાંથી તેઓ બે પ્રકારનાં જ્ઞાન અને આવડત પ્રાપ્ત કરતાં. તેમાંથી પહેલો પ્રકાર એટલે ચોક્સ જ્ઞાન અને આવડતોનો. છોકરા કે છોકરીને પોતાના લોકોનો ઇતિહાસ અને દંતકથાઓ વારંવાર સાંભળવા મળતાં હોવાથી યાદ થઈ જતાં. તે જ પ્રમાણે છોકરો કે છોકરી બીજાઓને વાસણ, હોડી કે કાપડ બનાવતાં પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોઈને કે તેમની સાથે કામ કરવા લાગીને શીખી લેતાં. બીજાઓ પાસેથી મળતા આ જાતના શિક્ષણને હંમેશાં શિક્ષણ તરીકે પિછાનવામાં આવે છે.

શિક્ષણનો બીજો પણ પ્રકાર હોય છે. પરંતુ તે શિક્ષણ એટલું સ્વાભાવિક રીતે મળે છે કે, તેને શિક્ષણ તરીકે હંમેશ પિછાનવામાં આવતું નથી, અને ઘણી વાર તેને માણસનો જન્મથી પ્રાપ્ત થતો સ્વભાવ ગણી લેવામાં આવે છે. એ શિક્ષણ એટલે બાળક કે યુવાન પોતાની આસપાસના લોકો પાસેથી અજાણપણે જે જે સામાન્ય ટેવો, વૃત્તિઓ અને દૃષ્ટિબિંદુઓ પ્રાપ્ત કરે છે, તે બધાં. પોતાનાં માતપિતા, પડોશીઓ તથા જૂના ગોઠિયાઓ આવી પડેલી પરિસ્થિતિનો સામનો શી રીતે કરે છે, તેઓ શી રીતે કસાય છે તથા ઘડાય છે, તેઓ પોતાના નિર્ણયો ઉપર શી રીતે પહોંચે છે, અને મુશ્કેલીઓ સામે શી રીતે ઝૂઝે છે, એ બધું તે આ પ્રમાણે શીખે છે. આ જાતનું વિધિસરનું નહીં તેમ જ અજાણપણે મળતું શિક્ષણ બાળકના વિકાસમાં સૌથી વધુ મહત્ત્વનું હોય છે. જે ચોકસ જ્ઞાન અને આવડતો તે બીજા પાસેથી મેળવે છે તેના કરતાં પણ આનું મહત્ત્વ વિશેષ હોય છે.

ધીમે ધીમે માણસોના સમજવામાં આવ્યું કે, કેટલીક વિશિષ્ટ પ્રકારની આવડતો અથવા જ્ઞાન વિધિસરની વ્યવસ્થિત કેળવણીથી જ વધારે સારી રીતે શીખવી શકાય. આ પ્રમાણે શાળાઓ અને યુનિવર્સિટીઓ અસ્તિત્વમાં આવી. લાંબા વખત સુધી આ જાતનું વિધિસર શિક્ષણ વાચન, લેખન, ગોરપદું અને વૈદ્ય પૂરતું જ મર્યાદિત હતું. બાળક અથવા યુવાનના વિકાસની બાકીની બાબતો રોજિંદા જીવનના ચાલુ અનુભવો ઉપર જ છોડી દેવામાં આવતી. ધીમે ધીમે જીવનનો વધુ ને વધુ ભાગ વિધિસરના ક્ષેત્ર હેઠળ આવતો ગયો અને આજે કેટલાક દેશોમાં તો જીવનનાં ઘણાં અંગો વિધિસરના શિક્ષણ હેઠળ લાવી દેવામાં આવ્યાં છે.

તેમ છતાં, રોજિંદા જીવનની કેટલીય ચાલુ આવડતો, શિસ્ત અને વિવેકશક્તિની બાબતો એવી બાકી રહે છે કે જે વિધિસરના શિક્ષણમાં સમાવેશ પામતી નથી; પરંતુ બાળકે પોતાના રોજના અનુભવમાંથી મેળવવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રહે છે. બાળકના શિક્ષણના જે ભાગો અંગે વિધિસર આયોજન કરવામાં આવે છે તે ભાગો શાળાઓના યોજકો અને સંચાલકોને અગત્યના લાગે છે; પરંતુ જે ભાગો અવિધિસરના સંપર્કો ઉપર જ છોડી દેવામાં આવે છે, તે બધાને ઓછા મહત્ત્વના ગણીને તેમના તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં આવે છે અથવા તો તેમને વીસરી જવામાં આવે છે. છતાં તે ભાગો પણ ઘણા અગત્યના રહે છે. અને સામાન્ય કેળવણીમાં સમાવેશ પામતી બધી બાબતો કરતાં કદાચ વધુ અગત્યના હોય છે.

સૌથી ઓછી વિધિસરની પરંતુ સૌથી વધુ અગત્યની એવી આ કેળવણી બાળકોને પહેલાં ચાલુ જીવન અને ઘટનાઓની સમૃદ્ધિમાંથી મળી રહેતી. તેમાંથી તેઓ આજના અનેક આધુનિક સંજોગોને લીધે મોટે ભાગે વિખૂટાં પડી ગયાં છે. ધંધારોજગારમાં સફળ નીવડેલાં માબાપોનાં બાળકો ઘણી વાર જગત સાથેના રોજિંદા સંપર્કમાંથી અળગાં રખાતાં હોવાને લીધે તેમનામાં સ્પષ્ટ અને વ્યવહારુ દૃષ્ટિ વિકસવા પામતી નથી. જોકે, તેમનાં માતપિતાની સફળતા એ દૃષ્ટિને જ આભારી હોય છે. રોજબરોજના જીવનની આ પરંપરા મોટે ભાગે ખોઈ બેઠેલાં ઘણાં માણસો રાજકારણની હવાઈ વિચારસરણીઓનાં સહેલાઈથી શિકાર બની જાય છે; જોકે, વ્યવહારુ વિવેકશક્તિ અને અનુભવની પરીક્ષામાં એ વિચારસરણીઓ જરા પણ ઊભી શકે તેવી હોતી નથી. ઘરના સંકુચિત અનુભવવાળા કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓની બાબતમાં પણ આ ઘણી વાર સાચું પડે છે.

પોતાની ઑફિસમાં બેઠેલો ઉદ્યોગપતિ પોતાની આર્થિક સફળતાને લીધે સામાન્ય જીવન સાથેનો સંપર્ક ખોઈ બેઠો હોય છે; તેથી તે એવું માનતો થઈ જાય છે કે તેના નોકરો આળસુ, બેવફા કાવતરાખોરો છે. મજૂરોની સામાન્ય જીવનની પરંપરાઓ પણ સંકુચિત તથા નિર્માલ્ય બની ગઈ હોય છે; તેથી તેઓ પણ માનવા લાગે છે કે તેમનો શેઠ નિર્દય શોષક છે. આમ સામાન્ય જીવનની પરંપરાની કંગાલિયતમાંથી ઘર્ષણો ઊભાં થાય છે. ગામડાંમાંથી પણ બધા સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી માણસો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચાલ્યા જતાં, તેમની દષ્ટિમર્યાદા ક્ષુદ્ર તથા કંગાલ બની જાય છે; તથા ત્યાં એવાં બાળકો પેદા થાય છે કે, જેઓ સામાન્ય જીવનની પરંપરાથી મોટે ભાગે વંચિત હોય છે. તેથી તેઓ એવી રાજકીય વિચારસરણીઓનાં સહેલાઈથી શિકાર બની જાય છે, કે જે વિચારસરણીઓ પૂરો વિચાર કરવામાં આવે તો ટકી શકે તેવી હોતી નથી; અને છતાં ઝટ ગળે ઊતરી જાય તેવી હોય છે.

ગામડાની કેળવણીએ પણ શાળાના ઓરડાની પ્રક્રિયાઓ પૂરતી જ પોતાની જાતને મર્યાદિત કરી મૂકવી ન જોઈએ; પરંતુ પ્રાથમિક શાળાથી લઈને યુનિવર્સિટી સુધીની દરેક ભૂમિકાએ એવો આગ્રહ રાખવો જોઈએ કે વિદ્યાર્થીઓએ રોજિંદા જીવનની મહાન પરંપરામાંથી પણ શિક્ષણ મેળવવું જોઈએ. પાયાની કેળવણીએ આ હકીકત લક્ષમાં રાખવી જોઈએ.

'શહેરોની સંસ્કૃતિ' નામક પોતાના પુસ્તકમાં લુઈ મંફર્ડે આ વિચાર બહુ સારી રીતે રજૂ કર્યો છે:

"બાળક પોતાના ઘરમાં પેટે સરકતું થાય ત્યારથી માંડીને આસપાસની પરિસ્થિતિ સાથેનો તેનો પદ્ધતિસરનો સંપર્ક વધતો વધતો પર્વતની ટોચ અને સમુદ્ર સુધીના દૂરના ક્ષિતિજ પર્યંત પહોંચવો જોઈએ. આર્થિક જીવનના પ્રાથમિક થર સાથે દરેક બાળકનો પ્રત્યક્ષ પરિચય હોવો જોઈએ. પાઠ્યપુસ્તકમાંની ભૂગોળ અને ભૂસ્તરવિદ્યા તેના એ અનુભવોના ટિપ્પણરૂપ બનવી જોઈએ; પણ તેઓએ એ અનુભવોનું સ્થાન પચાવી ન પાડવું જોઈએ. તેવું જ બાગમાંના કામકાજનું, શાકભાજીના ક્યારાનું, ઘાસના બીડનું, અને અનાજના ખેતરનું પણ સમજવું. આ સ્થળોમાં પ્રાદેશિક જીવનનું મૂળ તત્ત્વ રહેલું હોય છે; અને આ અનુભવોનો મૂળભૂત તત્ત્વ તરીકે જેમાં સમાવેશ થતો નથી, એવી કોઈ પણ શિક્ષણપદ્ધતિને કે શહેરી પરિસ્થિતિને થોડે અંશે પણ સંતોષકારક ન ગણી શકાય. કાર્લ માર્ક્સે બતાવી આપ્યું છે તેમ, બાળ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોની મજૂરી કેળવણીમાં એક અગત્યનું તત્ત્વ બની રહે એમ છે. માત્ર, તેમાંથી શોષણનું તત્ત્વ દૂર કરેલું હોવું જોઈએ."

સામાન્ય જીવનની પરંપરા ઠેકાણે ઠેકાણે ઓછાવત્તા મૂલ્યવાળી હોય છે. કેટલીક વાર તે ક્ષુદ્ર અને નિર્માલ્ય હોય છે અને કેટલીક વાર સારી અને સત્ત્વયુક્ત હોય છે. આગળ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે, રહેવાની સગવડ સાથેની માધ્યમિક શાળાઓ માટે સ્વાવલંબી શાળા-ગ્રામો ઊભાં કરવાથી એક લાભ એ થાય કે, ત્યાં છોકરાછોકરીને વિશેષ બુદ્ધિ, વિવેકશક્તિ અને સંસ્કારિતાવાળા સાથીઓના સહવાસથી સામાન્ય જીવનની ઠીક ઠીક વિશાળ અને વૈવિધ્યયુક્ત કક્ષા મળી રહે. કારણ કે, ઉદ્યોગ અથવા બીજા કમાઉ કામકાજ દ્વારા સ્વાવલંબી બનવા માટે આવા શાળા-ગ્રામને રોજિંદા જીવનના અનુભવમાં વાસ્તવિકતાનો ઘણો ઇચ્છવાયોગ્ય ગુણ ઉમેરવો પડશે.

છોકરાઓ તથા છોકરીઓ ગ્રામ–મહાવિદ્યાલયમાં દાખલ થાય તે પહેલાં, તેઓની સમજ એવી પરિપક્વ થયેલી હોવી જોઈએ કે જેથી તેમને પોતાના કામકાજના અનુભવ માટે ઠીક ઠીક દૂરનાં સ્થળે પસંદ કરેલાં કામો ઉપર મોકલી શકાય. યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓનો સમય પણ અભ્યાસ અને પ્રત્યક્ષ કામકાજ વચ્ચે વારાફરતી વહેંચાવો જોઈએ; જેથી કરીને તેમને વાસ્તવિકતાનો જાત-અનુભવ રહે અને વ્યાવહારિક જીવનમાં તેઓ વ્યક્તિગત અને ધંધાદારી ધોરણોને જાળવતાં શીખે. અનુસ્નાતક સંશોધનનો અભ્યાસક્રમ પણ અમુક પ્રકારના કેવળ સંશોધનને બાદ કરતાં વ્યાવહારિક જીવન સાથે તેથી પણ વધુ સંકળાવો જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૫

ગ્રામ-વિદ્યાપીઠના ક્ષેત્રની બહાર

ગ્રામકેળવણીમાં સંશોધન

સંશોધનના કામને તેના અત્યારના ઊંચા આસનેથી ઉતારી લેવું જોઈએ. અત્યારે તો તે કામ ઊંચી કક્ષાના આગળ વધેલા અભ્યાસીઓ માટેનું જ તથા સરકાર કે મોટા ઉદ્યોગોની આર્થિક મદદથી નભતું કામ ગણાય છે. આગળની કક્ષાનું શુદ્ધ સંશોધન જો સુશિક્ષિત બુદ્ધિવાળા તથા જાહેર સેવાની ભાવનાવાળા નિષ્ઠાવાન અને પોતાના કામમાં રસવાળા માણસો દ્વારા કરવામાં આવે, તો તે કામ જરૂર સંમાન, આદર અને મદદને પાત્ર કહેવાય. પરંતુ, હિંદની યુનિવર્સિટીઓમાં આ બાબત વિષે થયેલી ઘણી ચર્ચાઓ અને સૂચનો સાંભળ્યા પછી અમારા ઉપર એવી છાપ પડી છે કે, અત્યારે જેને સંશોધન કહેવામાં આવે છે, તે કેટલાક પ્રમાણમાં ઉપર જણાવેલી કસોટીમાં ટકી શકે તેમ નથી. કેટલેક અંશે એ કામ અમુક વિદ્વાન ઉમરાવ વર્ગને જાહેર ખર્ચે પાંડિત્યભરી ફિલસૂફી, શેતરંજ, ઘોડા-ગેડી, અથવા વાઘના શિકાર માટેના આધુનિક અવેજરૂપ જીવન ગાળવાની સગવડ પૂરી પાડનારું બની રહ્યું છે. એથી પણ વધુ પ્રમાણમાં તો એ કામ નોકરી-ધંધામાં આગળનું પદ મેળવવા માટે પસાર કરવાના એક અભ્યાસક્રમ જેવું બની ગયું છે. (ઘણા દાખલાઓમાં તે કામ અગત્યના વિષયોમાં અસરકારક તપાસરૂપ જરૂર હોય છે.) ગામડાની કેળવણીએ, પંડિત-ઉમરાવ તેમ જ નોકરી માટે આગળ ભણનારો પરીક્ષાર્થી — એ બંને જણ નાબૂદ થાય તે રીતે સંશોધનના કામ માટેનાં ધોરણો ઊભાં કરવાં જોઈએ.

સંશોધનનું કામ એવું ગહન નથી કે જેને માટે માત્ર ગ્રેજ્યુએટ વિદ્યાર્થીઓ જ યોગ્ય ગણાય. એ તો ખુલ્લા મનવાળી જિજ્ઞાસાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભાવના અને વૃત્તિરૂપ છે; તથા બાળપણથી માંડીને વૃદ્ધાવસ્થા સુધીના વિચાર અને આચારમાં તે ઓતપ્રોત થવી જોઈએ અને માર્ગદર્શક બનવી જોઈએ. આ 'કેમ' આમ બને છે, એ સમજવાનો તેમ જ કામકાજ કરવાનો વધારે સારો રસ્તો શોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવાની ભાવના બધે પ્રવર્તે, તો લાગતાવળગતા દરેકના જીવનમાં ઉત્સાહ અને રસ ઉમેરાય, તથા જીવનના અર્થકારણમાં ક્રાંતિકારી ફેરફારો થાય. આ ઉપરથી એવું સૂચવવાનો હરગિજ ઇરાદો નથી કે, સંશોધનના કામમાં સખત અભ્યાસ અને વ્યવસ્થિત તાલીમની જરૂર જ નથી. ઇરાદો તો એટલું જણાવવાનો છે કે, શોધખોળની વૃત્તિ ઘણી નાની ઉમરથી પણ વ્યક્ત થવા લાગે છે; તથા કેળવણીની કોઈ પણ ભૂમિકાએ તેને પોતાનું કામકાજ કરવા માટે એવા પ્રશ્નો મળી રહે છે કે જેઓ તેની શક્તિઓની મર્યાદામાં હોય, તથા તે શક્તિઓને સારી તાલીમ પણ પૂરી પાડે.

ઘણે અંશે હિંદુસ્તાનની ગરીબાઈ સ્વતંત્ર શોધખોળની વૃત્તિના વ્યાપક અભાવને આભારી છે. પેઢી દર પેઢી જીવનની ઘણી ચાલુ પ્રક્રિયાઓ જરા પણ પ્રશ્ન પૂછ્યા વિના કરવામાં આવે છે; જોકે, તે પ્રક્રિયાઓમાં સુધારણાને ઘણો અવકાશ હોય છે. આ વૃત્તિનો અભાવ હિંદના લોકોની કોઈ નૈસર્ગિક ઊણપને આભારી નથી; પરંતુ જૂના ચીલાને વળગી રહેવાની તેમની દીર્ઘકાલીન પરંપરાને આભારી છે. હિંદનાં બાળકોમાં જિજ્ઞાસાવૃત્તિ અને જીવંત ઉત્સાહ મોજૂદ છે. હિંદના વૈજ્ઞાનિકોએ બતાવી આપ્યું છે કે તેઓમાં પ્રબળ સર્જનાત્મક મૌલિકતા છે.

બારીકાઈથી સ્વતંત્રપણે પ્રત્યક્ષ રીતે તપાસી જોવાની ભાવના જો સમગ્ર પ્રજાનું આગળપડતું લક્ષણ બની રહે, તો હિંદુસ્તાન પોતાના ભૂતકાળનાં મહાન મૂલ્યો અંધપણે તજશે પણ નહીં, તેમ જ બારીક તપાસમાં ટકી ન શકે એવી માન્યતાઓને તથા પોતાની પ્રગતિમાં બાધક નીવડતી રૂઢિઓને અંધપણે વળગી પણ રહેશે નહીં. શિક્ષણમાં અમુક વિષય ઉમેરવા કરતાં પણ દરેક ક્ષેત્રમાં સ્વતંત્ર તપાસ કરવાની વૃત્તિને ઊભી કરવી એ વધુ અગત્યની વસ્તુ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંશોધનકાર્યને યુનિવર્સિટીની કેળવણી ઉપર આધાર રાખનારું બનાવવાની જરૂર નથી. મધમાખના ઊછેરની કળાને છેલ્લાં ૨૦૦૦ વર્ષ દરમ્યાન થઈ ગયેલા પોતાના બધા પુરોગામીઓ કરતાં વધારે વિકસાવનાર લૅંગ સ્ટ્રૅથ એક સામાન્ય પાદરી હતો. કરોડરજ્જુની કાંઈક તકલીફને કારણે તેને પાદરીનું કામકાજ છોડી દેવું પડ્યું હતું. પોતાના જીવનના છૂટક છૂટક જે ગાળાઓમાં તે કામકાજ કરી શકતો, તે દરમ્યાન તેણે સંશોધનનું કામ કર્યું હતું. જેમ્સ વૉટ, જ્યૉર્જ સ્ટીફન્સન, રૉબર્ટ ઓવન, અને ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના બીજા અગ્રણીઓ શાળાનું શિક્ષણ બહુ થોડું પામ્યા હતા.

ડાર્વિન પછી સૌથી મોટો પ્રાણીશાસ્ત્રી ગ્રેગર મેન્ડેલ પણ ગામડાનો પાદરી હતો. વિધિસર શાળાકીય કેળવણી ન પામવી એ પણ વસ્તુતાએ લાભદાયક હોઈ શકે, એ હકીકતનું ઉદાહરણ એનો દાખલો પૂરું પાડે છે. તેના જમાનાના મોટા પ્રાણીશાસ્ત્રીઓ બીજી બાબતોનો વિચાર કરતા હતા; અને જ્યારે તેણે તેમને પોતાની શોધો બાબત લખ્યું, ત્યારે તેમણે તે તરફ લક્ષ્ય પણ ન આપ્યું. તે વખતની પરંપરાગત યુનિવર્સિટીઓમાં તે તાલીમ પામ્યો હોત, તો કદાચ તે પણ તે વખતે સામાન્યપણે પ્રચલિત અભ્યાસસરણીઓ ઉપર ચડી ગયો હોત અને પોતાની મહાન શોધો ભાગ્યે કરી શક્યો હોત. આપણે હિંદની યુનિવર્સિટીઓની મુલાકાત લઈએ, અને ત્યાં સંશોધનનું કામ કરતા વિદ્યાર્થીઓના હાથ ઉપરના વિષયો તપાસીએ, તો માલૂમ પડશે કે તેઓ સામાન્યપણે પશ્ચિમની દુનિયાનું જ અનુકરણ કરી રહ્યા હોય છે. ઘણાખરા સંશોધકો યુરોપ કે અમેરિકામાં ફૅશનેબલ ગણાતા સંશોધનના વિષયોમાં જ લાગેલા હોય છે. તેઓ સંશોધનના કાર્યમાં પશ્ચિમની અભ્યાસસરણીઓની ઓછી પરવા કરે, અને રસપ્રદ તથા અગત્યના વિષયો માટે પોતાની આસપાસ નજર કરે, તો કદાચ સંશોધનનાં નવાં ક્ષેત્રો તેઓને જડશે. અને બાકીની દુનિયા તે ક્ષેત્રોને પ્રમાણવા તથા અનુસરવા દોડતી આવશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આટલી પ્રસ્તાવના સાથે હવે આપણે ગામડાની કેળવણીને અનુરૂપ એવી સંશોધનની કેટલીક સરણીઓ સૂચવીએ. હિંદ તેમ જ દુનિયાને માટે તે ઘણી અગત્યની નીવડશે.

૧. નીતિનિયમોનું સંશોધન

હિંદુસ્તાન દેશે ઘણા ધર્મો અને ઘણા નીતિનિયમોને સત્કાર્યા છે. અમુક અંશે તે વસ્તુ આધ્યાત્મિક કાયરતા અને આળસને પણ આભારી હોઈ શકે. જ્યારે આપણે કહીએ કે, "બધા ધર્મો સમાનપણે સાચા છે," ત્યારે આપણે તે વાક્ય ઊંડી સમજણથી બોલીએ છીએ? કે પછી બીજી બધી વિવિધ માન્યતાઓ અને નીતિનિયમોને બારીકાઈથી તપાસવાની અથવા તે દરેકમાંથી માનવજીવનને બળ, ગૌરવ, અને મૂલ્ય આપતાં તત્ત્વોને શોધવાની, અને કયાં તત્ત્વો લોકોના મનનું અધઃપતન કરાવનારાં અને તેમને અંધ બનાવનારાં છે અથવા કયાં તત્ત્વો અવિચારીપણે અસહિષ્ણુ છે એ જોવાની તાકાત અને હિંમતના અભાવથી બોલીએ છીએ? હિંદુસ્તાનમાં પ્રવર્તતાં બધાં આધ્યાત્મિક મૂલ્યો અને નીતિ-નિયમોમાંથી સૌમાં સમાન હોય એવાં, તથા બારીક તપાસની કસોટીમાં ટકી શકે એવાં સત્ય તથા મૂલ્યનાં મૂળભૂત તત્ત્વો એકઠાં કરવાં, એ શું શક્ય નથી? 'વિજ્ઞાનને તો આંકડાની હકીકતો સાથે જ લેવાદેવા છે, પરંતુ મૂલ્યો સાથે કશી લેવાદેવા નથી,' એ જાતની જૂની માન્યતાને સંશોધનની ભાવના પડકારી ન શકે? વિજ્ઞાનની પદ્ધતિઓને જીવનનાં સાધન તેમ જ હેતુઓ તપાસવા માટે અજમાવવાની વધુ સારી તક હિંદુસ્તાન સિવાય બીજે ક્યાં મળી શકે તેમ છે?

નીતિનિયમોના સંશોધનને હિંદનાં ગામડાંના વ્યાવહારિક પ્રશ્નોની તપાસમાં યોજી શકાય. વ્યક્તિગત કે સામાજિક કઈ રૂઢિઓ જીવનને ભારરૂપ તથા તેનું અધઃપતન કરાવે તેવી છે? એ ટેવો કયા સંજોગોમાંથી ઊભી થાય છે? વિધિપુરઃસર વૈજ્ઞાનિક તપાસના પાયા ઉપર ખડાં કરેલાં અને તેથી કરીને કસોટી અને સાબિતીને પાત્ર એવાં નીતિવિષયક સ્પષ્ટ વિધાનો શું ન આપી શકાય, કે જેમને આધારે કઈ કઈ વ્યક્તિગત અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સામાજિક વૃત્તિઓ ઇચ્છનીય છે એ નક્કી કરી શકાય, અને એ રીતે નુકસાનકારક માનવસંબંધો દૂર કરવાનો પાયો નાખી શકાય?

આવું નીતિવિષયક સંશોધન સુમેળયુક્ત અને સફળ જીવનમાં બાધાકારક એવાં તમામ હેતુઓ અને રીતરિવાજોને પણ પોતાની તપાસમાં આવરી શકે. એવી અનિચ્છનીય વૃત્તિઓને ઉત્પન્ન કરનારા સંજોગોની, તેમ જ સદ્ભાવ, સચ્ચાઈ, અને હિતકર માનવ સંબંધોને પ્રેરે એવા સંજોગોની તપાસ તે કરી શકે. આ તપાસમાં પ્રાણીશાસ્ત્ર, માનસશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, અને નૃવંશવિદ્યાની મદદ લેવી પડશે. સંશોધનનું કોઈ પણ ક્ષેત્ર ભાગ્યે જ અટલું હોઈ શકે. આવા સંશોધનમાં મુખ્ય અડચણ નૈતિક કાયરતાની જ હોય છે. પ્રચલિત અને લાંબા કાળથી ચાલતી આવેલી રૂઢિને નિરપેક્ષ રીતે તપાસવા માટે હિંમત જોઈએ.

૨. માનસ પ્રક્રિયાઓનું સંશોધન

જીવનના વધુ સારા માર્ગોની તપાસ અને શોધખોળ કરતાં કઈ વૃત્તિ હિંદના ગ્રામવાસીઓના માનસને હંમેશાં આડે આવે છે? હિંદના ગ્રામવાસીઓનું માનસ પણ બીજાઓના માનસ જેટલું જ નૈસર્ગિક રીતે તીક્ષ્ણ અને સતેજ છે એ ખરી વાત છે? કયે રસ્તે મનનાં જૂનાં ચોકઠાં તોડી શકાય અને તીવ્ર જિજ્ઞાસાવૃત્તિ જગાવી શકાય? દેખીતી રીતે પ્રમાદી એવા ચીનના ગામડિયાઓના આખા સમુદાયોને આધુનિક વિજ્ઞાનમાં ખૂબ રસ લેતા કરી મૂકવામાં સી. એચ. રૉબર્ટ્સને જે પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કર્યો હતો, તેમનો અભ્યાસ કરવો ઘટે. હિંદના ગ્રામવાસીઓના માનસની પ્રક્રિયાઓનું બારીકાઈથી નિરીક્ષણ કરવાની, અને તેમનાં માનસ ઉપર જબરદસ્તી કે દબાણ કર્યાં વિના તથા તેમનો ગેરલાભ લીધા વિના તેમને મોટા પાયા ઉપર કેમ કરી ઉત્તેજિત તથા જાગ્રત કરી શકાય એ શીખવાની માનસશાસ્ત્રીઓને અપૂર્વ તક છે. જે માનસશાસ્ત્રીઓ ગામડાના હોય અને ગ્રામવાસીઓના માનસને સમજનારા અને તે પ્રત્યે આદરભાવવાળા હોય, તેઓ આ કામ સૌથી સારી રીતે કરી શકે, એમ કહી શકાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૩. સમાજ, નૃવંશવિજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિનું સંશોધન

હિંદુસ્તાનની સામાજિક ભૂમિકા અસાધારણ રીતે ઉત્તમ તત્ત્વોથી ભરેલી છે. પરંતુ તેમાં એવાં તત્ત્વો પણ છે કે જેમને કારણે તેની ઘણી ખરી મુશ્કેલીઓ ઊભી થયેલી છે. ગામડાનો સમાજ, તેનું નૃવંશ-વિજ્ઞાન, અને તેની સંસ્કૃતિમાં સંશોધન કરવામાં આવે, તો હિંદુસ્તાનના ભૂતકાળને વર્તમાન સમય માટે નિરુપયોગી ગણીને ફગાવી દેવાની વૃત્તિને પણ અટકાવી શકાય; તેમ જ ઘણાં જૂનાં અને જડ ઘાલી બેઠેલાં હોવાને લીધે જ જાળવી રાખવામાં આવેલાં એવાં હાનિકારક અથવા નિરુપયોગી તત્ત્વોને અંધપણે અનુસરવાનું રોકવામાં મદદ થઈ શકે. આવું સંશોધન બારીકાઈથી અને વાસ્તવિક રીતે તપાસ, શોધખોળ, કસોટી અને મૂલ્યાંકન કરીને સારાં તત્ત્વોનો ફેલાવો કરવા માટે તથા સાંસ્કૃતિક વારસાની પૂરેપૂરી શક્યતાઓની સંસિદ્ધિને રોકનાર તત્ત્વોની સફાઈ કરવા માટે પ્રયત્ન કરશે.

વ્યવસ્થિતપણે, બારીકાઈથી અને વાસ્તવિક રીતે તપાસ કરવાની પદ્ધતિ હિંદનાં ગામડાં અંગેની તપાસમાં લાગુ કરવામાં આવે, તો જે ફેરફારો થતાં ઘણાં સૈકાં થાય તે કરતાં પણ મોટા ફેરફારો દશકાઓમાં થઈ શકે; ઉપરાંત ચાલુ પ્રવાહમાં ઘસડાઈને ફાવે તેવા ફેરફારો થવાને બદલે આ ફેરફારો ડહાપણભર્યા અને વિવેકયુક્ત થઈ શકે.

૪. વસ્તી અંગે સંશોધન

હિંદના ગ્રામજીવનનો હ્રાસ થવાથી ઘણાં અને અનેક પ્રકારનાં અનિષ્ટો જન્મ્યાં છે. વસ્તીનો વધારેપડતો વધારો એ તેમાંનું એક છે. લગભગ હંમેશ એવું બને છે કે જે લોકો પાસે જીવન માટેના રસો ઓછામાં ઓછા હોય છે, તેઓને જ સૌથી વધારે બાળકો જન્મે છે. જીવન જ્યારે ભર્યુંભાદર્યું તથા વૈવિધ્યપૂર્ણ હોય છે, ત્યારે માણસનું લક્ષ વહેંચાઈ જાય તેવા અનેક રસો મોજૂદ હોય છે. પ્રજોત્પત્તિ એવા અનેક રસોમાંનો એક જ છે. જીવન જ્યારે અજ્ઞાન, દારિદ્ર્ય અને શરીર ટકાવી રાખવા પૂરતાં જૂજ સાધનો જેટલું મર્યાદિત થઈ જાય છે, ત્યારે તેના

પુસ્તકાલય
CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવિષ્કાર માટે પ્રજોત્પત્તિ જ લગભગ એકમાત્ર સાધન બની રહે છે અને પરિણામે જન્મનું પ્રમાણ ઊંચું રહે છે.

પ્રાચીન ભારતનાં ગામડાંમાં મોટું કુટુંબ હોવું એ આદર્શરૂપ હતું, છતાં જુદા જુદા અનેક રીતરિવાજો અને ધોરણો એવાં હતાં કે જેમને પરિણામે વસ્તી-વધારા ઉપર મર્યાદા રહેતી. સંયુક્ત કુટુંબના રિવાજવાળા તે જમાનામાં સ્ત્રી ગર્ભવતી થતાં જ પતિથી જુદી પડીને પોતાને પિયેર ચાલી જતી, અને બાળક છ મહિનાથી બે વર્ષનું થાય ત્યાં સુધી પિયેરમાં જ રહેતી. આ પ્રમાણે પ્રજોત્પત્તિ વચ્ચે લાંબા ગાળા પડતા. બાળકો પણ બે કે ત્રણ વર્ષનાં થાય ત્યાં સુધી તેમને ધવરાવવામાં આવતાં. એનું પરિણામ પણ એવું જ આવતું એમ મનાતું. કેટલાક ગ્રંથો મોટી ઉમરે લગ્ન કરવાની તરફેણ કરતા. કેટલાક સમાજોમાં ધાવણી છોકરીઓને મારી નાખવામાં આવતી. ગ્રામજીવનનો સામાજિક હ્રાસ થતાં પ્રજોત્પત્તિના ઇચ્છનીય પ્રકારો મોટે ભાગે અદૃશ્ય થયા છે; જોકે, ગર્ભપાતની અણઘડ રીતોમાં ઘણો વધારો થયેલો કહેવાય છે.

પરંતુ હિંદુસ્તાનમાં વધારે પડતી વસ્તી થવાનું એક વધારે ઊંડું કારણ છે. બહોળા કુટુંબ માટેની આકાંક્ષા જ્યારે બાળમરણનું પ્રમાણ ઘણું વધારે હોય ત્યારે ભલે ઉચિત ગણાતી હોય; પરંતુ આધુનિક સમાજમાં કદાચ ઉચિત ન પણ ગણાય. ચાલુ પરિસ્થિતિમાં જે હદે વસ્તી માટે નભી રહેવું શક્ય હોય, તે હદે ઉત્ક્રાંતિની પ્રક્રિયાને પરિણામે લાંબે ગાળે કોઈ પણ જાતિનું જન્મપ્રમાણ આવીને સ્થિર થાય છે. ગરુડ તેમ જ ગુંજારવ કરતાં પંખીઓને બહુ થોડા દુશ્મનો હોય છે અને તેમની જાતિમાં બાળમરણનું પ્રમાણ ઘણું ઓછું હોય છે. તેથી કરીને તેઓ આખી ઋતુ દરમ્યાન બે જ ઈંડાં મૂકે છે. ત્યારે જમીન ઉપર રહેતાં પંખીઓની ઓલાદ મોટા પ્રમાણમાં તેમના દુશ્મનોને હાથે નાશ પામતી હોવાથી, તેઓ એકી વખતે એક બે ડઝન ઈંડાં મૂકે છે. ખેતરના ઉંદરોને ઘણા દુશ્મનો હોય છે. તેથી તેઓ એટલા મોટા પ્રમાણમાં પ્રજોત્પત્તિ કરે છે કે જો તેમનો અકાળે નાશ ન થતો હોય,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને દરેક પેઢી પાછી પૂરેપૂરી પ્રજોત્પત્તિ કરે, તો ઉંદરોની એક જ જોડની વસ્તી વધીને દસ લાખ જેટલી થાય.

માણસ જાત પણ જમીન પરનાં પંખીઓ અને ઉંદરોને મળતી પરિસ્થિતિમાં વિકસી છે. તેથી કરીને તેને માટે મોટું જન્મપ્રમાણ હોવું ઇચ્છનીય છે. પરંતુ આધુનિક સુખાકારીના વિકાસથી માણસો પણ ગરુડની પરિસ્થિતિ તરફ, એટલે કે ઓછા મરણપ્રમાણ તરફ વળતા જાય છે. એટલે હવે મોટું જન્મપ્રમાણ તેમને માટે આપત્તિ-રૂપ જ નીવડે. જો દરેક સ્ત્રીને ૧૮થી ૩૦ વર્ષની ઉમર દરમ્યાન ચાર સંતાનો થાય, અને આ જાતનું વસ્તીના વધારાનું પ્રમાણ અખંડ રહે, તો ૨૦૦૦થી ઓછાં વર્ષોમાં તો પૃથ્વી ઉપરની જમીનના દરેક ચોરસ ફૂટે એક માણસ થઈ જાય. આ પ્રશ્નનો ઉકેલ યુદ્ધ, દુષ્કાળ કે રોગચાળાથી આવે, તેના કરતાં બીજી રીતે લાવવો એ વધુ સારું ગણાય.

જંગલોનો નાશ થતાં અને બંદૂકોમાં સુધારા થતાં અમેરિકામાંથી ગરુડોનું નામનિશાન નીકળી જવા બેઠું છે. તેમનું ઓછું જન્મપ્રમાણ તેમના વિનાશના પ્રમાણને પહોંચી વળવા અપૂરતું છે. વસ્તીનિયમન એ એક ચાલુ અભ્યાસનો વિષય બનવો જોઈએ, અને જે પરિસ્થિતિ ખરેખર પ્રવર્તતી હોય તેને અનુરૂપ તે થતું રહેવું જોઈએ.

હિંદ જેવા દેશમાં કે જ્યાં દર વરસે વસ્તી ૩૦ લાખથી પણ વધારે સંખ્યામાં વધતી જાય છે, ત્યાં સંશોધનકાર્ય માટે આ એક અગત્યનું ક્ષેત્ર છે. મૂળભૂત તપાસો કરવી હજુ બાકી છે. જીવનનું પૂરેપૂરું મૂલ્ય બધા પામી શકે તે માટે વસ્તીનું પ્રમાણ કેટલું હોવું જોઈએ? બધાનું ભરણપોષણ થઈ રહે તેટલી પૂરી હદ સુધી વસ્તી વધવી જોઈએ? જો હિંદ ચાર ગણો વધારે ખોરાક ઉત્પન્ન કરી શકે તો વસ્તી ત્રણ ગણી થવી જોઈએ કે પછી ભરણપોષણની શક્તિની મર્યાદાના પ્રમાણમાં વસ્તીના વધારાની કોઈ બીજી ઇચ્છનીય મર્યાદાઓ હોઈ શકે?

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વસ્તીનિયમનની નીતિ વિચારતી વખતે કયાં રસલક્ષી મૂલ્યો ધ્યાનમાં રહેવાં જોઈએ? દરેક માણુસને છૂટથી આત્મનિરૂપણ કરી શકાય તેટલી તથા છૂટથી હરી ફરી શકાય તેટલી મોકળાશ રહે તે માટે નાની વસ્તી ઇચ્છવા લાયક ખરી? આર્થિક રીતે સુસ્થિત એવા લોકો પોતાને માટે લગભગ મોકળાશ ઇચ્છતા હોય છે. જેઓ શાંતિ અને એકાંત ઝંખતા હોય છે તેવા લોકો માટે જગા રાખવી જોઈએ ખરી? બગીચાઓ અને નૈસર્ગિક સૌંદર્યના પ્રદેશો વધુ પસંદ કરવા જેવા ગણાય, કે તે જગાઓ વધુ વસ્તીથી ભરી દેવી જોઈએ? સંપર્ક અને સાન્નિધ્યની કેટલી હદ ઉત્તમ જીવન માટે જરૂરી ગણાય? જુદા જુદા ધર્મો બહોળાં કુટુંબો માટે માગણી કરે છે તે વિષે વિજ્ઞાને શું કહેવાનું છે? ધર્મોની એ માગણીઓને માટે પૌરાણિક કથાઓ કે નાની વસ્તીઓ ઉપર સત્તા મેળવવાની આછી છુપાયેલી ઇચ્છાઓ સિવાય બીજો કશો આધાર છે ખરો?

વસ્તીનિયમનની નીતિને પ્રમાણભૂત સંશોધનની ભૂમિકા ઉપર ખડી કરવામાં ન આવે, તો પછી ભરણપોષણનાં સાધનની મર્યાદા, કે સંરક્ષણ અથવા વિજય માટે મોટાં લશ્કરોની આવશ્યકતા સિવાયનાં બીજાં કોઈ પણ કારણો ઉપર તે નીતિ શી રીતે ખડી કરી શકાય?

આવું મૂળભૂત સંશોધન ચાલતું હોય તે દરમ્યાન પણ વ્યાવહારિક કારણોસર વસ્તીના વધારાને રોકે તેવી નીતિઓ ઘડવાનું જરૂરી થઈ પડે. એવી નીતિઓ અંગે આજ સુધીનો અનુભવ શું કહે છે? બાળમરણના પ્રમાણમાં ઘટાડો થાય અને જન્મપ્રમાણમાં ઘટાડો થાય એ વચ્ચે સ્વાભાવિક રીતે કેટલું અંતર રહેશે? સંતતિનિરોધનાં સાધનોની અસર શી હોય છે? સંતતિનિયમનની બાબતમાં લોકોને કેળવણી આપવાની ઉત્તમ રીત કઈ છે? તથા સંતતિનિયમનના કયા પ્રકારો ઇચ્છનીય છે?

વસ્તીની અમર્યાદ વૃદ્ધિને રોકીને તેની જાતમાં સુધારો કરવામાં સુપ્રજનનવિદ્યાને લગતા કયા ઉપાયો અને યોજનાઓ મદદગાર નીવડી શકે? પ્રજાની સારી ખોટી જાતનો નિર્ણય કરવા માટે આપણી પાસે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શો આધાર છે ? અને એ આધારને શી રીતે વિસ્તારી શકાય ? સુપ્રજનન અંગેની નીતિનો પ્રચાર કેટલે અંશે કેળવણી દ્વારા થઈ શકે ? હિંદ પાસે પોતાની વસ્તીનાં કેટલાંક તત્ત્વોની સાંસ્કૃતિક ભૂમિકામાં સુપ્રજનન-વિદ્યાને લગતા ઉત્તમ સિદ્ધાંતો મોજૂદ નથી શું ? અને જો એમ હોય, તો એ બધા સિદ્ધાંતો કેવી રીતે પારખી કાઢવા, કેવી રીતે તેમને દૃઢ કરવા, તથા કેવી રીતે તમામ પ્રજામાં તેમને પહોંચાડવા ?

વસ્તીને લગતા આવા પ્રશ્નો પ્રમાણભૂત સંશોધનની અપેક્ષા રાખે છે. ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ આવા અભ્યાસોનું કેન્દ્ર થઈ શકે.

૫. ગામડાના રાજવહીવટ અંગે સંશોધન

જાહેર રાજકારભારનું સામાન્ય વલણ 'દફતરબાજી', નોકરશાહી અને જડ વિધિની રીતરસમો ખડકતા જવાનું હોય છે. અમારી તપાસ દરમ્યાન અમે ઘણાં વહીવટી કામોમાં અખત્યાર કરવામાં આવતા ઔપચારિક જડ વિધિઓ તપાસવાનું લક્ષ રાખ્યું હતું. તે દરમ્યાન જોવામાં આવેલ નિરર્થક પ્રવૃત્તિનો સરવાળો જંગી હતો. દાખલા તરીકે હિંદના કેળવણી ખાતાના એક સમર્થ અમલદારે અમને કહ્યું કે, તેમના કુલ કામકાજના વખતમાંથી લગભગ અર્ધો વખત છેક બિનજરૂરી 'દફતરબાજી' પાછળ ખર્ચાય છે. રાજવહીવટનું દરેક કામ શક્ય એટલી કરકસર અને ઝડપની તમામ રીતો અખત્યાર કરીને પતાવવામાં આવે, તો હિંદનો આખો રાજકારભાર તેના ખર્ચના અત્યારના અંદાજપત્ર કરતાં અર્ધાથી ઓછા ખર્ચે ચલાવી શકાય એમ માનવું ભૂલભરેલું નથી. એ જાતની ઘણીખરી બચત કરી લેવામાં આવે, તો એ રીતે બચેલાં નાણાં અને માણસો વડે સીંચાઈકામ, વિદ્યુતબળનો વિકાસ, કેળવણી, જાહેર આરોગ્ય અને સુખાકારીમાં ઘણો મોટો વધારો કરી શકાય.

ગામડાના રાજવહીવટથી માંડીને બીજા તમામ વહીવટોમાં આવું સંશોધનકાર્ય કરવામાં આવે તો બગાડ ક્યાં થાય છે અને તેને કેવી રીતે નાબૂદ કરી શકાય તે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી શકાય. આ જાતનું સંશોધન દરેક કક્ષાએ ઉપાડી શકાય. પાયાની પ્રાથમિક શાળાનાં બાળકો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાતે કરેલા નિરીક્ષણથી અને પોતાનાં માતપિતાને પૂછપરછ કરીને શોધી કાઢી શકે કે ગામના વહીવટમાં ક્યાં બગાડ છે; તેમ જ તે દૂર કરવાના ઉપાયો પણ યોજી શકે. એ રીતે જે હકીકતો શીખવામાં આવે, તે હકીકતોને માધ્યમિક શાળાઓને, મહાવિદ્યાલયોને, વિદ્યાપીઠોને તથા સંશોધન-સંસ્થાઓને પહોંચાડી શકાય. કેળવણીની બધી કક્ષાઓએ ઘણાં માણસો જાહેર વહીવટમાં થતા બગાડને નાબૂદ કરવા વિચાર કરતાં હોય, એ હકીકત પોતે જ એ જાતનો ફેરફાર થવામાં સબળ કારણ થાય.

કેટલાય આધુનિક ઉદ્યોગો પ્રામાણિકપણે અને દેખીતી કાર્યદક્ષતાથી ચલાવવામાં આવતા હતા; પરંતુ તેમની પ્રક્રિયાઓના કાળજીભર્યા, વિગતવાર અને સંપૂર્ણ અભ્યાસથી તેમના ઉત્પાદનખર્ચમાં અર્ધા કરતાં વધુ કાપ મૂકી શકાયો છે. રાજ્યવહીવટમાં એ જાતની પ્રક્રિયા ભાગ્યે જ શરૂ કરવામાં આવી છે.

ચાલુ રાજવહીવટના કુલ ખર્ચમાં કાર્યદક્ષ સંશોધન વડે તેમ જ તેનાં પરિણામોના અમલ વડે અર્ધા કરતાં વધારે ખર્ચની બચત કરી શકાય તેમ છે, એમ કહેવું અતિશયોક્તિભર્યું નથી. બગાડની તપાસ કરવાની સાથોસાથ જે માનવશક્તિની બચત થાય, તેને જાહેર સંપત્તિ, કેળવણી અને સંસ્કૃતિમાં વધારો થાય તેવી યોજનાઓ વડે ઉપયોગમાં લેવાના સારામાં સારા માર્ગોનો અભ્યાસ પણ થવો જોઈએ. મુખ્યત્વે વહીવટી કહી શકાય તેવી બાબતોના સંશોધનની સાથોસાથ નૈતિક અને માનસિક બાબતોનું સંશોધન તેમ જ કેળવણી પણ ચાલવાં જોઈએ.

૬. આર્થિક બાબતો અંગેનું સંશોધન

હિંદની કંગાલિયત તેના લોકોના કોઈ નૈસર્ગિક ગુણ અંગેની નથી; કે તેનાં કુદરતી સાધનોની મર્યાદા અંગેની નથી; પણ આચાર અને વિચારના પરંપરાગત આદર્શ અંગેની છે. સારો નૈતિક, સામાજિક અને આર્થિક આદર્શ રચવામાં આવે, તો સર્જનાત્મક શક્તિનું એવું પૂર છૂટું થાય કે જે આખા દેશને આર્થિક તંગીની ભૂમિકામાંથી સારી પેઠે ઉપર ઊંચકી લાવે. હિંદનાં ગામડાંના આર્થિક બંધારણની, જમીનના માલકી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હકની, કરવેરાની, વેચાણની, નાણાંકીય જોગવાઈની, કુદરતી સાધન-સંપત્તિ તથા જાહેર મિલકતના વહીવટની બાબતમાં બારીક સંશોધન કરવામાં આવે, તો ઉત્પાદક કામકાજને નડતા અવરોધો દૂર થાય તથા સામાજિક સંપત્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં પ્રેરણા આપે એવી આર્થિક નીતિઓ દાખલ કરવાનો રસ્તો તૈયાર થાય.

૭. ગામડાંની સાધનસંપત્તિ અંગેનું સંશોધન

આધુનિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી નિરુપયોગી ચીજોમાંથી સંપત્તિ ઉત્પન્ન કરે છે; જ્યાં કશું મૂલ્ય કલ્પ્યું ન હોય, ત્યાં મૂલ્ય બતાવે છે; તેમ જ જાણીતા પદાર્થોનો ઉપયોગ કરવાના નવા તથા વધારે સારા માર્ગો શોધી કાઢે છે. હજારો વર્ષો સુધી નિરુપયોગી તથા પાસે પણ જવાને લાયક નહીં એવા વેરાન પ્રદેશ તરીકે જાણીતો મૃત-સમુદ્રનો પ્રદેશ રાસાયણિક પદાર્થોનો મોટો ભંડાર બની ગયો છે. નકામા લક્કડ ઉપર પ્રક્રિયા કરીને તેમાંથી બાંધકામ માટે ઉત્તમ પાટિયાં બનાવવામાં આવે છે. સમુદ્રની નકામી ચીજોમાંથી જમીનમાં ફળદ્રુપતા લાવનાર ખાતર બનાવવામાં આવે છે. હિંદના પશ્ચિમ કિનારા ઉપરની કાળી થોરિયમ રેતી દુનિયાની છૂપી શક્તિનું મોટું ક્ષેત્ર થઈ પડી છે. ઘર્ષક દ્રવ્યો, પૃથક્કરણ તથા વિશુદ્ધિ-કરણ માટેનાં દ્રવ્યો, વીજળીનું વહન ન કરે તેવાં દ્રવ્યો, ઘર્ષણવિરોધક દ્રવ્યો, ઔદ્યોગિક રસાયણો, સિમેંટ, બળતણ, બાંધકામ માટેના પદાર્થો, રંગકામ માટેના પદાર્થો અને તેવી બીજી ઘણી ચીજો માટે સંશોધન અને વિકાસને અવકાશ છે. આ સંશોધનકાર્યનો મોટો ભાગ ઉચ્ચ તાલીમ પામેલા ગ્રેજ્યુએટ વૈજ્ઞાનિકો કરી શકે; પરંતુ આજ સુધી કુદરતી સંપત્તિનો વિકાસ કરવાના કામનો મોટો ભાગ ઓછી વૈજ્ઞાનિક તાલીમ પામેલા અને પોતાને મળેલી તકોનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરી લેનારા લોકોએ જ પાર પાડેલો છે.

૮. ગામડાંના ઉદ્યોગો અંગેનું સંશોધન

ઉદ્યોગોને લગતા સંશોધનનો અંત જ નથી. હિંદનાં ગામડાંના જીવનની અને ઉદ્યોગોની અત્યારે જે પછાત દશા છે, તે ઉપરથી તો એમ જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કહેવું જોઈએ કે, તેમાં દાખલ કરવા જોઈતા આધુનિક સુધારાનો ઘણો મોટો ભાગ બીજા દેશોમાં આવશ્યક સંશોધન પામી ચૂકયો છે; અને તેનાં પરિણામોને હિંદની પરિસ્થિતિમાં લાગુ કરવાની જ જરૂર છે. આ વિષય ઉપર આ પુસ્તકમાં બીજા મથાળા હેઠળ ઘણું કહેવાઈ ચૂક્યું છે, એટલે અહીં વિશેષ ચર્ચા કરવાની જરૂર નથી.

૯. ઘર અને બાંધકામનાં સાધનો અંગેનું સંશોધન

હિંદનાં ગામડાંને નવેસર રચવા માટે ઘણા સંશોધનકાર્યની જરૂર છે. અમેરિકા અને યુરોપની પેઠે હિંદમાં પણ કેટલાંક ઘરોનાં બાંધકામની કેટલીક ખર્ચાળ અને ભભકભરી યોજનાઓ એવી તો ઉપરચોટિયાપણે ઘડવામાં આવી છે કે તે મકાનો વપરાશમાં આવતા પહેલાં જ જૂના જમાનાનાં થઈ ગયાં છે. ચાલુ પરંપરાને અનુસરતા સ્થપતિઓ મહેલોની પ્રણાલિકા અનુસાર બાદશાહી ઢબે વિચાર કરે છે અને યોજનાઓ ઘડે છે. ગ્રામવાસી માટે આકર્ષક, સુંદર, સગવડવાળું અને કરકસરભર્યું મકાન બાંધવાની યોજના તે કરી શકે નહીં; કારણ કે તેની તાલીમ અને તેનો અનુભવ જુદી જ દુનિયાનાં છે.

ગામડાં માટેનાં ઘરોનો નકશો તૈયાર કરવાની બાબતનું સંશોધન કરતી વખતે દરેક દેશમાં સારાં ઘરોના નકશા વિષે જે કંઈ જાણવા મળતું હોય તે એકઠું કરવું જોઈએ. તે સંશોધનકાર હિંદના ગ્રામજીવન સાથે પૂરેપૂરો તથા નિકટતાથી પરિચિત હોવો જોઈએ. તે સંશોધનકાર વૈજ્ઞાનિક અને નિરીક્ષણશીલ હોવો જોઈએ, અને તેનામાં સર્જનાત્મક પ્રતિભા હોવી જોઈએ. ખૂબ કરકસર, મોટી સગવડ, ઉપયોગિતા તેમ જ સુંદરતાની પૂરેપૂરી શક્યતા એક સાથે સાધતાં હોય તેવાં ઘરોનું આયોજન કરવાની દૃષ્ટિથી તેને ઉપર જણાવેલા ગુણોની તાલીમ આપવી જોઈએ. હિંદની યુનિવર્સિટી માટે સંશોધનની આ નવી જ દુનિયા છે.

ગામડાંનાં ઘરો બાંધવાની પદ્ધતિઓ હજારો વર્ષથી લગભગ જરાય ફેરફાર વિના ચાલી આવે છે. આજે હવે નવી પદ્ધતિઓ અને નવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાધનસામગ્રી પ્રાપ્ય થઈ છે. હિંદના ગામડામાં ચારે બાજુ દેખાતી ખંડેર દશા વધુ વખત કાયમ રહેવી આવશ્યક નથી. તૂટી પડતી દીવાલો અને સડી ગયેલાં છાપરાં પણ અનિવાર્ય નથી. મકાનોના બાંધકામની પદ્ધતિઓ અને સાધનસામગ્રી અંગેના સંશોધનથી નવાં ગામડાંને સગવડ અને ટકાઉપણાના નવા ગુણો પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ છે. હિંદનાં ગામડાંનાં પાંચ કરોડ ઘરોની પુનર્રચના કરવાનો પ્રશ્ન હલ કરવા માટે ભારે શક્તિશાળી લોકોની ઉત્તમોત્તમ સેવાઓની જરૂર પડે તેમ છે. ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ અને ગ્રામ-સંશોધન કેન્દ્ર માટેનું આ ખાસ ક્ષેત્ર છે.

૧૦. ખેતીવિષયક સંશોધન

પાયાની કેળવણીમાં ખેતીકામ વખતે જૂની પદ્ધતિએ પાક પકવવાનું જ શીખવવું ન જોઈએ. પરંતુ છોકરા છોકરીને જમીનની જાત, તેમ જ તેને કેમ સુધારી શકાય એ બાબતોમાં રસ લેતાં કરવાં જોઈએ. પાકની જાતો સુધારવી તેમ જ થોડા પ્રયત્ને સારા પાક મેળવી શકાય તે પ્રમાણે ખેતરમાં શી રીતે કામ કરવું, એ બાબતોમાં પણ એમને રસ લેતાં કરવાં જોઈએ. લાંબા ગાળાની ધારણા તો એ રાખવી જોઈએ કે, ખેતીકામના શિક્ષકો પાયાની પ્રાથમિક શાળાઓ, પાયાની માધ્યમિક શાળાઓ, અને પાયાની કેળવણીવાળી યુનિવર્સિટીઓમાં પસાર થઈને આવેલા હોય તથા જમીનના કામમાં રસવાળા હોય. પાયાની કેળવણીની શાળાઓ દ્વારા ખેતીવિષયક જ્ઞાન, આવડત અને અનુભવ આખા દેશમાં ફેલાતાં જશે, તેમ તેમ હિંદને દુકાળનો ભય રાખવાનું કે પરદેશથી અનાજ આયાત કરવાનું રહેશે નહીં.

ખેતીવિષયક સંશોધન પાયાની કેળવણીની પ્રાથમિક શાળાઓથી શરૂ થઈ શકે. જ્યાં આખા પાકને રોગ લાગ્યો હોય છે ત્યાં પણ અમુક છોડ એવા હોય છે કે જેમને રોગ લાગતો નથી. બાગમાં પણ બધા છોડવાઓમાંથી થોડાક એવા હોય છે કે જે અસાધારણ રીતે સારા થાય છે. એવા છોડનાં બી જુદાં તારવી લેવાં જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કુદરત છોડવાઓની બધી જાતોમાં સતત ફેરફારો કરતી રહે છે. તે ફેરફારોમાંથી કેટલાક તો મૂળ જાતમાં સુધારણારૂપ હોય છે. આ ઉપયોગી ફેરફારો જો લક્ષમાં લેવામાં આવે અને તેમનાં બી જુદાં કાઢી લેવામાં આવે, તો પાકની જાતમાં સુધારો થઈ શકે. આ પ્રમાણે છોડવાઓની જાતમાં થતા સુધારણારૂપ ફેરફારો પ્રત્યે થોડાક મૂઠીભર યુનિવર્સિટીના માણસો જ લક્ષ રાખવા જાય, તો એ ફેરફારોમાંના ઘણા તો નજરે પડ્યા વિના જ રહી જાય, અને એળે જાય. પરંતુ પાયાની કેળવણીમાં બાગ અને ખેતીકામ કરતાં બધાં છોકરા છોકરીને ખબર હોય કે કુદરત હંમેશાં છોડવાઓની જાતોમાં ફેરફારો કર્યે જાય છે, અને તે ફેરફારો ઉપર લક્ષ રાખવાની તથા સારા જણાતા છોડનાં બી જુદાં તારવી લેવાની તેમને ટેવ પાડવામાં આવે, તો પાકની જાતોમાં સુધારાઓ સો ગણા જલદી થાય.

એ જ વસ્તુ ખેતીનાં ઓજારોની સુધારણા, તથા ખેડ કરવાની, સીંચાઈની તથા લણવાની ઝડપી અને સહેલી રીતો જેવી બીજી અનેક બાબતોને પણ લાગુ પડે છે. આ બાબતની વિગતવાર ચર્ચા અહીં એટલા માટે કરી છે કે જેથી દેખાઈ આવે કે સંશોધનનું કામ એ કંઈ યુનિવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટો જ સમજી શકે એવું કોઈ નવાઈભર્યું કામ નથી. દરેક છોકરો કે છોકરી સંશોધનનું કામ કરી શકે, અને એમાંથી ઘણો રસ અને આનંદ મેળવી શકે.

પાયાની કેળવણીનો આખો કાર્યક્રમ બરાબર ગોઠવવામાં આવ્યો હોય, તો છોકરો કે છોકરી જે બીના ન સમજી શકે તેનો ખુલાસો શિક્ષક પાસેથી મળે; શિક્ષક પણ જે પ્રશ્નનો ખુલાસો આપી ન શકે, તેનો ખુલાસો પાયાની કેળવણીની યુનિવર્સિટી પાસેથી મળે. અને યુનિવર્સિટીના અધ્યાપકની પણ શક્તિ બહારની જે વસ્તુ હોય, તેનો ખુલાસો કરવાનું સંશોધનકેન્દ્ર પાસે લઈ જંવામાં આવે. બીજી બાજુ સંશોધન-કેન્દ્રના નિષ્ણાતને કુદરતમાં બનતી કોઈ ઘટનાની ખોળ કરવાની હશે તો તે પાયાની શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા હજાર આંખો વડે તેની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તપાસ કરાવશે. સંગીતપ્રેમ જેટલી જ સંશોધનવૃત્તિ પણ વ્યાપક થઈ શકે, અને થવી જોઈએ. જેમ સંગીતપ્રેમ વ્યાપક બનવાથી, કોઈ વાર મહાન સંગીતકાર પેદા થાય, તેમ સંશોધનનો રસ પણ વ્યાપક થાય તો અવારનવાર કોઈ પ્રતિભાશાળી સંશોધક પેદા થાય.

૧૧. ગ્રામ-વિદ્યાપીઠમાં નિર્હેતુક અને સહેતુક સંશોધન

એક એવો સામાન્ય મત છે કે, અમુક માનવજરૂરિયાત પૂરી પાડવાના સીધા હેતુથી કરવામાં આવેલા સંશોધનકાર્ય કરતાં જ્ઞાનને માટે જ જ્ઞાનની વૃદ્ધિ તરફ લક્ષ રાખતું શુદ્ધ નિર્હેતુક સંશોધન એ કંઈક વધુ આવકારપાત્ર છે અને લાંબે ગાળે વધુ ફળદાયી છે. આ મત ઠીક નથી. કારણ કે બંને પ્રકારનાં સંશોધન એકબીજાને મદદગાર છે અને તેમની વચ્ચેનો ભેદ દર્શાવતી રેખા ચોક્કસપણે આંકી શકાય તેમ નથી.

વ્યાવહારિક જરૂરિયાત પૂરી પાડવા જતાં માનવજ્ઞાનની હદ વિસ્તાર પામી શકે, એ હકીકતના દૃષ્ટાંત તરીકે ભૂમિતિનો ઐતિહાસિક કિસ્સો જાણીતો છે. નાઈલ નદીના પૂરથી જમીનની હદો ભૂંસાઈ જતાં તે હદો ફરી નિશ્ચિત કરવાની વ્યાવહારિક જરૂરિયાતોમાંથી ભૂમિતિશાસ્ત્રનો વિકાસ થયો છે. જોકે, માત્ર સમજવાની ઇચ્છા રાખતો કોઈ 'આળસુ' માણસ વિચાર કરતાં કરતાં તે સિદ્ધાંતો ઉપર પહોંચી ગયો હોય, અને આવી વ્યાવહારિક આવશ્યકતા ઊભી થતાં, તેણે કરેલા વિચારોની મદદ એ શાસ્ત્રના વિકાસમાં મળી હોય, તો નવાઈ નહીં.

છોડવાઓનાં લીલાં પાન જે પ્રક્રિયાથી સૂર્યની શક્તિનો ઉપયોગ સ્ટાર્ચ અને શર્કરા બનાવવામાં કરે છે, તે પ્રક્રિયા ('ફોટો-સિન્થેસીસ')-ના ક્ષેત્રમાં ગણનાપાત્ર 'શુદ્ધ' નિર્હેતુક સંશોધન ચાલી રહ્યું છે. જે લોકો એ કામ કરે છે અને જેઓ તેને માટે નાણાં પૂરાં પાડે છે, તેઓ એમાંથી કોઈ આર્થિક લાભની આશા રાખતા નથી. તેમ છતાં એમના એ પ્રયત્નની પાછળ એક મુખ્ય કારણ એ છે ખરું કે, માણસો જો એ પ્રક્રિયા પૂરેપૂરી સમજી શકે અને સૂર્યની શક્તિમાંથી સ્ટાર્ચ અને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શર્કરા બનાવવાનું કામ ઔદ્યોગિક ધોરણે હાથ ઉપર લઈ શકાય, તો ધરતી ઉપરથી ભૂખમરો દૂર થઈ જાય. આ જાતના સંશોધનકાર્યને શુદ્ધ-નિર્હેતુક કહેવું કે વ્યવહારુ-સહેતુક કહેવું? અણુશક્તિ બાબતના સંશોધનકાર્યનો મોટો ભાગ આર્થિક નફા માટે ચલાવવામાં આવતો નથી; તેમ છતાં તે શક્તિની માનવવ્યવહારમાં ઉપયોગિતાની શક્યતાનો ખ્યાલ હોવાથી તેના સંશોધનનું કામ કરનારને તે કામમાં વધુ રસ હશે.

ગ્રામ-વિદ્યાપીઠોમાં સંશોધનનું કામ કરનારાઓએ પોતાનું કામ હિંદના ગ્રામજીવનની રોજબરોજની વિશાળ જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા માટેનું હોવાને કારણે જરા પણ લઘુતા અનુભવવાની જરૂર નથી. કોઈ સમર્થ કાર્યકર કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં પોતાના પ્રશ્નને બરાબર સમજવા પ્રયત્ન શરૂ કરે છે કે તરત જ તેને માનવજ્ઞાનની ચાલુ સીમાઓ ઓળંગીને પાર જવાની જરૂર પડે છે. કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં સાદું તથા બુદ્ધિપૂર્વક કામ કરવામાં આવે, તો તેને લગતા પ્રશ્નો સમજવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં તરત જ સંશોધનના કામમાં વળી જવું પડે છે. અને ઘણી વાર તો એ પ્રમાણે જે પ્રશ્નો અંગે સંશોધન ચલાવવું પડે છે, તે પ્રશ્નો 'શુદ્ધ' સંશોધન કરનારાઓનું લક્ષ પણ ખેંચી રહ્યા હોય છે. હિંદના લોકોના જીવન અને કાર્યને પ્રાણવાન બનાવવાની એટલી ભારે જરૂર છે કે ગામડાંની સંસ્થાઓમાં સંશોધનનું કામ કરનારાઓના મોટા ભાગને પોતાનું લક્ષ રોજબરોજના વ્યવહારુ પ્રશ્નોનો ઉકેલ લાવવામાં જ પરોવવું પડશે, એમ માનવું ખોટું નથી.

તેમ છતાં, જ્ઞાનને ખાતર જ જ્ઞાન મેળવવાની તીવ્ર ઇચ્છાવાળા માણસો મળી આવે, તો તેમને પણ ઉત્તેજન અને મદદ મળવાં જોઈએ.

રોજબરોજના વ્યવહારને લગતી કોઈ બાબતમાં સંશોધન ચલાવતાં ચલાવતાં કોઈ માણસને અમુક તાત્ત્વિક વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતની ઝાંખી થાય, તો તેને તે તરફ આગળ વધવામાં નિરુત્સાહી ન કરવો જોઈએ. પરંતુ ધર્મના દાખલામાં તેનું હાર્દ સમજ્યા વિના તેને વળગનાર લોકોના હાથમાં ધર્મનું શુદ્ધ તત્ત્વ પણ બાહ્ય ખોખાં અને ક્રિયાકાંડ રૂપે અવનત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થતું જાય છે, તે પ્રમાણે સંશોધનનું તત્ત્વ પણ જીવનના જીવન્ત પ્રશ્નોમાંથી અળગા રહેવા માટેનું એક બહાનું અને પંથ બની રહે છે. ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ અથવા સંશોધન-કેન્દ્ર રોજબરોજની જરૂરિયાતો સંતોષવાના કામે તથા હિંદના ગ્રામ-જીવનની શકયતાઓ શોધવાના કામે લાગીને ખાલી ઔપચારિક સંશોધનને નિરુત્સાહિત કરી શકે.

૧૬

ગામડાની કેળવણી અને એકવિધતા

પાયાની કેળવણીની ચળવળમાં શરૂઆતનાં વર્ષોથી માંડીને યુનિવર્સિટીની કક્ષા સુધી એકવિધતા અને ધોરણબદ્ધતા માટેની અભળખા ન રાખવી જોઈએ. હિંદની આજની કેળવણીમાં એ વસ્તુ એક રોગરૂપ બની ગઈ છે અને તેનાથી તેની કક્ષા પણ ઊતરી ગઈ છે. ઠીક ઠીક સમય સુધી ગ્રામ-વિદ્યાપીઠની પદ્ધતિઓ વિકસતી રહેવાની. તેના પાયામાં રહેલા સિદ્ધાંતો ગમે તેટલા અફર હોય, પરંતુ તેની પદ્ધતિઓનો વિકાસ થતાં વખત જવાનો. જ્યાં સુધી તેની ફિલસૂફી અને પદ્ધતિઓ વિકસતાં રહે ત્યાં સુધી ગ્રામ-વિદ્યાપીઠ નવા ચીલાઓ માટેના પ્રયોગોનું ક્ષેત્ર બની રહેવી જોઈએ. તેવી દરેક સંસ્થા સ્વામત્ત રહેવી જોઈએ, અને પોતાની રીતે પોતાનો કાર્યક્રમ ઉપજાવવા માટે તેને પૂરી સ્વતંત્રતા હોય. ખાસ કરીને જુદા જુદા વિભાગોના અધ્યક્ષોએ પોતાના વિભાગનો અભ્યાસક્રમ પોતે જ તૈયાર કરવો જોઈએ અને પોતાના વિદ્યાર્થીઓની સફળતાનું માપ પોતાની રીતે કાઢવું જોઈએ. પોતાના વિદ્યાર્થીઓને કઈ જાતનું પ્રમાણપત્ર આપવું, અથવા તેમનો અભ્યાસ પૂરો કર્યાનો બીજો કાંઈ પુરાવો આપવો, તે પણ દરેક સંસ્થાએ નક્કી કરી લેવું જોઈએ. બહારની કોઈ પરીક્ષાઓ ન રાખવી જોઈએ. એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રીતે જ અત્યારની ઉપરચોટિયા કેળવણી, તથા છટકબારીઓ, કાવાદાવા અને ઊંચીનીચી કક્ષાઓ જેવાં આજની પરીક્ષાપદ્ધતિનાં અનિષ્ટોથી બચી શકાય અને કેળવણીની સાચી પ્રક્રિયા સ્થાપી શકાય.

કેળવણીનું ઊંચું ધોરણ જાળવી રાખવા માટે પ્રાથમિક, માધ્યમિક, કૉલેજ અને યુનિવર્સિટી[1] સુધીના ગ્રામ-કેળવણીના કાર્યક્રમની દરેક કક્ષાએ ચકાસણી માટેની એક અથવા વધુ સમિતિઓ હોય તો સારું. એ સમિતિઓ દરેક કક્ષાની અમુક ગાળે ચકાસણી કરે અને દરેક સંસ્થામાં કરવામાં આવતા કામકાજના પ્રકારનું નિરૂપણ કરતો અહેવાલ બહાર પાડે. એ અહેવાલમાં દરેક સંસ્થા અંગે નીચેની બાબતો જણાવી હોય—

૧. તે સંસ્થા કયું કામ કરતી હોવાનો દાવો રાખે છે.

૨. એ કામ પાર પાડવામાં તે કેટલે અંશે સફળ થાય છે.

૩. એ સંસ્થામાં યંત્રસામગ્રી, અભ્યાસ-વિભાગો, નાણાંકીય જોગવાઈ વગેરે અંગે કેટલી સગવડ છે.

૪. બીજા કયા ગુણો અથવા ઊણપો દેખાઈ આવે છે.

દરેક સંસ્થા અંગેનો અહેવાલ પ્રસિદ્ધ કરતા પહેલાં તેને એ સંસ્થા આગળ રજૂ કરવો જોઈએ, જેથી કોઈ હકીકતદોષ આવી જતો હોય તો સુધારી લેવાય.

આ પ્રમાણે દરેક સંસ્થા અંગે ચકાસણીના અહેવાલો અમુક અમુક ગાળે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે, તો લાંબે ગાળે તેનું પરિણામ એ આવે કે નવું સર્જવામાં પહેલ કરવાની વૃત્તિનો નાશ કર્યા વિના, દરેક સંસ્થાને સુધારણા માટે પ્રબળ પ્રેરણા મળે. કારણ કે કોઈ સંસ્થા સારું

---

૧. કૉલેજ એટલે સ્નાતક થતા સુધીની તાલીમ માટેની 'અંડર-ગ્રેજ્યુએટ' સંસ્થા અને યુનિવર્સિટી એટલે સ્નાતક થયેલાઓ માટેની અનુસ્નાતક – ગ્રેજ્યુએટ સંસ્થા એવું મૂળમાં સૂચવ્યું છે. —અનુ૦

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કામ નહીં કરતી હોય તો તે બીના અહેવાલોમાં પ્રસિદ્ધ થતાં, વિદ્યાર્થીઓ એ સંસ્થામાં જોડાવાનું પસંદ નહીં કરે, તથા એ સંસ્થાના ગ્રેજ્યુએટોને નોકરીમાં લેવાનું પણ લોકોને ઓછું મન રહેશે. એવી નબળી સંસ્થાએ કાં તો સુધરવું જોઈશે અથવા તો કામ બંધ કરવું પડશે. કોઈ સંસ્થા પાછળ રાજકીય કાવાદાવાઓનો સંચાર હશે, તોપણ આ જાતની ચકાસણીની પદ્ધતિથી એ વસ્તુ ઉઘાડી થશે અને આબરૂ જવાથી તેને સખત ફટકો પડશે.

આવી ચકાસણી-પદ્ધતિ જારી કરવાને પ્રાથમિક શાળાની ભૂમિકા માટે તેમ જ માધ્યમિક શાળાઓ, કૉલેજો, યુનિવર્સિટીઓ અને કદાચ સંશોધન-સંસ્થાઓ માટે પણ પ્રાદેશિક અને આખા દેશ માટેનાં રાષ્ટ્રીય ગ્રામ-કેળવણી-મંડળોની જરૂર પડશે. ચકાસણી કરનાર સમિતિ આવા મંડળે નિયુક્ત કરેલી તેના પ્રતિનિધિરૂપ સંસ્થા હશે. અમેરિકામાં આવી ચકાસણી-સમિતિઓ ઘણી સંસ્થાઓને પોતાનું ધોરણ સુધારવા તરફ પ્રેરવામાં કામિયાબ નીવડી છે. આમાંની કેટલીક કદાચ સૈકા પહેલાં હસ્તીમાં આવી હશે. તથા ચકાસણી માટે તેઓ જરા આપખુદ ધોરણો અખત્યાર કરતી હશે; પણ એ બાબતમાં સુધારો થતો જાય છે. હિંદની ગ્રામ-કેળવણીની ચળવળે એવી ચકાસણી-સમિતિઓનું અંધ અનુકરણ કરવાની જરૂર નથી; પરંતુ તે સમિતિઓ તાત્ત્વિક રીતે જે વસ્તુ સિદ્ધ કરવા પ્રયત્ન કરે છે, તે જોઈ કાઢવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ; અને પછી સૌથી વધુ યોગ્ય, વાસ્તવિક અને ઓછામાં ઓછી આપખુદ ચકાસણી જે કોઈ નવી કે જૂની પદ્ધતિથી થઈ શકે, તે પદ્ધતિ સ્વીકારવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

કેળવણીની અનેકવિધ સંસ્થાઓને વિકસવા માટે પૂરતી છૂટ આપવાનું હિંદ જેવા મોટા રાષ્ટ્રને બરાબર પાલવી શકે. લાંબે ગાળે જેમ જેમ એ જુદી જુદી સંસ્થાઓની સરખામણી અને ચકાસણી થતી જશે, તેમ તેમ જે પદ્ધતિઓ ઉત્તમ સાબિત થશે તે છૂટથી સ્વીકારાતી જશે, અને એ રીતે નિર્બાધ સર્વસામાન્ય અનુભવમાંથી કોઈ પણ જાતના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

દબાણ વિના સર્વસામાન્ય એકધારાપણું ઊભું થતું જશે. પ્રયોગો માટે દ્વાર ખુલ્લાં રહેશે, પરંતુ સમજણ વિનાના અણઘડ પ્રયોગો ઝટ પરખાઈ જશે. આમ નિર્બાધપણે મુક્ત પ્રક્રિયાથી જે એકવિધતા ખડી થશે, તે નિયંત્રણથી અને પરાણે ઊભા કરેલા એકધારાપણાથી લાદવામાં આવેલી એકતા કરતાં વધુ સારી તથા વધુ સાચી હશે. કોઈ નવે ચીલે જનારી પ્રયોગાત્મક યોજનામાં જોડાવાથી વિદ્યાર્થીઓને સરવાળે કશો ગેરલાભ નહીં થાય. એવી યોજનામાં હિસ્સેદાર બનવામાં શિક્ષક તથા વિદ્યાર્થીને જે વધારાનો રસ આવશે, તેને લીધે અવળી અસર ક્યાંય ધોવાઈ જશે.

જૂની પ્રણાલિકાની યુનિવર્સિટીઓએ ઉચ્ચ સરકારી હોદ્દાઓનો લગભગ જે ઇજારો મેળવી લીધો છે, તે જલદી છૂટો નહીં કરી શકાય. બાકી તો, જવાબદારીવાળા હોદ્દાઓ માટે યુનિવર્સિટીની ડિગ્રીને આવશ્યક રાખવાને કારણે બે રીતે નુકસાન થાય છે:—

(૧) યુનિવર્સિટીની ડિગ્રીવાળાઓનો એક વિશિષ્ટ હકદાર વર્ગ ઊભો થાય છે. પ્રાંતિક તથા મધ્યસ્થ સરકારોએ યુનિવર્સિટીની ડિગ્રીઓથી સ્વતંત્ર એવી પોતાની પરીક્ષાઓ તથા તેમાં દાખલ થવાની લાયકાતો યોજવી જોઈએ. દાક્તરી ધંધા જેવા કેટલાક ધંધાઓ કે જેમાં ખાસ જાણકારીની જરૂર હોય છે, તથા જેને અંગે આપમેળે તૈયારી કરવી વ્યાવહારિક રીતે અશક્ય હોય છે, તેવા ધંધાઓ એમાં અપવાદરૂપ હોય. કોઈ પુરુષ કે સ્ત્રીએ બીજી રીતે લાયકાત મેળવી હોય, તો તેને યુનિવર્સિટીની ડિગ્રીને અભાવે જ બાકાત રહેવાપણું ન હોવું જોઈએ.

(૨) કોઈ ઇચ્છવાલાયક સરકારી નોકરીની શરત તરીકે યુનિવર્સિટીની ડિગ્રીને આવશ્યક રાખવામાં આવે, તો તેથી કરીને એ નોકરી માટે લાયક ઠરવા સારુ આવશ્યક એવી એ કસોટીને પસાર કરવા માટે જ ઇંતેજાર અને કેળવણી માટે ખાસ ઇંતેજારી વિનાના એવા માણસોથી જ યુનિવર્સિટીઓ ઊભરાઈ જશે. કમિશન પાસે ઢગલાબંધ પુરાવા પડેલા છે કે મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષા પસાર કરવા માટે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગોખણપટ્ટીનો જ આશરો લેતા હોય છે. ટેલિફોનનો નંબર જેમ તેનું જોડાણ મળે ત્યાં સુધી જ યાદ રાખવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે વિદ્યાર્થીની ગોખણપટ્ટી પણ પરીક્ષા સુધી જ કાયમ રહે એટલા પૂરતી હોય છે.

પ્રાણવાન ગ્રામ-જીવનનો વિકાસ થવા લાગતાં ગામડાં માટેની સરકારી નોકરીના ઘણા હોદ્દાઓ ઊભા થશે. બહારની પરીક્ષાઓ ઉપર અવલંબેલી ડિગ્રીઓની આવશ્યકતાને કારણે ગ્રામ-વિદ્યાપીઠમાં તાલીમ પામેલાઓને એવી જગાઓ તેમ જ સમગ્ર સરકારી નોકરીઓમાંની કોઈ પણ જગા મળતાં કશો બાધ આવવો જોઈએ નહીં. જેમને યુનિવર્સિટીની ડિગ્રી સાથે હિતસંબંધ છે, એવા લોકો, આવી બહારથી લેવાતી પરીક્ષા વડે મેળવેલી ડિગ્રીવાળા લોકોના જ હાથમાં સરકારી નોકરીઓનો ઇજારો રહે તે માટે, બરાબર લડત આપશે. ગ્રામ-વિદ્યાપીઠે આવા દબાણને વશ થઈ એ પદ્ધતિને હરગિજ નમતું આપવું ન જોઈએ. એ પદ્ધતિએ તો હિંદની યુનિવર્સિટી-કેળવણીને કેટલી બધી ભ્રષ્ટ અને હીન કરી મૂકી છે. ગ્રામ-વિદ્યાપીઠે તો પોતાની સ્વતંત્રતાની પ્રણાલિકાને કાયમ રાખીને પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ઉચિત તક મળે એ માટે આગ્રહ રાખવો જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૭

ગ્રામ-વિદ્યાપીઠનો અભ્યાસક્રમ

હિંદની આજની યુનિવર્સિટીઓ તો ધંધાઓ અને બીજા હોદ્દાઓને લગતા જરીપુરાણા થઈ ગયેલા ખ્યાલોને આધારે રચેલા અભ્યાસક્રમને જડપણે વળગી રહી છે. એ અભ્યાસક્રમોને કારણે જ સર્વાંગીણ કેળવણી મળતી મોટે ભાગે અટકી છે. ગ્રામ-વિદ્યાપીઠમાં ઘણાં સામાન્ય તત્ત્વો હોવા છતાં વ્યક્તિગત વિદ્યાર્થીની જરૂરિયાતને અનુલક્ષીને અભ્યાસક્રમ નક્કી કરવો જોઈએ; આપખુદપણે નક્કી કરેલા અભ્યાસક્રમને વિદ્યાર્થીઓ અનુકૂળ થાય એવું ન હોવું જોઈએ.

વિદ્યાર્થીઓ યુનિવર્સિટી સુધી આવી પહોંચે તે દરમ્યાન જો તેમણે આ પુસ્તકમાં આગળ વર્ણવેલો વ્યાવહારિક કામનો અનુભવ મેળવી લીધો હશે, તથા તેમને યોગ્ય દોરવણી મળી હશે, તો તેમાંના ઘણાખરા હવે પછી પોતાને શું કરવું છે તેના ચોક્કસ ખ્યાલો બાંધી શક્યા હશે. પોતાના શિક્ષકોની મદદથી તેઓ પોતાની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતોને સંતોષી શકે એવા જુદા જુદા અભ્યાસક્રમો અપનાવી શકે. થોડા દાખલાઓથી આ વાત સ્પષ્ટ થશે.

કોઈ વિદ્યાર્થી ગામડાની ઇસ્પિતાલ કે આરોગ્યકેન્દ્રનો સંચાલક થવા ઇચ્છતો હોય, તો તે સામાન્ય દાક્તરી અભ્યાસક્રમ ઉપરાંત વેપાર-વ્યવસ્થા, નામું, સ્થાનિક અને પ્રાદેશિક રાજ્યવહીવટ તથા ઇસ્પિતાલો અને આરોગ્યકેન્દ્રોનાં મકાનોના નકશા તૈયાર કરવાના અભ્યાસક્રમો પણ લઈ શકે. જો તેને જાહેર આરોગ્યશિક્ષણને લગતું કામ કરવું હોય, તો તેને માનસશાસ્ત્ર તથા લેખન અને વક્તૃત્વના અભ્યાસક્રમોની જરૂર પડશે. પોતાના શિક્ષણ દરમ્યાન તેને જુદાં જુદાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો, ચિકિત્સાશાસ્ત્ર, વેપાર તથા ભાષાનાં ક્ષેત્રોમાં પહોંચી જવું પડશે, અને કોઈ નિશ્ચિત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અભ્યાસક્રમ કરતાં આ રીતે તે પોતાની વિશિષ્ટ જરૂરિયાતો વધારે સારી રીતે પૂરી પાડી શકશે.

જળ-નિયમનની યોજનાઓનું સંચાલન શીખવાની ઇચ્છા રાખતા વિદ્યાર્થીને ઇજનેરીવિદ્યા, કાયદો, વેપારવહીવટ, અને રાજવહીવટના અભ્યાસક્રમો ભેગા કરવાની જરૂર પડશે. વકીલો નિયમ તરીકે ઇજનેરી કામકાજને લગતી બાબતો સમજી શકતા નથી; ત્યારે ઇજનેરોને સામાન્ય રીતે કાયદાનું જ્ઞાન હોતું નથી. વળી બંને જણ વેપારવહીવટની પદ્ધતિઓથી અણજાણ હોય છે. પરંતુ જળ-નિયમન જેવી યોજનાઓના યોગ્ય સંચાલન માટે આ બધાની માહિતીની જરૂર હોય છે. કાયદો, ઇજનેરી અને વેપારવહીવટ એ ત્રણેનો અભ્યાસ એકત્રિત કરવાથી, એ ત્રણેના જ્ઞાનની જરૂરવાળાં અગત્યનાં કામોનું સંચાલન હાથ ધરવામાં અસાધારણ કુશળતાવાળા માણસો તૈયાર થયાના કેટલાક દાખલાઓ છે. આ બધા અભ્યાસક્રમોમાંથી કોઈ પણ અભ્યાસક્રમ નિશ્ચિત અને પ્રણાલિકા-બદ્ધ નહીં હોવો જોઈએ; પરંતુ દરેક ક્ષેત્રમાંથી એવાં તત્ત્વો ભેગાં કરવાં જોઈએ કે જે બધાં એકત્રિત થતાં પેલા માણસને જોઈતી પ્રમાણસર તાલીમ મળી રહે.

હું એક બહેનનો દાખલો જાણું છું. તેને વિજ્ઞાનના ગ્રંથો માટેના પુસ્તકાલયમાં લાયબ્રેરિયન થવું હતું. તેણે જુદાં જુદાં કેટલાંય વિજ્ઞાન-શાસ્ત્રોના પ્રારંભિક અભ્યાસક્રમોનું શિક્ષણ લીધું તથા ભાષાઓ અને પુસ્તકાલય-સંચાલનનો અભ્યાસ પણ કર્યો. આવા અસાધારણ મિશ્રણથી તેને તેના ક્ષેત્ર માટે ઉત્તમ તાલીમ મળી રહી.

પડતર જમીનોને ઉપયોગમાં લાવવાની યોજનામાં જોડાવાની ઇચ્છા રાખતા વિદ્યાર્થીએ ભૌતિકશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, અને પ્રાણીશાસ્ત્ર સાથે પ્રારંભિક ઇજનેરીવિદ્યા, જમીનમાલકીનો કાયદો, સ્થાનિક રાજવહીવટના સિદ્ધાંતો અને વેપારવહીવટના અભ્યાસને સામેલ કરવો જોઈએ.

નાના ઉદ્યોગો માટે સુધારેલી સાળો બનાવવાનું શીખવા ઇચ્છતા વિદ્યાર્થીએ ભૌતિકવિજ્ઞાનોના સામાન્ય શિક્ષણ ઉપરાંત પ્રારંભિક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

યંત્રવિજ્ઞાન, કાપડ અને કાપડની બનાવટ તથા સાળના અભ્યાસ સાથે વેપારવહીવટ, વેચાણ અને સામાન્ય ગ્રામ-જીવનના અભ્યાસક્રમો લેવા જોઈએ.

આવા કોઈ નિશ્ચિત ધ્યેયવાળા ન હોય એવા ઘણા વિદ્યાર્થીઓ સામાન્ય અભ્યાસક્રમ સ્વીકારશે. પરંતુ, અમુક ક્ષેત્ર સાથે સંકલિત બધી મુખ્ય પ્રવૃત્તિઓથી માહિતગાર હોવું એ વસ્તુ વૈયક્તિક સફળતા તેમ જ સામાજિક ઉપયોગિતાની દૃષ્ટિએ ઘણી ઉપયોગી છે. વિદ્યાર્થીઓ આજુબાજુ પ્રવર્તતી સામાજિક જરૂરિયાતો અને તકો તપાસે અને પછી એમાંથી કોઈ એકાદ નિશ્ચિત લક્ષ નજર સામે રાખીને તૈયાર થાય, એ જાતની ટેવને ગ્રામ-વિદ્યાપીઠે ઉત્તેજન આપવું જોઈએ.

ગામડા માટેની માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીએ દેશના જીવનને લગતી અને સતત બદલાતી રહેતી જરૂરિયાતો અને તકોનું નિરીક્ષણ કરતા રહેવું જોઈએ અને પોતાના અભ્યાસક્રમ આજની અને આવતી કાલની પરિસ્થિતિને અનુરૂપ છે પરંતુ ગઈ કાલની પરિસ્થિતિ માટેના નથી, એની ખાતરી કરતા રહેવું જોઈએ. આવી ચાલુ તપાસ રાખવામાં આવે તો સામાન્ય અભ્યાસક્રમ તેમ જ વ્યક્તિગત વિદ્યાર્થીઓ માટે એકત્રિત કરવા જોઈતા અભ્યાસક્રમો બરાબર ગોઠવાતા રહે.

ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે અભ્યાસક્રમને નિશ્ચિત કે અફર રાખવાને બદલે આવશ્યકતા અનુસાર બદલાતો રાખવામાં આવે એ વસ્તુ અત્યારની ચાલુ પ્રણાલિકામાં તેમ જ ધંધો કે પદવી કોને કહેવાય એ બાબતની પ્રચલિત વિચારસરણીમાં ધરમૂળથી ક્રાંતિ કરનાર નીવડશે. આવા અભ્યાસક્રમમાં વિદ્યાર્થીઓને પોતાને જ પોતાની કેળવણીની બાબત પોતાના જ હાથમાં લેવાનું શીખવું પડશે. એ ટેવ પાયાની પ્રાથમિક શાળામાંથી શરૂ થવી જોઈએ અને યુનિવર્સિટી તથા સંશોધન-કેન્દ્ર સુધીની કેળવણીની બધી કક્ષાઓ દરમ્યાન ચાલુ રહેવી જોઈએ. મુશ્કેલી પડે ત્યાં શિક્ષકોની સલાહ તથા મદદ મળી રહેવી જોઈએ. બાકી તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિદ્યાર્થીએ પોતે જ સંસ્થાની સગવડોનો ઉપયોગ કરીને પોતાની કેળવણી મોટે ભાગે પોતાને હસ્તક રાખવી જોઈએ.

એકધારી તથા બહારથી લેવાતી પરીક્ષાની પદ્ધતિથી ઉપર જણાવેલી મોકળાશ નાબૂદ થશે. બહારથી લેવાતી એકધારી પરીક્ષાઓ અનિવાર્ય છે એવો પ્રચલિત તથા લગભગ સાર્વત્રિક ખ્યાલ દૂર કરવો જોઈએ અને તેને સ્થાને સર્જનાત્મક કેળવણીની સ્વતંત્રતાની સ્થાપના કરવી જોઈએ.

ડહાપણભરી રીતે કેળવણી પામેલો માણસ લગભગ પોતાના જેટલી કેળવણી પામેલા બીજાઓનો કટ્ટર હરીફ થઈને નહીં ઊભો રહે. તેને બદલે તે તો સમાજમાં ઉપયોગી અને જરૂરી એવું કોઈક સ્થાન લેવા માટે આવશ્યક તાલીમ પામ્યો હશે; એટલે તેની તાલીમ એટલા પૂરતી વિશિષ્ટ જ હશે. પોતાના વિશિષ્ટ ક્ષેત્રમાંથી વિકાસ પામી તે બીજા મોટા ક્ષેત્રમાં ચાલ્યો જશે, અથવા પોતાનું ક્ષેત્ર બદલવાની તેને જરૂર જણાશે અથવા તો ઇચ્છા થશે તો તેની સર્વાંગી કેળવણીના પીઠબળને કારણે તેને બદલાતા સંજોગોને અનુરૂપ થવા માટે પૂરતી તૈયારી તેની પાસે હશે.

અત્યારે યુનિવર્સિટીઓ જે પ્રમાણમાં થોકબંધ વિદ્યાર્થીઓ બહાર પાડે છે, તેની સરખામણીમાં ઉપર સૂચવેલો કાર્યક્રમ વિચારતાં પ્રશ્ન ઊભો થાય છે કે, એવો વિશિષ્ટ અને વ્યક્તિગત કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવા માટેનું ખર્ચ ક્યાંથી કાઢવું ?

પોતાની આસપાસ ઊભા કરેલા ખાસ ગામમાં સ્થપાયેલી ગ્રામ-વિદ્યાપીઠે જીવનધોરણની અતિશય સાદાઈ અપનાવવી પડશે. આગળ વર્ણવેલા પ્રકારે શાળાના અમુક સમયમાં ઉદ્યોગ કરવાનો હોવાથી તેમાંથી થતા ઉત્પાદન વડે વિદ્યાર્થી તથા વિદ્યાપીઠના ખર્ચનો ઠીકઠીક ભાગ નીકળી રહેશે. ગ્રામ-કેળવણીના આખા કાર્યક્રમમાં વ્યાપી રહેલી સ્વ-પ્રેરિત કેળવણીની ટેવને કારણે વિદ્યાપીઠના અધ્યાપન-તંત્ર ઉપરનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બોજો ઓછો થઈ જશે. સંસ્થાને લગતું શારીરિક તેમ જ દફતરી બધું કામકાજ વિદ્યાર્થીઓએ કે તે તે વિભાગોએ કરી લેવું જોઈએ. યુનિવર્સિટીનો યંત્રવિભાગ બને તેટલો સાદો હોવો જોઈએ અને તેના સંચાલનનું ખર્ચ જૂજ હોવું જોઈએ. સાદાઈ અને સ્વાશ્રયનું નવું જ ચિત્ર ચારે બાજુ દેખાઈ આવવું જોઈએ.

* * *

ગ્રામ-વિદ્યાપીઠના અભ્યાસક્રમ અંગે બીજા એક મુદ્દાની વાત કરીએ. યુનિવર્સિટીઓનાં વર્તુળોમાં 'ક્રિયાત્મક' અભ્યાસક્રમો કે જેમાં ખાસ કરીને હસ્તકૌશલ્યની જરૂર પડે છે, તેમને ઓછી બુદ્ધિશક્તિવાળાઓ માટેના ગણી કાઢવાનું અને બૌદ્ધિક અભ્યાસ-ક્રમોને બુદ્ધિશાળી લોકો માટેના ગણવાનું વલણ છે. આ પ્રમાણે હાથની કુશળતાને બુદ્ધિની કુશળતાથી જુદી પાડવાનું આ વલણ ભૌતિક જગત ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવામાં ઘણું બાધક નીવડ્યું છે અને ખાસ કરીને હિંદમાં તો ગરીબાઈનું એ એક મુખ્ય કારણ થઈ પડ્યું છે. હસ્તકૌશલ્યની જરૂરતવાળાં કામકાજ કરનારો એવી અંધારી ગલીમાં ન ભરાઈ પડવો જોઈએ કે જેમાંથી પછી આગળ વધવાનું બારણું હમેશ માટે બંધ થઈ જાય.

હસ્તકૌશલ્યને કેવળ બુદ્ધિકૌશલ્ય જેટલું જ પ્રતિષ્ઠિત અને કીમતી ગણવું જોઈએ. ખગોળવિદ્યામાં મોટો ફાળો આપનારા કેટલાક સંશોધકોએ પોતાના અસાધારણ હસ્તકૌશલ્ય ઉપર જ પોતાની મોટી શોધો રચી છે.

સંશોધક તરીકે જાણીતા શ્રી ચાર્લ્સ એફ. કેટરીંગ કે જે જનરલ મોટર્સ કંપનીના સંશોધન ખાતાના વડા છે, તથા વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિ માટેના અમેરિકાના મંડળના હમણાં જ પ્રમુખ થયા હતા, તેમણે શરૂઆતનાં વર્ષોમાં પોતાના ખ્યાલો કારીગર તરીકે હાથે કામ કરતાં કરતાં જ ઘડી કાઢ્યા હતા. હેન્રી ફોર્ડનું પણ તેમ જ હતું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હસ્તકૌશલ્યના કામની બાબતમાં પણ અનેક ચડતી કક્ષાઓ સ્વીકારાવી જોઈએ. જેથી કરીને, હાથ અને આંખ વડે ઉચ્ચ કોટીની કુશળતા પ્રાપ્ત કરનારને પણ કેવળ બૌદ્ધિક કામ કરનાર જેટલો જ આગળ વધવાનો માર્ગ ખુલ્લો રહે.

૧૮

ગ્રામ-કેળવણીની સ્થાપના

હિંદનાં ગામડાંની અત્યારની અત્યંત કંગાલ હાલત જોતાં, એવો પ્રશ્ન થાય ખરો કે, અત્યાર સુધી આ પુસ્તકમાં ગામડાની ઉચ્ચ કેળવણીનું જે ચિત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યું છે, તે સિદ્ધ કરવી અશક્ય એવી કપોળ-કલ્પના માત્ર જ નથી? અત્યારની કંગાલિયતમાંથી એ પ્રમાણેના વૈવિધ્યયુક્ત તથા ઉત્પાદનશીલ જીવન તરફ કેવી રીતે પ્રગતિ કરી શકાય?

હિંદુસ્તાન વસ્તુતાએ ગરીબ નથી. અઢળક સંપત્તિ ઉત્પન્ન કરવા માટે આવશ્યક એવી કુદરતી સાધનસામગ્રી તથા માનવશક્તિનાં તમામ ઉપયોગી તત્ત્વો તેની પાસે મોજૂદ છે. હિંદુસ્તાન ગરીબ છે તેનું કેટલેક અંશે કારણ એ છે કે, તેની જમીન તથા લોકો પાસેથી લેવામાં આવેલી સંપત્તિનો ઉપયોગ વધારે સંપત્તિનું ઉત્પાદન કરવા માટે નથી થયો; પરંતુ ભવ્ય મહેલો અને મોટાં મકાનો જેવાં વિફળ, અનુત્પાદક અને ધન ખુટાડનારાં ખર્ચો કરવા પાછળ તેનો દુર્વ્યય થયો છે. એવાં મકાનો બાંધવામાં જે મોટું ખર્ચ થાય તદુપરાંત તેમને નિભાવવામાં અને ચાલુ રાખવામાં બીજું વિશેષ અનુત્પાદક ખર્ચ કરવું પડે.

વળી, હિંદુસ્તાન ગરીબ હોવાનું કેટલેક અંશે કારણ એ પણ છે કે, ખેતીની તથા બીજાં કામ કરવાની તેની રીતો જરીપુરાણી છે; અને આધુનિક પદ્ધતિથી જે કામ એક માણસ કરી શકે, તે કામ કરવાને કેટલાય માણસોને રોકવા પડે છે. કેટલાંક કામો તો એવાં છે કે જેમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એકની જગાએ સો માણસ રોકવા પડે છે. આ પ્રમાણે સરવાળે એવું બને છે કે, વસ્તીનો મોટો ભાગ સંપત્તિ-ઉત્પાદનના કામમાંથી ખેંચી લેવો પડે છે, અને તેઓ જે સંપત્તિ ઉત્પન્ન કરી શક્યા હોત તે થતી નથી.

અલબત્ત, હિંદની અર્થવ્યવસ્થાને જાદુથી એકદમ બદલી નાખીએ અને આધુનિક ઉત્પાદન પદ્ધતિઓ બધે દાખલ કરી દઈએ, તો ખેતી તેમ જ બીજા ધંધાઓમાંથી કરોડો માણસો ફાજલ પડે. સુખી ઘરોના કામકાજમાં પણ અત્યારે જેટલા નોકરો રોકાય છે તેમનો ચોથો ભાગ જ રોકાય. એ રીતે ફાજલ પડેલા કરોડોને રાસાયણિક ખાતરો બનાવવામાં, સીંચાઈની વ્યવસ્થા વિસ્તારવામાં, પડતર જમીનને ઉપયોગમાં લેવામાં, વિદ્યુતબળ પેદા કરવામાં અને ભર્યુંભાદર્યું જીવન ગાળવા માટેની સાધન-સામગ્રી અને બીજી જરૂરિયાતો પૂરી પાડવામાં રોકીએ, તો હિંદનો ખોરાકનો પુરવઠો ઘણો વધારી શકાય, તેની આર્થિક સધ્ધરતામાં ઘણો વધારો કરી શકાય અને જીવનધોરણને કેટલીય ઊંચી કક્ષાએ લઈ જઈ શકાય. એક વખત એ ફેરફારનો અમલ બરાબર શરૂ થઈ જાય તો તેનાથી ખોરાક, કપડાં, ઘરો, વિદ્યુતબળ અને સંપત્તિના બીજા પ્રકારો ઉત્પન્ન થતા જાય અને તેમને આધારે તે ફેરફાર પણ પાછો વૃદ્ધિગત થતો જાય. પરંતુ આજે હિંદ એટલો બધો ગરીબ છે કે એ પ્રક્રિયા શરૂ કરવી પણ અશક્ય લાગે. તેની આત્યંતિક ગરીબાઈને કારણે પ્રારંભિક પગલાં પણ અશક્ય હોય.

તો પછી અત્યારની બેહદ કંગાલિયતમાંથી નીકળીને હિંદ દેશ કેવી રીતે પોતાની સંપત્તિમાં સતત વધારે ને વધારે પ્રમાણમાં વૃદ્ધિ થાય એવી દશામાં જઈ શકે? આપણે જેમનું ચિત્ર દોરી આવ્યા એ પ્રકારની માધ્યમિક શાળાઓ, કૉલેજો, યુનિવર્સિટીઓ અને સંશોધન-કેન્દ્રો શક્ય બને એવી પ્રક્રિયા ક્યાં અને કેવી રીતે શરૂ કરી શકાય?

જોકે પહેલી નજરે એ કામ અશક્ય જ દેખાય છે; તોપણ આપણે આપણી આસપાસ નજર કરીએ છીએ તો આપણને ગરીબ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિદ્યાર્થીઓ પણ પ્રમાણિક ઉત્પાદક કામકાજ અને વહીવટ વડે સારી સ્થિતિએ પહોંચ્યાના દાખલા અહીં તહીં જોવા મળે છે. ગરીબ પ્રજાઓ પણ ભારે અવરોધો હોવા છતાં તથા કશી જાદુઈ શક્તિઓ વિનાની હોવા છતાં શક્તિશાળી બન્યાના દાખલા જોવા મળે છે. અગત્યની બાબત તો એ છે કે, જીવવા માટે આપણને જેટલું જોઈએ અને આપણી પાસે ખરેખર જે કંઈ હોય છે તે બેમાં થોડો ઘણો ગાળો રહેતો હોય છે. છેક જ આવશ્યક હોય તે ઉપરનો નાનો સરખો વધારાનો એ ગાળો, આઝાદ હિંદ પૂરી પાડી શકે એ જાતની ઠીક ઠીક પરિસ્થિતિ હેઠળ, જો ડહાપણભરી રીતે ઉપયોગમાં લેવામાં આવે, તો તેને ઝડપભેર વધારી શકાય. ઇંગ્લંડની મોટી સહકારપ્રવૃત્તિની શરૂઆત રોશડેલની ટોડ શેરીમાં પડોશમાં રહેતા ઘણા ગરીબ મજૂરોએ કરી હતી. આપસઆપસમાં તેમણે સોએક રૂપિયા ભેગા કર્યા અને સરકાર કે ધનવાનોના કશા પ્રોત્સાહન વિના તેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરી હતી.

આ બાબતમાં અમેરિકાનો એક દાખલો સારું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. મેસેચ્યુસેટ્સ રાજ્ય અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોમાં સૌથી ગરીબ રાજ્ય હતું. સાધનસામગ્રીની બાબતમાં હિંદુસ્તાનનો કોઈ પ્રાંત એના જેટલો ગરીબ નહીં હોય. ત્યાંની જમીન મોટે ભાગે રેતાળ પ્રદેશવાળી હતી, ઘણે ઠેકાણે પર્વતોની બાજુના પથરાળ ભાગો જ આવેલા હતા; અને કોઈ કોઈ ઠેકાણે ભેજવાળા અને મોટી મોટી શિલાઓથી પથરાયેલા નિરુપયોગી પ્રદેશો આવેલા હતા. ત્યાંના શિયાળા લાંબા તથા તીવ્ર હતા. શિયાળાના બરફથી રસ્તાઓ રૂંધાઈ જતા અને ચોમાસાના વરસાદમાં ઘણાં ગામડાં બાકીની દુનિયાથી અલગ પડી જતાં. લાંબા શિયાળામાં મેસેચ્યુસેટ્સના ખેડૂતને પોતાનું ઘર ગરમ રાખવા લાકડાં કાપવામાં એટલો વખત આપવો પડતો, કે જેટલો વખત હિંદી ખેડૂત પાક પકવવા પાછળ આપે છે. અઠવાડિયાના ૭૨ કલાક કામને હિસાબે, કારખાનામાં કામ કરનાર મજૂરોનો પગાર લાંબા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વખત સુધી અઠવાડિયાના ત્રણથી છ રૂપિયા જેટલો હતો. તેમ છતાં પર્વતોની પથરાળ બાજુઓ ઉપર પાક પકવવાનો પ્રયત્ન કરવા કરતાં એ મજૂરી એટલી બધી સારી ગણાતી, કે એ પગારે પણ ઘણા મજૂરો મળી રહેતા.

તેમ છતાં તેમના આ સખત મજૂરી કરીને મેળવેલા પૈસામાંથી પણ તે લોકોએ થોડી ઘણી બચત ઊભી કરી; અને તેને નાના ઉદ્યોગો, જળશક્તિથી વિદ્યુત્ ઉત્પન્ન કરવાની નાની યોજનાઓ, માછીમારી તથા માલની અવર જવર માટેની હોડીઓ, તથા બીજા અનેક માર્ગોમાં રોકી. ખૂબ પરિશ્રમથી મેળવેલી રોજીમાંથી મેસેચુસેટ્સના લોકોએ નિશાળો, કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓ ઊભી કરી. તેમાંની કેટલીક ખાનગી સાધનોથી, કેટલીક કસબાઓ અને શહેરો મારફત, અને કેટલીક કરવેરા મારફત ઊભી કરેલી હતી. કારખાનામાં કામ કરતો મેસેચુસેટ્સનો આજનો મજૂર પહેલાંના દિવસોમાં એક અઠવાડિયે જેટલી રોજી મેળવતો, તેટલી તેને આજે એક કલાકના કામ માટે મળે છે. મેસેચુસેટ્સના લોકોની કરકસર, કેળવાયેલી બુદ્ધિ અને સખત મહેનતને લીધે આજે તે રાજ્ય ગરીબાઈમાંથી નીકળીને મોટી સંપત્તિ પામ્યું છે. કેટલાંક વર્ષો પહેલાં એમ કહેવાતું કે અમેરિકાનાં સંયુક્ત રાજ્યોની સમગ્ર સંપત્તિના કુલ દશ ટકા જેટલો ભાગ મેસેચુસેટ્સની રાજધાની બોસ્ટનની આસ-પાસના ૫૦ માઈલમાં રહેતા લોકોની માલકીનો છે.

પરંતુ, મેસેચુસેટ્સના લોકો પાસે કોઈ જાદુ ન હતો. તે લોકોએ પોતાની પાસે જે હતું તેનો ઉપયોગ કર્યો, કઠોર પરિશ્રમ કર્યો અને કરકસરભર્યું જીવન ગાળ્યું, એટલું ખરું.

કોઈ જાદુથી નહીં, પણ આવી જ કોઈ રીતે હિંદ માટેની નવી ગ્રામ-કેળવણી વિકાસ પામશે. અહીં આપણે વિગતવાર વર્ણવી શકીએ એવા કોઈ ચોક્કસ માર્ગે તેની શરૂઆત નહીં થાય; પરંતુ જ્યાં કાંઈ તક મળશે ત્યાં થશે. ખાનગી ભંડોળ વડે એકાદ નાનું માધ્યમિક શાળા-ગ્રામ તથા નાનો ઉદ્યોગ શરૂ કરી શકાય. કોઈ એક પ્રાંત કેટલાંક

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માધ્યમિક શાળા-ગ્રામો અને તેમના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ માટે મહાવિદ્યાલય-ગ્રામ ઊભાં કરી શકે. વળી તે માધ્યમિક શાળા અને મહાવિદ્યાલયના નવા પ્રકારના શિક્ષકો અને સંચાલકો માટે અધ્યાપન મંદિર સ્થાપી શકે.

કેળવણી માટેની કોઈ સખાવતથી પણ એ પ્રમાણે થઈ શકે. એકાદ વ્યક્તિ એક મોટું અને ખર્ચાળ મકાન બાંધીને પોતાની પ્રતિષ્ઠા કે મોભો ઊભો કરવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે, ઘણી સાદાઈથી જીવન ગાળવાનું ચાલુ રાખે; અને પોતાની આવકનો ઉપયોગ ગામડા માટેની એકાદ માધ્યમિક શાળા, કૉલેજ કે યુનિવર્સિટી સ્થાપવા માટે કરી શકે. એકાદ ફિરકો પોતાની હદમાં આવેલાં ગામડાં માટે એક માધ્યમિક શાળા બાંધી શકે, અને એકાદ જિલ્લો ગામડાની કૉલેજ શરૂ કરી શકે. મધ્યસ્થ સરકાર પણ એક અથવા બે ગ્રામ-વિદ્યાપીઠો શરૂ કરવા માટે નાણાંકીય મદદ આપી શકે.

ગ્રામ-કેળવણીની પદ્ધતિથી વેગ પામેલી ઉત્પાદનની પ્રક્રિયાઓ પોતે જ તે કેળવણીની વૃદ્ધિ માટે આવશ્યક સંપત્તિ ઊભી કરવા લાગશે. એ આખી પ્રક્રિયા એવી અટપટી છે કે તેનું વિધિસર પૃથક્કરણ કરવું અઘરું છે. મેસેચુસેટ્સના લોકોની સંપત્તિ અને સ્વાતંત્ર્યમાં હિસ્સેદાર બનવા યુરોપથી આવતા ગરીબ અને દલિત લાખો લોકોને સ્વીકારતા જવા છતાં, ભીડમાં રહેતા મેસેચુસેટ્સના વતનીઓએ પોતાના રાજ્યને કેવી રીતે ધન-સંપત્તિ અને આબાદીનું સ્થાન બનાવી દીધું, તેનાં ક્રમવાર પગથિયાં દર્શાવવાં એ અઘરું કામ છે. શરૂઆતનાં વર્ષોથી માંડીને માધ્યમિક શાળા, કૉલેજ, યુનિવર્સિટી અને સંશોધન-કેન્દ્ર સુધી પહોંચતી સુયોગ્ય વિકાસ પામેલી ગ્રામ-કેળવણીની વ્યવસ્થાનું તથા હિંદનાં નવાં ગામડાંનું સ્પષ્ટ ચિત્ર તૈયાર હોય, તો તે ચિત્રને વાસ્તવિક બનાવવાના રસ્તાઓ તો જડી રહેશે.

પાયાની કેળવણીનો કાર્યક્રમ અમલમાં આવ્યો તેને બાર વર્ષ કરતાં ઓછો સમય થયો છે. છતાં પાયાની કેળવણી માટેના કાર્યકર્તાઓને તાલીમ આપવાનાં કેટલાંય અધ્યાપન-મંદિરો ક્યારનાંય ચાલુ થઈ ગયાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે, અને અત્યારે ચાલતી કેટલીક પાયાની કેળવણીની શાળાઓ દુનિયા-ભરમાં ગમે ત્યાં પણ ઉચ્ચ કોટિની કેળવણી-સંસ્થાઓ તરીકે સ્વીકાર પામે. જોકે તેઓએ એકધારા તથા સ્થિર કાર્યક્રમમાં જકડાઈ જવા સામે સાવચેત રહેવાની જરૂર છે ખરી.

ગ્રામ-કેળવણીનો કાર્યક્રમ વિવિધ પ્રકારે તથા એકબીજાથી સ્વતંત્ર રીતે શરૂ થાય એ તેને લાભદાયક જ નીવડશે. સ્વતંત્રપણે કામ કરતા જુદા જુદા માણસો ગ્રામ-જીવનનાં જુદાં જુદાં પાસાં ઉપર ભાર મૂકશે અને એ જાતના વૈવિધ્યમાંથી તે કાર્યક્રમ સંપૂર્ણ તથા સમૃદ્ધ બનતો જશે. અમે ઘણાં સાદાં અને બહુ ખર્ચાળ નહીં એવાં મકાનોમાં ચાલતી એક સંસ્થા જોઈ. ત્યાં પચાસ કે સો જુવાનિયાઓને ગ્રામ-જીવનનાં વિવિધ અંગોની તાલીમ આપવામાં આવતી હતી, જેથી કરીને તેઓ પંચાયતના મંત્રીઓ બની શકે. ગામડાના અથવા ફિરકાના વિકાસ માટે ચૂંટી કાઢેલી પંચાયતની જરૂર હોવા ઉપરાંત તેનાં દફતર રાખવા તથા સ્થાનિક તંત્રને વ્યવસ્થિત અને કાર્યક્ષમ કરવા માટે પૂરો સમય આપતા એક તાલીમ પામેલા સેવકની પણ જરૂર છે. એ વિચારની શરૂઆત અમે ત્યાં જોઈ.

બીજી એક સંસ્થામાં અમે પાયાની કેળવણીની શાળાઓમાં કામ કરવા માટે તાલીમ લેતાં જુવાન સ્ત્રી-પુરુષોને જોયાં. બીજી એક સંસ્થામાં અમે ગ્રામ-સેવકોને તાલીમ લેતા જોયા. તેઓ પછીથી સુવરાઈના અમલદારો, નર્સો, દાયણો, ખેતીવિષયક સલાહકારો, તેમ જ વણાટ અને હાથઉદ્યોગના શિક્ષકો તરીકે કામ કરશે.

ગ્રામ-કેળવણીની સંસ્થાઓ શરૂ કરવાની અને તેમની નાણાંકીય જોગવાઈ કરવાની રીત માટે કોઈ ખાસ નિશ્ચિત પગલાં દર્શાવવાં એ અહીં અસ્થાને ગણાય. આપણે શું જોઈએ છે તેનું સામાન્ય ચિત્ર જો સ્પષ્ટ હોય, તો ખાનગી તેમ જ જાહેર એવી વિવિધ સંસ્થાઓ જેમ જેમ શરૂ થાય, તેમ તેમ એ ચિત્ર વધુ ને વધુ મૂર્ત સ્વરૂપ પામતું જાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૧૯

આશા અને હિંમત

હિંદના ગામડાંના સંપૂર્ણ વિકાસની આડે આવતા પ્રતિબંધોમાં નિરાશા અને વ્યર્થતાના પ્રચલિત ખ્યાલ જેવો મોટો પ્રતિબંધ બીજો કોઈ નથી. જ્યાં ત્યાં એક જ જવાબ સાંભળવા મળે છે: 'પણ, હિંદુસ્તાનની વાત જુદી છે; અહીં એ કશું ન થઈ શકે!' આખા દેશમાં વ્યાપેલી સૌથી મોટી અને સૌથી વધુ હાનિકારક કોઈ માન્યતા હોય, તો તે નિરાધારતા અને વ્યર્થતાની આ માન્યતા છે. હિંદુસ્તાન સર્જનાત્મક ઉત્સાહ તથા શક્તિથી ધમધમી રહ્યો છે; અને પેલી માન્યતા નાબૂદ કરવામાં આવે, તો આખો દેશ કાર્ય કરવા મંડી જાય તેમ છે.

એક ઘણા કુશળ ઍંકરે ખાતરીપૂર્વક જણાવ્યું કે, હિંદુસ્તાનનું ઔદ્યોગીકરણ સફળ થાય તેમ નથી; કારણ કે હિંદના મજૂર-વર્ગ પાસે હસ્તકૌશલ્ય નથી. આવો જ અભિપ્રાય બીજા પણ ઘણા હિંદીઓએ અને ખ્રિસ્તી મિશનરીઓએ દર્શાવ્યો છે. તેમ છતાં, અમે ઘણા હિંદી કારીગરોને ધાતુ ઢાળવાનું, કાચનું, કાપડનું, યંત્રો બનાવવાનાં કારખાનાંનું, માછીમારનું, મોટર હાંકવાનું વગેરે કામ કરતા જોયા છે; અને અમેરિકા કે યુરોપમાં અમે હાથ અને આંખની આટલી કુશળતા તથા નિર્ણયશક્તિ ક્યાંય જોયાં નથી.

કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં શારીરિક કામને અનુભવમાંથી બાતલ રાખવામાં આવે છે, એ વાત સાચી છે; અને પરિણામે તેમનાં બાળકો પણ અણઘડ હોય છે. પરંતુ તે તો કેળવણીનો સવાલ છે.

અમને વારંવાર કહેવામાં આવ્યું છે કે, હિંદનો મજૂર સખત શારીરિક પરિશ્રમ લાંબો વખત કરી શકતો નથી; તેથી કરીને હિંદુસ્તાન ઉદ્યોગની બાબતમાં બીજા દેશો સાથે હરીફાઈ કરી શકે તેમ નથી. પરંતુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમે તો બધે ઠેકાણે હિંદી મજૂરોને એટલો ભાર ઊંચકીને જતા જોયા છે કે, જે ભારથી યુરોપના મજૂરો તો તમ્મર ખાઈ જાય. અમે તેમને રેતીનાં ભારે તગારાં તેમના માથા ઉપર ઊંચકતા જોયા છે. એટલું કામ યુરોપ કે અમેરિકાનો ભારે કામ કરનાર મજૂર પણ ભાગ્યે આપી શકે. હિંદના માછીમારો એટલું કામ કરે છે કે જે કામ ભારે શારીરિક તાકાતવાળા માણસો માટે જ શક્ય હોય.

અમને એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, શહેર તરફ ચાલ્યા જતા માનવપ્રવાહને કારણે હિંદનાં ગામડાંમાં હવે કશો કસ જ રહ્યો નથી; એટલે તેના ઉપર નૂતન ગ્રામ-ભારતનું સર્જન ન કરી શકાય. કદાચ મોટા ભાગનું ધન, કેળવણી અને દાંભિક સંસ્કૃતિ ગામડાંમાંથી ચાલ્યાં ગયાં હશે; પરંતુ આજેય ગામડાંના માણસ સાથે નિકટનો સંપર્ક સાધવામાં આવે, તો જરૂર માલૂમ પડે કે હજુ પણ ત્યાં માણસોમાં સામાન્ય રીતે સતેજ બુદ્ધિ અને સારી સમજશક્તિ મોજૂદ છે. દુનિયાની કેટલીક શક્તિશાળી અને આગળ પડતી પ્રજાઓ તેમનાં ગામડાંની માનવશક્તિની બાબતમાં એથી પણ વધુ ધોવાઈ ગયેલી છે. હિંદુસ્તાન તો હજી એ બાબતમાં સમૃદ્ધ છે.

અમને કહેવામાં આવ્યું કે હિંદુસ્તાન ઝડપભેર આગળ વધી શકે તેમ નથી; કારણ કે હિંદના લોકો સારા અનુયાયીઓ બની શકે છે પણ તેમનામાં સ્વાવલંબન તથા પહેલ કરવાની વૃત્તિ નથી. હિંદના સામાજિક ઘડતરને લીધે આ વાત ખરેખર સાચી બની છે; પરંતુ એમ કહેવું જોઈએ કે એ એક આનુષંગિક લક્ષણરૂપ છે, — કોઈ સ્વભાવગત ઊણપ કે સામાજિક ધ્યેયરૂપ નથી. અમને એમ લાગે છે કે જેમ જેમ નૈતિક મુદ્દાઓ સ્પષ્ટ થતા જશે અને હિંદના ભાવિ બાબતમાં તેમની અગત્ય સમજાતી જશે, તેમ તેમ જે જવાબ લોકો પાસેથી મળશે, તે હિંદમાં વિશ્વાસ રાખનારા લોકોની માન્યતાને સાચી ઠરાવે તેવો હશે. લગભગ એક સૈકા અગાઉ જ ઈંગ્લંડ દેશમાં જાહેર તેમ જ વ્યક્તિગત ભ્રષ્ટતા અને ખાસ હકનું સામ્રાજ્ય વ્યાપેલું હતું. ત્યાર બાદ જાગૃતિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને વિશુદ્ધીકરણનો યુગ આવ્યો, અને અર્ધા સૈકા કરતાં વધારે સમય દરમ્યાન ઇંગ્લંડનાં શહેરો અને પરગણાંનો રાજવહીવટ ઇજ્જત અને પ્રામાણિકતાના એવા સામાન્ય ધોરણે ચલાવવામાં આવ્યો કે તે આખા જગતના આદરને પાત્ર બન્યો. ઇંગ્લંડમાં જે શક્ય બન્યું, તે હિંદમાં પણ બનવું જોઈએ. હિંદ દેશને તેની કોઈ સ્વભાવગત દુષ્ટતાને લીધે સોસવું પડતું નથી; પરંતુ પરાજય અને ગુલામીને કારણે ઉદ્ભવેલાં ખરાબ સામાજિક લક્ષણોને લીધે સોસવું પડે છે. એવાં લક્ષણો તો ફગાવી દેવાય.

અંતે, આ બધા ગુણોમાં હિંમતનો ગુણ મેળવવો સૌથી અઘરો છે. આપખુદ સત્તા હેઠળ રહેતા લોકો સત્તાધીશ લોકોને તાબે થવામાં જ સલામતી શોધે છે. નેપોલિયન એલ્બામાંથી નાસી છૂટ્યો અને પેરીસ આવવા નીકળ્યો, ત્યારે પેરીસનાં બધાં છાપાંઓ તેનો ધુતકાર કરવા લાગી ગયાં. પેરીસ પહોંચતાં તેને જે એક કે બે અઠવાડિયાં લાગ્યાં, તે દરમિયાન પેરીસનાં છાપાંઓનો સૂર ગંદી ગાળાગાળીમાંથી નારાજી તરફ ઢળતો થતો થતો પછી તટસ્થતા તરફ અને છેવટે પ્રશંસા ઉપર આવ્યો. દશ દિવસ બાદ જ્યારે તેણે પેરીસમાં વિજયપ્રવેશ કર્યો, ત્યારે એ બધાં છાપાંના તંત્રીઓ મુક્તકંઠે તેનાં ગુણગાન કરવા લાગ્યા.

એ જાતની પામર કાયરતા સારા રાજતંત્રને તથા સારા સમાજને પણ ભયરૂપ છે. જે વસ્તુ પોતાને જાહેર હિતની લાગે, તેના પક્ષમાં ખડા રહેવાની હિંમતવાળા માણસો વડે જ હિંદુસ્તાન ખરેખરો શક્તિશાળી બનશે. જેઓ ચાલાકીથી સમજી લે છે કે કોણ જીતવાનો છે, અને પછી તેના પક્ષમાં જઈને બેસી જાય છે, તેવાઓ વડે તે શક્તિશાળી નહીં બને.

જે લોકોના અભિપ્રાયથી આપણે જુદા પડતા હોઈએ અને સંભવતઃ જેઓ આપણા કરતાં સત્યની વધારે નજીક હોય, તેવાઓ સાથે કામ કરવાની ના પાડવી એનો અર્થ હિંમત નથી. સત્ય અને સુમેળની નમ્ર શોધના પ્રતીક તરીકે માણસમાં સહકાર વૃત્તિ અને સમાધાન વૃત્તિ હોવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોઈએ. સત્તા સામે ઝૂકી જવું અથવા વિજેતાના પક્ષમાં ઊભા રહેવાની ચાલબાજી એ વિપરીત વસ્તુઓ છે. ગ્રામ-કેળવણી શરૂઆતથી તે અંત સુધી નિરાભિમાની હિંમતની કેળવણી બની રહેવી જોઈએ.

પ્રચલિત વ્યર્થતા અને હતાશાની વૃત્તિને દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો એ શરૂઆતનાં વર્ષોથી માંડીને અનુ-સ્નાતક કક્ષા સુધીની ગ્રામ-કેળવણીનું એક મુખ્ય કર્તવ્ય બની રહેવું જોઈએ. હિંદુસ્તાનના વિકાસને કોઈ મર્યાદા જો હોય, તો તે પોતે પોતાને માટે શાની અપેક્ષા રાખે છે એ વિષેના ખ્યાલની જ છે. આધુનિક જગત તેમ જ હિંદમાં જીવન એવું અટપટું બની ગયું છે કે, કોઈ પણ માણસ બરાબર પૃથક્કરણ કરી કોઈ ચોક્કસ માર્ગ ચીંધી શકે નહીં. હિંદનું ભાવિ કોઈ બાહ્ય સંજોગો ઉપર નહીં અવલંબે, પરંતુ તેના પોતાના પ્રજાજનોની ભાવના ઉપર અવલંબશે. શ્રદ્ધા, આશા, સદ્‌ભાવ અને હિંમત એ ગુણો પોતે જ ઘટનાઓને ઘડનારાં પ્રબળ કારણો છે.

'આપણે જેવા હોઈએ છીએ તેવું જ આપણે પસંદ કરીએ છીએ અને આપણે જેવું ચાહીએ છીએ તેવા આપણે બનીએ છીએ.' મોટા મોટા પેટ્રોલના કૂવાઓ જડવા અથવા અણુશક્તિ માટેના કાચા માલની ખાણો જડવી તેના કરતાં પણ લોકોમાં ઉપરના ગુણો જાગ્રત થવા એ ગ્રામ-કેળવણીની દૃષ્ટિએ વિશેષ કીમતી બક્ષિસરૂપ કે દેશના ભાવિમાં એક અગત્યના કારણરૂપ નીવડે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૦

હિંદનાં ગામડાંની પુનર્રચના

હિંદનાં ૭ લાખ ગામડાંમાં રહેતી તેની ૮૫ ટકા વસ્તીની માધ્યમિક અને ઉચ્ચ કેળવણીના પ્રશ્નને સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, ત્યારે પહેલી નજરે આપણી સમક્ષ પથ્થરની એવી એક દીવાલ આવીને ખડી થાય છે કે જેને કારણે વિકાસ લગભગ અશક્ય બની રહે. એ 'પથ્થરની દીવાલ' એટલે હિંદનાં ગામડાંની હાલની સ્થિતિ. હિંદના ગ્રામવાસીઓને નવી ભાવનાની કાંઈક પણ વ્યાપક અને મુક્ત કેળવણી મળતાં જ તેઓને આજના ગામડાની સર્વ પ્રકારે અનુચિતતા સમજાઈ જશે; અને તેને જ સુધારીને રહેવા લાયક બનાવવાના પ્રયત્નની વ્યર્થતા પણ તેઓને સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે. આ વસ્તુનો કાંઈક પણ અસરકારક ઉપાય કર્યા વિના ગામડાની ઉચ્ચ કેળવણી માટેની બધી યોજનાઓનું પરિણામ એવું આવશે કે ગામડાંમાંથી વધારે ને વધારે લોકો બહાર નીકળતા જશે અને એ રીતે હિંદનું ગ્રામ-જીવન વધુ કંગાલ બનશે. તેથી કરીને આ પ્રશ્નનું સ્પષ્ટ, વ્યાપક અને ઉચિત નિરાકરણ લાવવું એ અતિ આવશ્યક બની જાય છે. નીચે એવા એક નિરાકરણની રૂપરેખા રજૂ કરવા ધારી છે.

હિંદના મોટા ભાગમાં સ્થિતિ એવી છે કે, ગામડું માણસને રહેવા માટે સાવ નકામું – જર્જરિત બની ગયું છે. ગામડામાં જન્મેલા અને કેળવણી માટે બહાર નીકળેલા એવા તમામ લોકો એમ ખાતરીપૂર્વક માને છે. ગામડાનો વિદ્યાર્થી યુનિવર્સિટીમાં ગ્રેજ્યુએટ થયા બાદ ભાગ્યે ગામમાં પાછો ફરે છે. હિંદુસ્તાનમાં જુદે જુદે સ્થળે મુલાકાત લેતી વખતે અમે ગામડાંમાંથી આવેલા માણસોને અચૂક પૂછતા કે તેઓ શા માટે ગામડામાં પાછા થયા નથી? તેમના જવાબોમાંથી આડકતરું જે કાંઈ હોય કે લાગણીવશ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થઈને કહેલું હોય તે બાદ કરીએ, તો બધાનો જવાબ લગભગ સરખો જ આવી રહે છે કે, "ગામડું માણસને રહેવા લાયક નથી." હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં આવેલાં ગામડાંઓની મુલાકાત લીધા પછી અમને એમના એ અભિપ્રાયનું કારણ સમજાયું છે. હિંદનાં ૭ લાખ ગામડાંમાંથી હજારો ગામડાં કદાચ એવાં છે કે જેમને આ વાત લાગુ પડતી નથી. કેટલાક ભાગોમાં આવેલાં ગામડાં તો સામાન્ય રીતે રહી શકાય તેવાં સારાં સ્થળો છે. પરંતુ મુખ્યત્વે પેલી ટીકા સાચી છે. લગભગ દોઢ સૈકાથી હિંદનાં ગામડાંમાંથી વધુ બુદ્ધિશાળી, વધુ કેળવાયલા, વધુ સારી સ્થિતિના, અને વધારે મહાત્ત્વાકાંક્ષી માણસોનો સતત પ્રવાહ બહાર વહ્યા કરે છે. એ લોકોએ પોતાની માન્યતા શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી ન હોય; તોપણ તેઓ એવું માનીને ચાલ્યા છે કે ગામડું તેમને રહેવા લાયક સ્થળ નથી.

વસ્તુસ્થિતિનો હિંમતપૂર્વક સામનો કરવામાં આવે, તો જ દેશના મહાન ભાવિ તરફ ઘટનાઓના પ્રવાહને દોરવાનો કંઈક પણ સંભવ રહે. હિંદનું ભાવિ તેનાં ગામડાંના જોમ ઉપર, આરોગ્ય ઉપર અને સંસ્કૃતિ તથા બુદ્ધિશક્તિ ઉપર અવલંબેલું છે. પરંતુ, ગામડું પડી ભાંગ્યું છે અને હજુ ભાંગતું જાય છે. હિંદનાં ગામડાંની એક મોટી ખામી એ છે કે, સારું ગામડું કેવું હોઈ શકે તેનું સ્પષ્ટ અને પૂરું ચિત્ર ગ્રામવાસી પાસે નથી, તેને તો તેના અત્યારના ગામડાનો જ ખ્યાલ છે. તેને આજે નવું ગામ રચવા માટે કહેવામાં આવે, તો અત્યારે તે જેવા ગામમાં રહે છે તેના કરતાં ભાગ્યે જ સારું ગામ તે રચી શકે. ઘણાંખરાં માનવપ્રાણીઓની માફક ગ્રામવાસી પણ નિરીક્ષણ અને અનુભવથી જ કશું નવીન શીખી શકે. અહીં તહીં એકાદ સારું ગામડું આવેલું હોય, તો તેને જોઈને સારું ગામ કેવું હોઈ શકે તેનું સ્પષ્ટ ચિત્ર ગ્રામવાસીના મનમાં ખડું થાય. પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ ઉપરથી તે શીખી શકે કે એવું ગામ બનાવવા માટે તેણે કયાં પગલાં ભરવાં જોઈએ. ત્યાર પછી તે ગામ સાથેની પોતાના ગામની ચાલુ સરખામણીમાંથી એવું ગામડું ઊભું કરવા માટે તેનામાં તીવ્ર ઇચ્છા જાગશે. કારણ કે એ પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉપરથી તે શીખી શકે છે કે એ જાતનું સારું ગામડું ઊભું કરવું શક્ય પણ છે, તેમ જ ઇચ્છવા યોગ્ય પણ છે. ગ્રામજીવનના દરેક પાસાની બાબતમાં પણ ઇચ્છવા યોગ્ય તથા પ્રાપ્ત કરી શકાય એવી સ્થિતિનાં સ્પષ્ટ ચિત્રો ઊભાં કરવાં અને એવી સ્થિતિઓના નમૂનાઓ પૂરા પાડવા, એ કેળવણીનું કર્તવ્ય હોવું જોઈએ.

ગ્રામ-જીવનનું આ ચિત્ર માત્ર તેનાં ઘર, શેરી વગેરેના સ્થૂળ નકશાને લગતું તથા સારું જીવન ગાળવાની વિવિધ તર્કોને લગતું ન હોવું જોઈએ. કારણ કે પડોશીધર્મ, સદ્‌ભાવ, સહકાર અને એકબીજા સાથેના વ્યવહારમાં વિશ્વસનીયતા અને પ્રમાણિકતાના ગુણો પણ એટલા જ અગત્યના છે.

હિંદનાં ગામડાંની સ્થિતિ છેક નિરાશાજનક નથી. વસ્તુતાએ, અમારા ઉપર તો સતત એવી છાપ પડી છે કે, ગામડામાં એવી વિશાળ માનવ-શક્તિ સુપ્ત પડેલી છે કે જેને સરકારી નીતિ અને વ્યક્તિગત ઉદાહરણોથી પ્રોત્સાહન મળે તથા સંચલિત કરવામાં આવે, તો તે તરત જાગ્રત થઈને કામ કરવા કૂદી પડે. ભૌતિક સાધનસામગ્રી અને માનવશક્તિની દૃષ્ટિથી વિચારીએ તો હિંદનાં ગામડાં અને ગ્રામ-જીવનની વ્યાપક પુનર્રચના તદ્દન સંભવિત છે. એ પ્રક્રિયા કેન્દ્રની તથા રાજ્યોની સરકારો ઉપર વધારે પડતા બોજારૂપ ન બનવી જોઈએ. હકીકતે તો એ જાતની પુનર્રચનાથી રાષ્ટ્રીય જીવન અને ઉદ્યોગને એટલું ઉત્તેજન મળશે કે આખા દેશની તાકાતમાં ઉમેરો થશે.

માનવજાતની મહાન ભૌતિક સંપત્તિ એટલે તેની જમા થયેલી મૂડી, એકઠું કરેલું સોનું, તેનાં શહેરો, રેલમાર્ગો, દુકાનો, અને કારખાનાં નથી. પરંતુ લોકો દર વર્ષે ચાલુ જે સંપત્તિ પેદા કરે છે તે છે. સંપત્તિ પેદા કરવાની માણસોમાં રહેલી ગૂઢ શક્તિ તો માની ન શકાય તેટલી મોટી છે. કુદરતી સાધનસંપત્તિ કે માનવશક્તિની ઊણપ નથી, પરંતુ શું ઇચ્છવા લાયક છે અને શક્ય છે તેનું સ્પષ્ટ માનસચિત્ર, તથા એ શક્યતાઓને સિદ્ધ કરવા માટે જોઈતાં ચારિત્ર્ય, કુશળતા,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અનુભવો અને સંસ્કૃતિની ઊણપ છે. એ ગુણો ખીલવવા એ ગ્રામ-કેળવણીનું મુખ્ય કામ છે.

હિંદમાં એવાં વિશાળ કુદરતી અને માનવસાધનો પડેલાં છે કે, ઉપર જણાવેલા ગુણો મોજૂદ હોય તો સરેરાશ દરેક હિંદવાસી પાસે આજે છે તેના કરતાં દશથી વીસ ગણી વધારે સંપત્તિ હોય. તેની ગુપ્ત સાધનશક્તિના દશ ટકા જેટલા ભાગનો પણ ઉપયોગ થાય, તો તેના બધા રહેવાસીઓ સમૃદ્ધ થઈ જાય.

હળવા અંદાજે પ્રમાણે પણ એવું જણાયું છે કે, અમેરિકા દેશના શક્ય ઉત્પાદનમાંથી લગભગ પોણો ભાગ બગાડ અને અંદરોઅંદરના ઘર્ષણને લીધે ગુમાવવામાં આવે છે. એ બગાડ દૂર કરી શકાય તેવો છે. તેમ છતાં જે કાંઈ ઉત્પાદન બાકી રહે છે તેના વડે પણ અમેરિકા દેશ દુનિયાનો સૌથી વધુ સમૃદ્ધ દેશ બન્યો છે. એ વિશાળ દોલતનો મોટો ભાગ સૈકાંઓથી ધીમે ધીમે કરવામાં આવેલા સંગ્રહને આભારી નથી. મૂડી, યંત્રસામગ્રી, રસ્તાઓ, મકાનો અને બીજા સુધારાઓની બનેલી અમેરિકાની ભૌતિક સંપત્તિનો અર્ધ ઉપરાંત ભાગ છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષ દરમ્યાન જ ઊભો કરવામાં આવ્યો છે. ભૂતકાળ પાસેથી અમેરિકાને વારસામાં પૈસા કે બાંધકામો બહુ નથી મળ્યાં; પરંતુ ઓજારો અને તે વાપરવાની રીતોમાં કુશળતા અને અનુભવ, તથા શું મેળવી શકાય તેમ છે તેના ધીમે ધીમે મેળવેલા માનસચિત્રનો વારસો વધુ મળેલો છે. હજુ પણ જે આંતરિક બગાડ તથા કામકાજનું અણઘડપણું બાકી રહ્યું છે, તે ન હોત, તથા શું મેળવી શકાય તેમ છે અને શું ઇચ્છવાયોગ્ય છે તેનું વધારે સ્પષ્ટ ચિત્ર હોત, તો અમેરિકાની સુખસંપત્તિ અનેક ગણી વધારે હોત.

જો ડહાપણભરી સરકારી નીતિ અખત્યાર કરવામાં આવે, તેમ જ સારાં ગામડાં અને ગ્રામ-જીવનના નમૂના હિંદ દેશમાં ચોમેર ઊભા કરવામાં આવે, તો લોકોનાં મન અને ઉત્સાહ જાગ્રત થાય. એ જાતનું જીવન પ્રાપ્ત કરવું એમને માટે શક્ય છે તથા સહેલું છે એવું તેમને દેખાશે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલે તરત તેઓ એવું જીવન પ્રાપ્ત કરવા માટે જે જરૂરનું હશે તે કરવા લાગશે. એક વખત મનોવૃત્તિમાં ફેરફાર શરૂ થશે, એટલે જીવન-ધોરણમાં ફેરફાર થતાં વાર નહીં લાગે. એ જાતની હિલચાલ પૂર જોશમાં ચાલવા લાગે, એટલે પછી હિંદનાં ગામડાંઓની પુનર્રચના કરવા માટે માત્ર થોડાં જ દશકાં લાગશે. એ પુનર્રચના થતાં જ હિંદનાં ગામડાં મોભાદાર અને સ્વમાનશીલ સ્ત્રી-પુરુષ-બાળક સૌ કોઈને રહેવા માટે યોગ્ય રહેઠાણરૂપ બનશે, અને તે પણ માનવ કે આર્થિક સાધનસંપત્તિ ઉપર વધારે પડતો બોજો નાખ્યા સિવાય. કુદરતી સાધનસંપત્તિની ઊણપ નથી; પરંતુ માણસોના ઉત્સાહ તથા દૃષ્ટિબિંદુમાં ઊણપ છે, તથા તેમને વીંટળાઈ રહેલાં સરકારી નિયંત્રણોમાંથી મુક્તિની ઊણપ છે.

'પંચવર્ષીય યોજના' જેવા કેન્દ્રીય હુકમો બહારથી લોકો ઉપર લાદવાની કાંઈ જરૂર નથી, તેમ જ સલાહભર્યું પણ નથી. જરૂર તો લોકોના દૃષ્ટિબિંદુને અને ઉત્સાહને જાગ્રત કરવાની અને મુક્ત કરવાની તથા ધારાધોરણનું ઘટતું તંત્ર ગોઠવી આપવાની છે. બહારથી લાદેલા કાર્યક્રમો કરતાં લોકોમાં પોતામાં પહેલ કરવાની અને સ્વાશ્રયની ધગશ ઊભી થાય, તો તે ઘણી બાબતોમાં વિશેષ ફળદાયી નીવડે. વળી તેનાથી પરિણામે લોકોમાં સ્વતંત્રતા, સ્વમાન અને બીજો અનેકમુખી વિકાસ થશે; બહારથી લાદેલી વ્યવસ્થાના લક્ષણરૂપે જે નીરસતા, એકધારાપણું અને સ્વાતંત્ર્ય તથા પહેલ કરવાની વૃત્તિનો અભાવ ઊભાં થાય છે, તેના કરતાં એ પરિણામ ક્યાંય સારું ગણાય. સારું રાજતંત્ર લોકોને શિક્ષણ આપે, પ્રોત્સાહન આપે, સમજ આપે, નમૂનાઓ પૂરા પાડે અને કાયદા-કાનૂનથી અમુક છૂટ કરી આપે; દબાણ તથા જોહુકમીની તેને બહુ ઓછી જરૂર હોવી જોઈએ. જોહુકમીની, એકધારાપણાની, બળજબરીની, અને અંધ અને ઉડાઉ નોકરશાહીની જે પ્રણાલિકા હિંદુસ્તાન ઉપર ભૂતકાળમાં ઠોકી બેસાડવામાં આવેલી છે, તે સમસ્ત દેશને પ્રાણહીન અને કંગાળ બનાવનારા વારસારૂપ થઈ પડી છે. યુનિવર્સિટીઓ પોતાના વિદ્યાર્થીઓના માનસમાં તેમના જીવન વિષેનો નકશો ઊભો કરી આપે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. પરંતુ એ યુનિવર્સિટીઓ અવિશ્વાસ, એકધારાપણું, જોહુકમી અને નોકરશાહીની પ્રણાલિકાથી જકડાયેલી છે. એ પ્રણાલિકામાંથી મુક્ત થવાની ઘણી જરૂર છે.

ગામડું કેવું હોઈ શકે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ ન હોવાને લીધે ગામડાંમાં સારી સ્થિતિ ઊભી કરવા માટે કોઈ સબળ પ્રેરણા જ લોકોમાં રહી નથી. ગામડું સ્વચ્છ હોવું જોઈએ, મોકળાશવાળું હોવું જોઈએ, તેની શેરીઓ પહોળી તથા યોગ્ય હોવી જોઈએ; વરસાદના પાણી માટે ખુલ્લી ગટરોની વ્યવસ્થા, અને મેલા પાણી માટે બંધ ગટરોની વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ; જાજરૂ માટે સેપ્ટીક ટૅંક અથવા બીજી નળ-વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ; ત્યાં વીજળી, રહેઠાણ, સભાસ્થાન, બાળકો માટે રમત-ગમતનાં મેદાન અને એવી બીજી સગવડો હોવી જોઈએ. જ્યાં સુધી ગામડાંના લોકો સામે પ્રત્યક્ષ નમૂનાઓ નહીં હોય, ત્યાં સુધી તેમને આ બધી સગવડો બિનજરૂરી, અવાસ્તવિક, કાલ્પનિક અથવા અસંભવિત જ લાગશે.

આવાં ગામડાંના પ્રત્યક્ષ નમૂનાઓ દેશમાં ઠેર ઠેર પથરાયેલા હોય, તથા ગામડિયાઓના ગજા ઉપરાંત ન હોય તેવી સાદી અને મોકળાશભરી રીતે તેમની યોજના તથા રચના કરવામાં આવી હોય, તો એવી સુધરેલી સ્થિતિ માટે ચોમેર એવી તો તીવ્ર ઇચ્છા પ્રગટશે કે જીવનવ્યવહારની ટેવોમાં શાંત પરંતુ અસરકારક ક્રાંતિ થઈ જશે. ગામડાના જુવાનિયાઓને જો ખબર પડે કે સ્વચ્છ, સગવડભર્યું અને આકર્ષક ગામડું બનાવવું એ તેમના ગજાની વાત છે, તો તે જાતની સ્થિતિ પેદા કરવામાં તેમનો રસ અને શક્તિ કેન્દ્રિત થશે; અને હિંસક તથા વિનાશક ક્રાંતિ માટેનું પ્રલોભન ઓછું થશે.

જાહેર જીવનમાં તથા જાહેર કામકાજ કરનારા લોકોમાં પ્રમાણિકતાનો વિકાસ થાય, તો દેશભરમાં નવાં અને સુંદર ગામડાંની રચના એક મહાન રાષ્ટ્રીય હિલચાલરૂપ બની જાય. ઉપરાંત, તે હિલચાલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઘણે અંશે કેન્દ્ર તથા રાજ્યની સરકારોની નાણાંકીય મદદ વિના ચલાવી શકાય. માત્ર, ગામડાંની જમીનમહેસૂલની જે આવક થાય, તે મોટે ભાગે ગામડાંની કેળવણી અને સુધારણા પાછળ ખર્ચવા માટે પાછી મળવી જોઈએ.

કેટલીક સરકારી યોજનાઓ એવી મોટી તથા વ્યાપક હોય છે કે સ્થાનિક અથવા પ્રાદેશિક લોકોએ તેમાં પહેલ કરવાપણું હોતું નથી. દાખલા તરીકે, મોટી નદીઓના પૂરનું નિયમન, વહાણવટું, સીંચાઈ તથા વિદ્યુતબળનો વિકાસ, અને રેલમાર્ગ તથા ધોરી રસ્તાઓનું બાંધકામ. પરંતુ આવી મોટી યોજનાઓ બાદ કરતાં, બાકીની જાહેર યોજનાઓ સ્થાનિક લોકો દ્વારા ઉપાડવામાં આવે, તો તે ઓછી ખર્ચાળ અને વધારે સફળ નીવડે. ઉપરાંત, આવાં કામો મધ્યસ્થ સરકાર દ્વારા થાય, તો તેથી કરીને નોકરશાહી, બગાડ અને આપખુદ તંત્ર વધે છે; પરંતુ સ્થાનિક લોકો દ્વારા એ કામો ઉપાડવામાં આવે, તો તે લોકશાહી, કરકસર અને જવાબદારીના શિક્ષણરૂપ નીવડે છે.

એ બાબતમાં ટી. વી. એ. (ટેનેસી નદીની ખીણ માટેની યોજના)નો દાખલો સામાન્ય રીતે અનુસરવામાં આવે, તો તે ગેરરસ્તે દોરનારો થઈ પડે. નદી-નિયમનના મુખ્ય ક્ષેત્રમાં અને એ પ્રદેશની વિશિષ્ટ રાજકીય હાલતની દૃષ્ટિએ કદાચ એ પદ્ધતિ જરૂરી હતી; અને તેણે સારું કામ પણ દીધું છે. પરંતુ એવા દાખલામાં પણ ડહાપણભરી રીતે યોજેલું પ્રાદેશિક લોકશાહી તંત્ર વધુ સારું થઈ પડત. ટી. વી. એ.ની બહોળી પ્રસિદ્ધિ કરવામાં આવી હોવાં છતાં, તેમ જ તેને માટે 'લોકશાહીની આગેકૂચ' એવું પ્રશંસાવાક્ય વાપરવામાં આવે છે તોપણ, ટી. વી. એ. લોકશાહીની પ્રણાલિકા સાથે સુસંગત નથી. કોઈ સમર્થ અને પરોપકારી મહારાજા પોતાની પ્રજાના હિત માટે ઉપાડે એવું એ કામ કહેવાય. જે લોકોને એ યોજના સાથે સીધી નિસબત હતી, તેઓએ ન તો એ બાબતમાં કશી પહેલ કરી હતી, કે ન તો પછી પણ તેના વહીવટમાં તેઓનો કશો કાબૂ હતો. આ ટીકા માત્ર ટી. વી. એ. માટે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જ નથી. સમાન હકવાળી લોકશાહી હંમેશાં સૌથી વધુ અસરકારક રાજ્યપદ્ધતિ ન પણ નીવડે.

અમેરિકામાં બીજી પણ એક પદ્ધતિ અમલમાં આવી છે. પરંતુ તેનું કામ તથા તેનો ફેલાવો એટલાં ચૂપકીથી થયાં છે કે, અમેરિકામાં પોતામાં જ તેની વિશાળ સિદ્ધિઓ ભાગ્યે જ પૂરતી સમજાઈ હોય.

હિંદનાં ગામડાંની પુનર્રચના માટે એ પદ્ધતિનું સારી રીતે અનુસરણ કરી શકાય તેમ છે. એ પદ્ધતિ એટલે વિશિષ્ટ હેતુઓ માટે સ્થાનિક અથવા પ્રાદેશિક એવું મર્યાદિત વહીવટી-તંત્ર કે ટ્રસ્ટ ઊભું કરી લેવું તે. (એ વહીવટી-તંત્રને કે ટ્રસ્ટને પછી સુધારણાની પોતાની યોજનાઓ માટે પોતાની જમીન વગેરેની મિલકત ગીરો મૂકી પૈસા ઊભા કરવાની તથા તે રકમને અનેક વર્ષોના લાંબા ગાળા સુધી ભરવાની વાર્ષિક હપતાની રકમ તરીકે કરવેરાની જેમ ઉઘરાવવાની સત્તા હોય છે.) સામાન્ય રીતે આ નાના તથા વિશષ્ટ હેતુઓ માટેનાં વહીવટી તંત્રો ભેજવાળા પ્રદેશો સુધારવા, ઉપવન અને આમોદપ્રમોદ માટેના વિસ્તારો ઊભા કરવા, અને કેટલાક દાખલાઓમાં શહેરોના અમુક જૂથ માટે પાણીના પુરવઠાનો વિકાસ કરવા જેવાં કામો માટે લાગતાવળગતા લોકોએ ઊભાં કરેલાં હોય છે. કેટલાક પ્રદેશોમાં પાકમાં વિઘ્નરૂપ થતા નકામા ઘાસને સાફ કરવા માટે જિલ્લાઓનું આવું સંગઠન કરવામાં આવે છે. વ્યક્તિગત રીતે ખેડૂતો એ ઘાસ સાફ કરી શકે તેમ હોતું નથી. આવા સામાન્ય સંગઠન માટે બીજા ઉપયોગો સતત શોધાયા કરે છે.

પરિસ્થિતિમાં સુધારણા કરવા માટેની આ લોકશાહી પદ્ધતિ અમેરિકાના મધ્ય–પશ્ચિમ ભાગમાં ઉદ્ભવી હતી. એ જ પ્રદેશમાં સૌથી વધુ લોકશાહી ઢબની સંસ્થાઓ વિકાસ પામી છે. ત્યારે ટી. વી. એ. તો મુખ્યત્વે પૂર્વ તરફના લોકોનું સર્જન છે. તે તરફ લોકશાહી પદ્ધતિઓ એટલી સારી રીતે વિકસેલી નથી અને જાહેર સુધારણાનાં કામો હાથ ધરવા માટે જૂના સમયની પદ્ધતિઓ ઉપર વધુ આધાર રાખવામાં આવે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ જાતની લોકશાહી પદ્ધતિનો સૌથી વધુ પ્રચલિત ઉપયોગ તો ભેજવાળા અને પાણી નીચે આવી જતા પ્રદેશોની સુધારણા માટે થાય છે. અમેરિકામાં પહેલાં આવી જમીનના મોટા વિસ્તારો હતા. ત્યાં પાક ઉગાડી શકાતા જ નહીં, અથવા તો પૂરથી ધોવાઈ જતા, અથવા વધારેપડતા પાણીથી કોહવાઈ જતા. તે ઉપરાંત કેટલાક વહેળાઓ એવા હતા કે જે ઊભરાઈ જઈને શહેરની મિલકતને પણ નુકસાન પહોંચાડતા. આવાં સ્થાનિક અથવા પ્રાદેશિક લોકશાહી સુધારણામંડળોએ રાજ્ય કે સમવાય-તંત્રની કશી નાણાંકીય મદદ વિના લાખો એકર જમીનને ખેતી માટે ઉપયોગી બનાવી છે.

અમારા મંડળના એક સભાસદે એવી પચાસ કરતાં વધારે યોજનાઓમાં ઇજનેર તરીકે કામ કર્યું છે. એ યોજનાઓ વડે વીસ લાખ કરતાં વધુ એકર જમીન ખેતી માટે ઉપયોગી બની છે. એમાંની કેટલીક યોજનાઓ એટલી નાની હતી કે, તે થોડા પડોશીઓના સહકારી પ્રયત્નોથી જ ચાલતી હતી; અને તેમના ખર્ચનો અંદાજ સરેરાશ દસ કે વીશ હજાર રૂપિયા જેટલો જ હતો. તેમાંની સૌથી મોટી યોજના જમીનના ૭૫૦૦૦થી વધારે ટુકડાઓની સુધારણા અથવા સંરક્ષણ માટેની હતી, અને તેનું ખર્ચ અંદાજે દસ કરોડ રૂપિયાનું હતું. આ બધી યોજનાઓ રાજ્ય કે કેન્દ્રીય સરકારની નાણાંકીય મદદ વિના જ પાર પાડવામાં આવી હતી.

કંઈક અંશે એને મળતી જ એક પદ્ધતિથી પ્રાથમિક અને માધ્યમિક જાહેર શાળાઓની એક મોટી હારમાળા આખા અમેરિકા દેશ ઉપર પથરાઈ ગઈ છે. આખી દુનિયામાં સૌ કરતાં કયાંય મોટી એવી એ યોજના છે. મકાનો અને શાળાતંત્રની જોગવાઈ રાજ્યની કે કેન્દ્રની મદદ વિના જ કે બહુ ઓછી મદદ વડે લોકશાહી ઢબે સ્થાનિક લોકોની પહેલ વડે જ કરવામાં આવી હતી. (અમેરિકાના જુદા જુદા વિભાગોમાં સંપત્તિની અસમાનતા હોવાને લીધે હમણાંહમણાં એક એવી હિલચાલ ઊપડી છે કે, કેન્દ્રીય સરકારે કરો નાખવા કે જેથી કરીને વધારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સંપત્તિવાળા વિભાગો ઓછી સંપત્તિવાળા વિભાગો માટે ફાળો આપે અને એ રીતે કેળવણી માટેની તકોની સમાનતા સાધી શકાય. પરંતુ એવી મદદ આપવા જતાં કેન્દ્રીય સરકાર કેળવણી ઉપરનો કાબૂ પણ હાથમાં લેતી ન જાય તેની કાળજી રાખવામાં આવે છે. કેળવણી ઉપરનો કાબૂ હજી સ્થાનિક જ રહેશે.)

અમેરિકામાં રાજ્યોની અથવા કેન્દ્રીય સરકારોએ ઉપર જણાવેલી યોજનાઓ અંગે જે કર્યું હતું તે જ હિંદમાં પણ ગામડાંની પુનર્રચનાની વૃત્તિને ઉત્તેજન આપવા માટે સરકારો કરી શકે. અર્થાત્ પોતાના ઉદ્ધાર માટે ગામડાં કે ગામડાંનાં જૂથો પહેલ કરીને સ્થાનિક તથા લોકશાહી ઢબે એવા વહીવટી જિલ્લા કે ટ્રસ્ટ રચી શકે તેની પરવાનગી આપતા જરૂરી કાયદા તેમણે પસાર કરી આપવા જોઈએ. હિંદનાં રાજ્યોની સરકારોએ જમીનના કરવેરામાંથી મળેલી આવકનો મોટો ભાગ ગામડાંની સ્થિતિની સુધારણા માટે વાપરવો જોઈએ; અને કેન્દ્રીય સરકારે સારા વિકાસના નમૂનાઓ પૂરા પાડવા જોઈએ, જેથી કરીને લોકો જોઈ શકે કે શું કરવું શક્ય છે. કોઈ પણ જિલ્લામાં એ પ્રવૃત્તિ શરૂ કરાવવા માટે કેન્દ્રીય અથવા રાજ્યની સરકારે શરૂઆતની યોજનાઓના ખર્ચનો અર્ધો ભાગ આપવો; અને પછીની યોજનાઓના ખર્ચનો ચોથો કે ત્રીજો ભાગ આપવો. ઉપરાંત, કેન્દ્રીય કે રાજ્યની સરકારે અને ખાસ કરીને ગ્રામ-વિદ્યાપીઠે સારામાં સારી પદ્ધતિઓ અંગે સંશોધન ચાલુ રાખવું જોઈએ. એ સંશોધનથી વિવિધ પ્રકારની યોજનાઓ કે સૂચનાઓ મળી આવે; ઉપરાંત સ્થાનિક સંગઠનોની શક્તિ બહારની કહી શકાય એવી નિષ્ણાતોની સલાહ પણ તે પૂરી પાડે. કેન્દ્રીય કે રાજ્યની સરકાર અમુક હદ સુધીનું નિરીક્ષણ કરવાનું પણ માથે લે; પણ એ નિરીક્ષણ સ્થાનિક મંડળોએ શું કરવું જોઈએ તે બાબતના હુકમો આપવા માટે ન હોવું જોઈએ; પરંતુ નિષ્ણાતોની સલાહ અને સૂચનો ન મળવાને કારણે ઉત્સાહી મંડળો ભૂલભરેલી યોજનાઓ પાછળ નકામો બગાડ કરી ન બેસે તે જોવા પૂરતું હોવું જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અમેરિકામાં ભેજવાળા પ્રદેશોને ખેતીના ઉપયોગમાં આવી શકે તેવા બનાવવાની વિસ્તૃત યોજનાને તવંગર લોકોએ અમલમાં નહોતી મૂકી, પરંતુ પોતાની આજીવિકા માટે મહેનત કરનારા ખેડૂતોએ અમલમાં મૂકી હતી. રાજ્યની ધારાસભાએ પસાર કરી આપેલા અનુકૂળ કાયદાઓની પરવાનગીથી તેઓએ સુધારણા માટેના એવા સ્થાનિક જિલ્લાઓ કે ટ્રસ્ટો ઊભાં કર્યાં અને મજૂરી ચૂકવવા માટે પોતાની જમીનો અને ઘરોને ગીરો મૂકવાની કાયદેસર સત્તા મેળવી. કેન્દ્રીય શાળાઓ બાંધવા માટે પણ એવી જ પદ્ધતિઓ અખત્યાર કરવામાં આવી હતી.

સુધારણા માટેની આ જંગી યોજનાઓ સહકારી પ્રવૃત્તિના લાંબા અનુભવવાળા સુશિક્ષિત લોકોએ પણ નહોતી ઉપાડી. કેટલાક દાખલાઓમાં તો યુરોપથી આવેલા વસાહતીઓની બીજી પેઢીના જ લોકોએ એ યોજનાઓ પાર પાડી હતી. તેઓ અમેરિકામાં આવ્યા ત્યારે કંગાળ હાલતમાં હતા, અજ્ઞાન હતા, અને નવા દેશની ભાષા કે કાયદાઓ જાણતા નહોતા. એ લોકોની સરખામણીમાં હિંદના ગ્રામવાસીઓને કોઈ વિશેષ ઊણપ નથી. અલબત્ત, અમેરિકાવાળાઓને પોતાની ઉન્નતિ સાધવા માટે એકઠા મળીને કામ ઉપાડવાની અનુકૂળતા મળે એવા કાયદાઓની સગવડ જરૂર મળી હતી. બાકી તો એ જાતની સહકારી પ્રવૃત્તિ ઘણાઓને માટે હિંદુસ્તાનના લોકોની પેઠે જ નવા અનુભવરૂપ હતી. ઘણી વાર એ લોકો જુદી જુદી પ્રજાઓના માણસો હતા, તથા જુદી ભાષાઓ બોલતા હતા અને કોઈ પણ હેતુસર તેઓએ ભેગા મળીને કદી કામ કર્યું ન હતું. પરંતુ તેમની પ્રવૃત્તિઓ માટે સલાહ અને દોરવણી આપે એવી સ્થાનિક અને પ્રાદેશિક પ્રામાણિક સરકારોની સગવડ સામાન્યપણે તેમને હતી.

ઘણા લોકો એમ માનતા હતા કે એ સ્થિતિચુસ્ત, શંકાશીલ અને બિનઅનુભવી ખેડૂતોને સુધારણાની એ બધી પ્રવૃત્તિઓ માટે પૈસા ઉછીના લેવા સારુ પોતાની જમીનો ગીરો મૂકવા સમજાવી શકાશે નહીં. તેમ છતાં કેટલાક વિભાગોએ એ જાતનું જોખમ ઉઠાવ્યું અને શરૂઆતમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નાના પાયા ઉપર એ જાતની સુધારણાની પ્રવૃત્તિઓ આદરવાની પહેલ કરી. જ્યારે બીજાં ગામડાંએ કે નાના વિભાગોએ એ જાતની પ્રવૃત્તિ કેવી સારી રીતે ચાલી શકે છે એ જોયું, ત્યારે તેઓને પણ એ પ્રમાણે કરવાનું મન થયું. પછીનાં વર્ષોમાં એ જાતની સુધારણા માટેના હજારો જિલ્લાઓ કે ટ્રસ્ટો ઊભાં થયાં.

વસ્તુતાએ તો સ્થાનિક ગામડાં અને શહેરો આ જાતની વિકાસ-યોજનાઓ અમલમાં મૂકવા માટે એટલા બધા ઉત્સાહમાં આવી ગયાં કે રાજ્યની સરકારોને ઘણા દાખલાઓમાં તો એવી ગ્રામ કે સ્થાનિક સુધારણાઓ માટે પૈસા ઉછીના લેવાની બાબતમાં મર્યાદા મૂકવાનુ સલાહ-ભર્યું લાગ્યું; જેથી કરીને એ બધાં સ્થાનિક મંડળો ખર્ચની બાબતમાં પોતાની શક્તિની મર્યાદા વટાવી ન જાય.

સલામતી માટે યોગ્ય અંકુશો સાથે તથા કેન્દ્રીય કે રાજ્યોની સરકારો-ની યોગ્ય દોરવણી હેઠળ હિંદનાં ગામડાંની પુનર્રચના માટે અમેરિકામાં સફળતાથી વિસ્તૃત પ્રમાણમાં અમલમાં મુકાયેલી એ પદ્ધતિઓ ઉપયોગમાં લઈ શકાય. અમેરિકામાં એ પદ્ધતિ વિકસાવવાની પ્રક્રિયા દરમ્યાન અનેક ભૂલો કરવામાં આવી હતી. ખાસ કરીને તો પૈસાનો ઘણો દુર્વ્યય થયો હતો; કારણ કે, શરૂઆતમાં સુધારણા માટે કાળજીપૂર્વક આયોજન કરવાની આવશ્યકતા બાબત ઘણા વિભાગોને ખ્યાલ નહોતો. હિંદુસ્તાન તો અમેરિકાએ કરેલી એ ભૂલોમાંથી શીખી શકે અને એવો દુર્વ્યય પહેલેથી ટાળી શકે.

અગાઉ કહી આવ્યા છીએ તેમ, હિંદનાં ગામડાંનો મોટો ભાગ જર્જરિત થઈ ગયેલો છે અને માણસોના વસવાટ માટે અયોગ્ય છે. તેઓ ગંદકી અને બીમારીથી ભરપૂર છે. ઘરની ગંદકી ત્યાં ખુલ્લી નીકોમાં વહે છે અથવા આસપાસ પથરાયેલી રહે છે; માખો તેના ઉપર બેસીને ચારે તરફ રોગ ફેલાવે છે. સંગ્રહણી તથા મુદતિયો તાવ તો ત્યાં સામાન્ય છે. અમેરિકાના મોટા વિસ્તારોમાં પણ પહેલાં તેમ જ હતું. પરંતુ ઓહિયો અને ઇંડિયાના જેવાં રાજ્યોમાં, કે જ્યાં એક વખત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હિંદુસ્તાનની પેઠે જ મલેરિયા તાવ ફેલાયેલો હતો, તથા ઘણા માણસો ટાઇફૉઇડ તાવના ભોગ બનતા હતા, તેમ જ સંગ્રહણી તો સામાન્ય હતી, ત્યાં આજે ૩૦ વર્ષથી નીચેના ઘણા માણસોએ મલેરિયા કે ટાઇફૉઇડનો એક પણ દાખલો જોયો નથી તથા કોઈને સંગ્રહણી ભાગ્યે જ થાય છે. આ પરિણામો ઉપર વર્ણવેલી જિલ્લાઓ કે ટ્રસ્ટો ઊભાં કરવાની પદ્ધતિઓ વડે જ મોટે ભાગે પ્રાપ્ત થયાં છે. (અમેરિકામાં બીજા કેટલાક ભાગો છે કે જેઓએ એટલી પ્રગતિ કરી નથી.)

ઘણા દાખલાઓમાં; જૂના ગામને સમરાવવાની ખોટી મહેનત કરવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે, સારી શેરીઓ, સારી ગટરો, ચોખ્ખા પાણીની વ્યવસ્થા અને ઓછા ખર્ચે બાંધેલાં પણ સંતોષકારક અને મનપસંદ ઘરોવાળું નવું જ ગામ ધરમૂળથી બાંધવામાં ઓછો ખર્ચ થાય અને ઓછો સમય પણ જાય.

એવી પુનર્રચના માટે પૈસા ઊભા કરી શકાય તે સારુ ગામડાંના જિલ્લાઓ કે ટ્રસ્ટો ઊભાં કરવાની પરવાનગી આપતા અનુકૂળ કાયદાની મદદથી કોઈ પણ ગામ ઝડપભેર પોતાની પુનર્રચના કરી શકે. અને એ જિલ્લાએ જમીન વગેરે ગીરો મૂકી જે નાણાં ઊભાં કર્યાં હોય, તે રકમને ૨૦ વર્ષ જેટલી લાંબી મુદતમાં વાર્ષિક હપતારૂપે વહેંચી નાખવાની હોવાથી અત્યારે નહીં જેવી સેવાઓ માટે ગામલોકોને જે કર ભરવો પડે છે તેના કરતાં તેનો ભાર ખાસ વધારે નહીં હોય. વળી ઘણુંખરું કામકાજ તો નિષ્ણાતની દોરવણી હેઠળ ગામ લોકો પોતે જ કરી લઈ શકે.

જો એ જાતની સહકારી પ્રવૃત્તિને ડહાપણભર્યા કાયદાથી મંજૂર કરવામાં આવે, અને તેના અમલના નમૂનાના થોડાક દાખલાઓ ઊભા થાય, તો તે એટલી ઝડપભેર વિસ્તાર પામતી જાય કે ઘણાં વર્ષો સુધી તો નકશા દોરી આપનારા ઇજનેરો, સુધરાઈના ઇજનેરો, બાંધકામના ઇજનેરો જ પૂરતા મળી ન શકે. ગામડાનો નવો નકશો તૈયાર કરવાની અને નવેસર રચના કરવાની આખી પ્રક્રિયાને જ આખા ગામડાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વસ્તી માટે પાયાની તાલીમનો અભ્યાસક્રમ બનાવી શકાય. એ જગ્યાએ ગ્રામ-વિદ્યાપીઠો તથા કેન્દ્રીય અને રાજ્યોની સરકારોની સલાહસૂચના ઉપયોગી નીવડશે. ગામડાંના નકશાની ચર્ચા કરવા માટે ઘણી સભાઓ ભરવી પડશે. ગામડાની સુઘરાઈની આવશ્યકતાઓ પૂરેપૂરી સમજાવવી પડશે. ઘરો માટેના સારામાં સારા નકશાઓ યોજવા પડશે. શેરીઓની પહોળાઈ નક્કી કરવી પડશે. પાયાની શાળા માટે જોઈતી જગા પણ વિચારી લેવી પડશે. ગામડાના ઉદ્યોગો માટેનાં સ્થળોની પણ જોગવાઈ કરવી પડશે.

ગામડાના લોકો ઉપર કશું દબાણ ન લાવવું જોઈએ તથા તેમના ઉપર હુકમ ન ચલાવવા જોઈએ, પરંતુ કાર્યદક્ષ નિષ્ણાતોની મદદ તેમને મળવી જોઈએ. બને ત્યાં સુધી એ નિષ્ણાતો પણ ગામડાની માધ્યમિક શાળાઓ, કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓમાં તાલીમ પામેલાં સ્ત્રી પુરુષો હોવાં જોઈએ. તેમાંનાં કેટલાંકને પરદેશમાં મુસાફરી કરવાની તક મળવી જોઈએ, જેથી કરીને તેઓ હિંદમાં ગામ તથા ઘરની રચનાની કેવી યોજનાઓ ઉપયોગમાં લઈ શકાય તે જાણી શકે. થોડી ભૂલો થાય તે વધુ સારી; પરંતુ સરકારે ઠરાવેલી એકધારી યોજનાઓ સ્વીકારવાનું ગામડાના લોકો ઉપર દબાણ લાવવું સારું નહીં. તેમ છતાં, કેન્દ્રીય કે સ્થાનિક સરકારને કોઈ યોજના પ્રામાણિકપણે કે કાર્યદક્ષતાથી તૈયાર કરેલી ન લાગે, અથવા જેને પરિણામે ખોટ વેઠવાની આવતાં લોકોને નિરાશા થાય તેવું લાગે, તો તે યોજના માટે નાણાં ઉછીનાં લેવાની મનાઈ કરવાની સત્તા હોવી જોઈએ.

એ જાતની ચળવળ શરૂઆતમાં તો ધીમે ધીમે વધતી જશે. અને એ વસ્તુ જરૂરી પણ છે. કારણ કે નકશા તૈયાર કરવા તથા બાંધકામ કરવા માટે તાલીમ પામેલાં સ્ત્રી-પુરુષો પૂરતા પ્રમાણમાં એકદમ મળવાં મુશ્કેલ છે. બરાબર ચીલે ચડવા માટે એક કે બે દશકાં જેટલો વખત જાય તો સારું; કારણ કે પહેલા અનુભવો ઉપરથી વધુ કાર્યદક્ષ થતાં શિખાય. એ શરૂઆતના દાખલાઓ પ્રયોગશાળા અથવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તાલીમી શાળાઓનું કામ આપતા હોઈ, પહેલાં જણાવ્યું છે તેમ, કેન્દ્રીય કે રાજ્યોની સરકારોએ તેમના ખર્ચમાં અમુક હિસ્સો આપવો જોઈએ; પરંતુ સ્વાવલંબનની ભાવનાને તો શરૂઆતથી જ ઉત્તેજન આપતા રહેવું જોઈએ.

નાણાં ધીરનારાઓને પણ પોતાનાં નાણાં સંઘરી રાખવાને બદલે આ પ્રમાણે વ્યાજ મળે અને ઉપયોગમાં પણ આવે એ રીતે નાણાં ધીરવાનું શીખતાં થોડો વખત જવાનો; એટલે કેન્દ્રીય કે રાજ્યોની સરકારોએ શરૂઆતમાં વેચાયેલી જમીનગીરીઓનાં નાણાં ચૂકવવાની બાંહેધરી આપવી જોઈએ, જેથી કરીને બાંધકામ માટે નાણાં મળી શકે. જો પ્રામાણિકપણે અને કાર્યદક્ષતાથી વહીવટ ચલાવવામાં આવે, તો પુનર્રચના માટે વેચેલી જમીનગીરીઓને લોકો સોનું કે ઝવેરાત સંઘરવા કરતાં વધારે સધ્ધર રોકાણ ગણતાં શીખશે.

આવી હિલચાલનો પ્રચાર થતાં હિંદના લોકોનાં જીવનમાં ભારે પ્રોત્સાહન મળી રહેશે. ઘણાંય જુવાન સ્ત્રીપુરુષોને પોતાના જીવનકાર્ય માટે નવાં ક્ષેત્રો ખુલ્લાં થશે. ઘણું સંશોધનકાર્ય આવશ્યક બનશે. ગામડાનાં ઘણાં સ્ત્રી પુરુષો પોતાની શક્તિના વિકાસ માટે આવી તકો મળી રહેતાં કોઈ ને કોઈ ક્ષેત્રમાં નિપુણતા અને આવડત તથા કોઈ કોઈ દાખલામાં તો વિશિષ્ટતા પ્રાપ્ત કરશે. ઘણાંને એમ લાગતું થશે કે પોતાની પણ કંઈક કિંમત છે; અને એ તો માનવજાતની મૂળભૂત તમન્ના છે. પુનર્રચનાની પ્રક્રિયા માટે ઘણા નવા ઉદ્યોગોની જરૂર પડશે. આ સામાન્ય પ્રક્રિયાને લીધે, લગભગ ટૂંકા જ ગાળામાં, ગામડાંઓ પોતાની બરબાદ જતી માનવશક્તિ અને સમયનો થોડોક ભાગ ઉપયોગમાં લઈ શકશે; અને એ રીતે તેઓ સાંસ્કૃતિક રસ અને આર્થિક તકનાં કેન્દ્ર થઈ પડશે. આ રીતે ધબકવા લાગેલું જીવન આખા દેશને પ્રાણવાન કરી મૂકશે.

જાહેર તેમ જ ખાનગી મકાનોનું તથા ગામડાની સમગ્ર રચનાનું ધોરણ લોકશાહીની ભાવનાને અનુરૂપ હોવું જોઈએ. ભૂતકાળમાં હિંદમાં કાં તો ખોરડાં બંધાતાં કે મહેલો બંધાતા; વચ્ચેની કોઈ સ્થિતિ જ ન

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતી. સ્થપતિઓનાં ચિત્તમાં પેલી મહેલોની પ્રણાલિકા જ કોતરાઈ ગયેલી છે. એ પ્રણાલિકામાંથી છૂટવું અઘરું કામ છે. નવાં ગામડાંની રચના વખતે સારામાં સારી ગામડી પ્રણાલિકામાંથી ઊંચે ચડવું જોઈ એ; નહીં કે મહેલોની પ્રણાલિકામાંથી નીચે ઊતરવું જોઈએ. રુઆબ, ભપકો, અને ખર્ચની બાબતમાં સ્પર્ધાનો થોડો પણ પાસ રહેવો ન જોઈએ. તે કારણે, નવાં ગામડાંના યોજકો આજની શહેરી યુનિવર્સિટીઓમાંથી આવવાને બદલે પાયાની કેળવણીની શાળાઓ, માધ્યમિક શાળાઓ, અને કૉલેજોમાંથી આવેલા હોવા જોઈએ; તે શાળાઓ મોટે ભાગે ગામડાં અને નાનાં શહેરોમાં વસેલી હોય.

દર વર્ષે સ્વાભાવિક ક્રમમાં જ ઘણાં હિંદી ગામડાં નવેસર વસાવવાં પડે છે તથા બાંધવાં પડે છે. મોટાં તળાવોનાં બાંધકામ, કે નદીઓના બંધ બાંધીને જળાશયો ઊભાં કરવાની યોજનાઓ, અથવા નદીના વહેણથી ધોવાતા જતા કિનારાઓ, મલેરિયાથી વ્યાપેલી જગાએથી વસ્તીને ખસેડવી વગેરે બીજાં અનેક કારણોને લીધે એમ કરવું પડે છે, એવા દરેક ફેરફાર વખતે ગામડાંની આધુનિક ઢબે નવેસર યોજના અને પુનર્રચના કરવાની પ્રાપ્ત થતી તકને ઝડપી લેવી જોઈએ.

કેન્દ્રીય સરકારે તથા દરેક રાજ્યની સરકારે પોતાના એકાદ ખાતામાં એક અથવા વધુ માણસોની જોગવાઈ રાખવી જોઈએ. તે આવા દાખલાઓના સંપર્કમાં રહે અને ગામડાના નવેસર વસવાટની યોજના અને પદ્ધતિ બાબત સલાહ આપે. સહકાર પદ્ધતિથી આયોજન, બાંધકામની પદ્ધતિઓ, નવેસર બાંધકામ તથા સ્થાનનો નિર્ણય વગેરે બાબતો અંગે સંશોધન ચલાવનાર કેન્દ્રની પણ કેન્દ્રીય સરકારે એમાં જોગવાઈ રાખવી જોઈએ.

આ રીતે સ્વાભાવિક ક્રમમાં બનતી ઘટનાઓનો ઉપયોગ પણ સારાં ગામડાંની નવેસર રચનાના નમૂનાઓ અને દૃષ્ટાંતો પૂરાં પાડવામાં થઈ શકે. જો એ કામ સારી રીતે કરવામાં આવે, તો આસપાસનાં ગામડાંને એ દાખલાનું અનુસરણ કરવાનું મન થાય.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

૨૧

ઉપસંહાર

હિંદનાં ગામડાં જર્જરિત થઈ ગયાં છે. એવા ગામડામાંથી બહાર જઈ વધુ સારી સગવડો હેઠળ કેળવણી મેળવંતો દરેક જુવાન ગામડામાં રહેલી ગંદકી, બદબો અને કંગાલિયતથી ત્રાસીને ત્યાં પાછો ફરતો નથી. તેમ છતાં ગામડું જ હિંદના જીવનનું મુખ્ય ઘટક ભૂતકાળમાં હતું અને હજુ પણ રહેવાનું. તેના ૮૫ ટકા જેટલા લોકો ગામડાંમાં રહે છે. ગામડું જેટલે અંશે આબાદ બને તેટલે અંશે જ આખો દેશ પણ આબાદ બનવાનો. હિંદના ગામડાને શહેર કરતાં પણ વસવાટ માટે ઘણું સારું એવું સુંદર અને આકર્ષક સ્થળ તેમ જ ઉદ્યોગ-ધંધાની વિવિધ અને વિશાળ તકોનું ધામ બનાવી શકાય તેમ છે.

હિંદનાં ગામડાં માનવશક્તિ, બુદ્ધિ અને મહત્ત્વાકાંક્ષાના વિશાળ ભંડારરૂપ છે. અત્યારે તે બધું વ્યર્થ જાય છે. હિંદનાં છોકરાછોકરી ચપળતા, જિજ્ઞાસા, તથા જીવવા અને શીખવા માટેની આતુરતા સાથે જીવનમાં પગલાં માંડે છે; પરંતુ હતાશ કરી મૂકતી તેમની પરિસ્થિતિને કારણે ઘણુંાંનો એ ઉમંગ કચરાઈ જાય છે; અને પછી સ્ત્રીઓ અને પુરુષો તરીકે તેઓ સ્થિતિચુસ્ત અને નાફેરવાદી બની જાય છે. હિંદના ગ્રામવાસીઓ સામે આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, ધંધાની વિવિધતા, તેમ જ વિશ્રાંતિ માટેનાં સ્થળ અને સમયનું તથા પોતાની આશાઓ ફળીભૂત થઈ શકે તેમ છે એવા વિશ્વાસવાળા સારા જીવનનું ચિત્ર ખડું કરો, તો તે લોકો પોતાની શક્તિ ઉપયોગમાં લાવીને હિંદનાં નવાં ગામડાંને એક મહાન પ્રજાને વસવા લાયક સુંદર સ્થળો બનાવી મૂકશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar